

ગ્રાહકોને ખાસ સૂચના

આ ગ્રંથમાળાનું આ વર્ષનું હેલ્થ પ્રકાશન 'સોવિયેટ સમાજ' હવે બહુ યોગ્ય દિવસમાં તમારા હાથમાં ગળૂ થશે. એના લેખક શ્રી નીરુ દેસાઈ છે. આધુનિક રશિયા વિશેની મહત્વની હકીકતોથી એ ભરપૂર છે. નવી સંસ્કૃતિનો જીગમ ત્યાં કેવી રીતે થઈ રહ્યા 'તે તેનું એમા નચોટ અધ્યાન છે. પુસ્તક અઢીમો પાનાથી મોટું છે. આ પુસ્તકમાં શ્રી. દિનકર મહેતાનો ઉપોદ્ધાત એક અત્યંત મહત્વનો ભાગ છે. ગણિતમાં તાજેતરમાં જે મુકદ્દમાઓ ચાલી ચૂક્યા છે અને જેજે જગતભરમાં ભારે ઉદાપોહ મચાળ્યો છે તેને અંગે પુષ્ટી વિચારણીય હકીકતો અને દલીલો એનાં છે.

ઉપગત ૪૬૨ સુદર ચાર ફોટાઓ છે.

આ સુંદર અને મહત્વનું પુસ્તક આ ગ્રંથમાળાનું બીજા વર્ષનું હેલ્થ પુસ્તક છે જેથી તે વી. પી. થી ગ્વાના કરવામાં આવશે. નવા વરસનું લવાજમ રૂ. ૪૫૦ ને બદલે રૂ. ૪ રાખવામાં આવ્યું છે. નવા વરસે કયા અને કેવાં આકર્ષક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાના છીએ તે તો આ પુસ્તકને અતે આપેલી યાદીમાંથી જોઈ શકશો.

જો તમે વી. પી. ખર્ચમાં ન જિતરવા માગતા હો તો તમને અમારી વિનંતી છે કે, આ ક્રાંતિને કિનારે પુસ્તક તમારા હાથમાં આવે કે તરત જ આવતા વરસ માટેનું લવાજમ રૂ. ૪ મ. ઓ. થી રવાના કરજો.

અને જો તમે આવતે વરસે ચાહુ રહેવા ન જ માગતા હો તો કૃપા કરી અમને તુરત જ લખી જણાવજો; જેથી અમે તમને છેલ્લું પુસ્તક બૂકપોસ્ટથી મોકલી આપીશું.

આ પુસ્તક રવાના કર્યા પછી દર દિવસમાં અમને કશો જ જવાબ નહિ મળે તો અમે આપને છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી રવાના કરીશું જે આપ સ્વીકારી લેશે જ. અમને કશું જ જણાવ્યા વિના જો આપ વી. પી. પાછું કાઢશે તો આપને એ છેલ્લું કિંમતી પુસ્તક મેળવવા માટે નાહકનું દપાલખર્ચમાં જિતરવું પડશે.

આમરા આગલા નિવેદનમાં ચાલે વિચારીએ તથા નવી દુનિયા એ બે મંચમાળાનું સામડું લવાજમ રૂ. ૫ ને બદલે રૂ. ૪૫ હોવાની જાહેરાત કરી હતી. પરંતુ અત્યારે કાગળોના બાવ જે ગતિએ વધી રહ્યા છે તે જોતાં બનેનું સામડું લવાજમ રૂ. ૧ તથા રૂ. ૪ મળી કુલ રૂ. ૫૦૫ રાખવું પડ્યું છે.

સંચાલકો

નિવેદન

આ નવલકથા આ ર્ષના ચોથા પુસ્તકે રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ ગ્રંથમાળામાં આગતે વરમે આવી એક નવલકથા પ્રગટ થઈ હતી. પરંતુ તે તો એક જર્મન નવલકથાનો અનુવાદ હતો. જ્યારે, આ તો બિલકુલ મૂલિક છે.

આ નવલકથા જે નવો 'ઉદ્દામ પ્રવાહ' રજૂ કરે છે તે પ્રવાહ પરત્વેનો એક અબ્યાસપૂર્ણ નિબંધ આ સાથે જ અમે આપી શકીએ છીએ, તેથી વિશેષ આનંદ થાય છે.

ભાઈ સનતકુમાર વીણુનો આ નવલકથા અમને મિત્ર-ભાવે આપવા માટે જોડેલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. આ મીઠો સંબંધ બાંધી આપવામાં જેમણે ઉમળકાબર્યો પરિશ્રમ લીધો છે, અને જેઓ શરૂઆતથી અમારા એક નીકટના મિત્ર તરીકે રહ્યા છે તે ભાઈ બચુભાઈ ધ્રુવનો અહીં ઉલ્લેખ કરતાં અમને સવિશેષ આનંદ થાય છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન પહેલાં અમારા એક સાથી કાંતિ કાકા અંગત કારણોને લીધે અમારાથી છૂટા પડ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં અમને દુઃખ થાય છે. એમનું પેતાનું નિવેદન જ આ સાથે આપીએ છીએ. તેઓ અમારાથી બાહ્ય દષ્ટિએ છૂટા પડવા છતાં અમારો આંતરિક સંબંધ કાયમ જ રહેવાનો છે તે સૌ કોઈ જોઈ શકશે. બિરાદર કાંતિ કાકાએ આ કાર્યાલયને વિકસાવવામાં અથાગ પસીનો વહાવ્યો છે. આ કાર્યાલય તેમની જાંડી આત્મીયતા કદીય નહિ વિસ્મરી શકે.

સંપાદકો

છૂટા પડતાં

આ સખ્દો પાડતા મને દુઃખ થાય છે. એ દુઃખ વધારે તો એટલા માટે થાય છે કે આરબેલા આ કમને હજુ માત્ર એ જ વર્ષ થયા છે અને મારે આ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થવું પડે છે.

આ પ્રવૃત્તિના પાયામાં મારો જે કાંઈ અદ્વય ફાળો છે એ મને છૂટા થવાની ના પાડે છે. આ સંસ્થા અત્યેનો મારો આદર અને પ્રેમ મને તેમ કરતા અટકી જવાનું ફરમાન કરે છે. મિત્રો અને સહકાર્યકર્તાઓનો પ્રેમ આવી જ રહેવા પ્રેરણા આપે છે અને છતાં છૂટા થવાનો નિર્ણય મારે કરવો પડે છે.

આ માગ છૂટા થવામાં અમારી આંતરિક કોઈ કશી જ અમડામણ નથી એટલું સ્પષ્ટ કરવાની મને જરૂર લાગે છે.

આજ લગીના માગ કામમાં મને અનેક મિત્રોએ સહાય કરી છે એ સૌ મિત્રો અને સહકાર્યકર્તાઓનો તે દુઃખથી છું જ. ઉપરાંત જે આદક મિત્રોએ તથા સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા સહૃદયોએ આ પ્રવૃત્તિના પ્રચારમાં અતિ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે એ સૌનો આભારી છું.

જે કે છૂટા પડેના છતાં હું આ મંરેયા સાથેનો મારો સકળ તેડતો વધારે ધનિષ્ઠ સંજોગે ચાલુ રાખવાનો જ છું. એટલું બાકી કરીને સતોળ અનુભવ છું.

કાન્તિ કાકી.

આમુખ

ત્રણ વર્ષ પરદેશમાં ગાળ્યા પછી ગયે વર્ષે કચકતામાં રહ્યો ત્યારે જ હું એ ત્રણ વર્ષો દરમિયાન દિંદમાં સ્થપાયેલા મહા-સભા સમાજવાદી પક્ષના સભ્યોના સંબંધમાં આવ્યો. એ સહવાસ દરમિયાન હું જોઈ શક્યો કે કેટલાક કાર્યકર સભ્યોને સાચા માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંતોનું અગ્નિ હતું, બ્યારે કેટલાક સભ્યોને સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવા છતાં તે સિદ્ધાંતોને તક આવ્યે અમલમાં મૂકવાની હિંમત નહોતી. અલબત્ત, મોટા ભાગના સભ્યોમાં માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમ જ તે સિદ્ધાંતોને કાર્યમાં મૂકવાની પૂરી હિંમત તેમજ ધગશ હતાં. પણ અપવાદ સમે એક નાનકડો વિભાગ હતો કે જે કાયદો કરવાને બદલે કેટલેક અંશે નુકસાન કરી રહ્યો હતો.

આ લોકો જોડે ઘણી ચર્ચા થતી. કેટલાકો કહે છે તેમ સમાજવાદીઓને ચર્ચાઓનો વધુ પડતો શોખ હોય છે એ વાત ઘણી સાચી છે. પણ એ સારી પણ છે. ચર્ચા વિના સત્યનું ઝીણામાં ઝીણું અન્વેષણ કરવું અશક્ય છે. આથી મારા એ બિરાદરો અને હું અનેક વખત એ જોડી ચર્ચામાં બિતરતા.

આ દિવસો દરમિયાન આ નવલકથાનો પાછલો ભાગ નક્કી થયો, એમ કહીએ તો ચાલે. તે જ વખતે આ મંચમાળાના સંચાલકોને આપું જ કોષ્ટક પુસ્તક ભેજવું હતું. પણ એ પુસ્તક લખવાની શરૂઆત કરી ન કરી, ત્યાં તો મારે કલકતા એકાએક છોડવું પડ્યું.

પણ હું કલકતા હતો ત્યારે જે શબ્દની મિથોની હડતાળની વાતો ચાલતી હતી, તે હડતાળ આ પુસ્તક પૂરેપૂરું લખાણ ત્યાર પહેલાં પડી નહોતી. આ પડનારી હડતાલ પણ આ પુસ્તકમાં મેં જિમેરી હતી. મેં પુસ્તકનું બોણું તૈયાર કરતી વખત ધાર્યું હતું કે પુસ્તક આખું લખાયા પહેલાં તે હડતાલ જરૂર પડશે, અને જે પ્રમ કલકતાની શબ્દની મિથોને વર્ષોથી મૂંઝવે છે, તેનો કંઈને કંઈ ઉકેલ આવી જશે. અને હું તે ઉકેલ મારા પુસ્તકમાં મૂકી શકીશ.

પણ પુસ્તક લખાઈ ગયું ને હડતાલ ન પડી. અને પ્રકાશકોને પુસ્તક મોકલી દીધા પછી પડી, આથી મારે જે કરવું હતું તે ન કરી શક્યો.

પણ એક રીતે તે સારું જ થયું. આ પહેલી હડતાલનો અંત એવો જ આવ્યો કે જેને સંપૂર્ણ ફોટો કહી શકાય. આ ઉકેલ મને આ નવલકથામાં કંઈ જ કામ ન આવત. નવલકથાઓમાં કેટલીક વખતે આદર્શને વાસ્તવિકનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થાય છે. તેમ આમાં પણ મારે કરવો હતો. શબ્દની મિથોની હડતાલનો વાસ્તવિક અંત તે આદર્શ અંતથી ઘણો જુદો છે.

પણ મારા નિવેદનથી કાંઈ એમ ન સમજે કે આમાં આવતાં પાત્રો જીવંત વ્યક્તિઓ ઉપરથી સરળચેલાં છે. એમાંનાં બે પાત્રો મારા આગલા એક પુસ્તકમાં આવી ગયાં છે. બાકીના પાત્રો પણ એમની માફક નવીન સર્જેલાં છે. અમુક વિચારસરણી કે કાર્યપદ્ધતિને અનુકૂલ આવે એવી એમના પાત્રાલેખનની રેખાઓ આંકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ વિચારમૂળ્યોઓ અને કાર્યપદ્ધતિઓનો ખ્યાલ મને મારા કલકત્તાના ટૂંકા નિવાસ દરમિયાન આવ્યો હતો એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ.

સનતકુમાર વીણુ

ઉદામ નવલકથા સાહિત્ય

Left Novels

આ નવલકથા આપણા ગૂજરાતમાં આજકાલ નવલ-કથાઓનો જે પ્રવાહ ચાલી રહેલો છે તેમાં તદ્દન નવીન છે આ પ્રવાહ કેવળ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ નવીન છે એમ નથી પરંતુ આપણા હિન્દુસ્તાનના તમામ સાહિત્યમાં નવીન જેવો જ છે.

આખા યુરોપના અત્યાગ્રના સાહિત્ય ઉપર દષ્ટિ કરતાં આપણને આજે જે પ્રવાહ ખૂબ વેગમાં પોતાનો માર્ગ કરી રહેલ જણાય છે તે આ પ્રવાહ છે આને 'લેફ્ટ લિટરેચર' (left literature) તરીકે ત્યાં ઓળખવામાં આવે છે.

આ લેફ્ટ લિટરેચર 'ઉદામ સાહિત્ય'ની શરૂઆત યુરોપના દેશોમાં થયે પૂરા બે દસકા જ થયા છે. પરંતુ આ નવીન પ્રવાહની શરૂઆત થઈ તે પહેલા ત્યાંના દેશોમાં તે માટેની પૂર્વજૂમિકા તૈયાર થઈ ચૂકી હતી.

આ ઇતિહાસના મુખ્ય ત્રણ તનકાઓ પાડી શકાય. પહેલો - ફ્રાન્સની ક્રાંતિની પહેલાનો યુગ. જે સમયમાં ક્રાંતિશીલ બળોને જન્મ આપવાનું તથા બહલાવનારું સાહિત્ય પ્રકટયું. વોલ્ટર અને રુસોને આના અગ્રણી લેખા શકાય.

ખીજો યુગ ફ્રાન્સની ક્રાંતિ પછીનો. બ્યારે ઉદ્યોગવાદ
 વેગીલી ગતિએ કદમ ભરી રહ્યો હતો પરિણામે
 પસીનાના પાડનારાઓનું પ્રતિગિમ્મ પહેલી જ વાર દિતાબમા
 મૂર્ત મન્યુ હતું આનાતોન ફ્રાન્સ ને ટોલ્સ્ટોય, લ્યુગો,
 દોસ્તોવસ્કી ને ગોગોલ આના પ્રતિનિધિઓ હતા.

ત્રીજો યુગ ૧૮૧૪ થી ૧૯૧૮ના મહાયુદ્ધનો જેને
 અતે દુનિયાને નવી દૃષ્ટિ ભીંગી સાચા ભેદ સાહિત્યનો
 આવિષ્કાર જે દૃષ્ટિમાથી થયો.

ચોથો છેલ્લો યુગ રશિયાની ભવ્યનબ્ય ક્રાંતિનો જેણે
 નિરાશ દુનિયાને નવી આશાના અજન આબ્યા, અદ્ધાના દૂધ
 પાયા, નવી શક્તિના વહેણ વહાવ્ય જેના પ્રતાપે ભેદ
 સાહિત્યનો ધોધ ફાટ્યો.

આ ચાર તમકા દૃષ્ટિમા રાખી જો આપણે વિશ્વ સા-
 હિત્યના પરિવર્તનોની આલોચના કરીશું તો અત્યંત સરળતા
 થશે.

આ માટે થોડીક વિગતો જરૂરી છે અંગ્રેજ તથા
 ફ્રેન્ચ સાહિત્યની પુરાણી ભઠાજલાલી અને સર્વો
 પરિભાષી આપણે સૌ પરિચિત છીએ ૧૮ માં ૧૯
 માં અને ૨૦ માં સદીના સાહિત્યકાળ પશુ
 તેજસ્વી છે ચેકરે, સ્ટીવિન્સન, સ્કોટ, ડિકન્સ અને
 હાર્ડી—આ બધા ભેખડાએ અંગ્રેજીનર નમ્યા સાહિત્યમા અને એથી
 વધારે મચોટ રીતે મોપાસાં, આન્દ્રોલ ફ્રાન્સ, લ્યુગો બોસો
 વગેરેએ ફ્રેન્ચ સાહિત્યમા વાસ્તવદર્શી સાહિત્યનો જન્મ
 ધોધ વહાવ્યો છે, એ આપણે ભણીએ છીએ.

બીજી બાબુ, સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં આજે અને આજ પહેલાં જેનું અનોખું અનન્ય સ્થાન રહ્યું છે તે ગણિતના સાહિત્યમાં વધારે ગહન અને સચોટ પ્રવાહો સાહિત્યમાં વહી ચૂક્યા છે.

દોન્ટોસ્કી, ટર્જનેવ, ચેખોવ અને ટોલ્સ્ટોય જેવાં એએ ત્યાના સાહિત્યને જીવનની માટીમાંથી જન્માવ્યું છે. આ સૌએ સાહિત્યમાં જીવનને જુદે જુદે સ્વરૂપે અને સચોટ સ્વરૂપે આલેખ્યું છે આજે એ સાહિત્યસ્વામીઓની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ વાચતાં આપણે જીવનનો સીધો સોસરો સ્પર્શ અનુભવીએ છીએ જીવનની કપરી વાસ્તવિકતા અને બીષણતાની કપારી અનુભવીએ છીએ. અને કથાજ્ઞ સક્રિય કે સશય વિના આપણે એને 'જીવંત સાહિત્ય' તરીકે નવાજીએ છીએ.

આખા ફ્રેન્ચ નવલકથાસાહિત્યમાં ફ્રેન્ચકાલિના બધા બમંકર પડ્યા અને ગણિતના નવલકથાઓમાં ત્યાના કઠોર જીવનની કપરી રેખાઓ તગવરી બેઠે છે.

આગળ કહ્યું તેમ કોઈ પણ જમાનાના સાહિત્યને આપણે ત્યાના નાજનીય જીવન અને ઔદ્યોગિક જીવનની ભૂમિકા ઉપર અવલોકીએ તો સાહિત્યના જળરક્ત પવટાઓ અને પરિવર્તનો સમજવા મુશ્કેલ ન પડે ફ્રેન્ચ અને ગણિતના સાહિત્યમાં આપણે આ બેંધ શકીએ છીએ પરંતુ એનો પૂરેપૂરો સાચો અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવા માટે આપણે આધુનિક વિશ્વસાહિત્ય બધી દષ્ટિ માડવી આવશ્યક છે. જે નવીન પ્રવાહનો—જે 'ઉદ્દામ સાહિત્ય'નો ઉત્તેજ આગળ ઉપર

કર્ચો છે તે સાહિત્યના મર્જનનો ઇતિહાસ અને તેના પ્રવાહની ગતિ તરફ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ કરતા આપણને આ બરાબર સમજાશે.

વિશ્વવ્યાપી મહાયુદ્ધને આપણે કાંઈ બૂલી શકીએ એમ નથી એણે જગતના જીવનમાં શા શા ફેરફારો કર્યા છે તેની રાફ આપવાની જરૂર નથી કેમકે આપણે આજનું આખું જીવન, આપણો મમસ્ત સમાજ, આપણું મંપૂર્ણ રાજકારણ, આપણી દુનિયાની કંટાળાથી ભરી આર્થિક આધિ અને પરિણામે જાગેના ક્રાંતિશીલ આદોનનો આમાથી જન્મ્યા છે એને માનવી જૂની જાય એ તકલ્પ નથી, એ એને પાત્રે એમ નથી.

અને ઉપર ઉપરના દેખાતા આ આર્થિક રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનોએ માનવી જીવન પર શું શું જાડું નથી કર્યું ? એણે માનવી માનવીના સબધો ભાવો ભાવનાઓ વાસનાઓ, આકાંક્ષાઓ, મહેત્તઓ, અને આદર્શો સુધ્ધામાં ભારે પરિવર્તન કર્યું છે નમ્ર, ક્રુદ્ધ, પ્રેમ, નીતિ ધર્મ, મદ્યમાર અને ઇશ્વરપરાયણતા ત્રણે માનવી જીવનની ઊંડામાં ઊંડી ઊંઘોમાં લાગીઓ અને માન્યતાઓમાં ભયકર પરિવર્તનો કર્યા છે મરણ અને શાત દેખાતા જીવનમાં અસખ્ય ગૂંચવણો અને તોફાનો જન્મ્યા છે જીવન સાદું મરણ મંત્રી મમસ્થાઓ અને કોષકોષોનું એક જાણ બની ગયું છે મહાયુદ્ધ માનવી જીવનમાં શું શું નથી કર્યું ?

જેને ગર્ભ મલ સુધી પાંચ, ઉચ્ચ અને માનવ જીવનની મહા

નતા ૩૫ માન્યુ હવું તેવુ થયુ આજે પલટાપ્ત ગયુ છે આ અયડામણોએ માનવીના હૃદયમા ઊંડા આદોલનો પ્રગટાવ્યા છે એનુ આખુ વ્યક્તિગત ઊર્મિત જીવન પલટાપ્ત ગયુ છે એ વિષેની એની લાવના પણ ફેરવાઈ ગઈ છે તેવી જ રીતે રાજકારણી દૃષ્ટિ પણ એવી ને એવી કયા રહી છે ?

‘ધન્ટીએ માદ દીપો છે ધરતીના જળા જાગો’ અને ‘માતાએ હાકન કરી છે, માતાની મુક્તિમા માનવીઓ માથા વધેરો’ આવા સૂત્રો યુધ્ધ પહેલા તમામ દેશોએ રાષ્ટ્રીયતાના વાધા સજી ઉઠાવ્યા હતા અને એમા લાખો કરોડો વધે રાના હતા પણ મહાયુધ્ધ પૂરુ થયુ અને માથા વધેરનારા એને ફરી માથ વધેરવા સિવાય કશું જ મળ્યુ નહિ પરિણામે એમાથીજ પડધા ઊભા છે

માતાની મુક્તિ ? કઈ માતા ? કોની માતા ? કેવી મુક્તિ ? આ પડધા ભય કર સ્વરૂપે આજે આખા આશમા ફેનાઈ ગયા છે

અને અણકપ્પા આદોલનોએ માનવ જીવનનો પુરાણો પાયો ડોનાવી નાખ્યો છે

આમ, આખુ જીવનજ્યારે ધરતીકે ય અનુભવે ત્યારે જીવનના સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ ધનકારને સાલગના, અનુભવનાર અને કલાદેહે વ્યક્ત કરનાર કલાકારો શી રીતે જીવી શકે ? એમની કનમોમા સૂતેલી મરસ્વતી સળગ્યા સિવાય કયા લગી શાત રહી શકે ?

અને આ એક જ મહાયુધ્ધે આલમખરના કલાકારો—

સાહિત્યકરોમાં નવ પ્રાણ પૂર્ણ એમને બેચ દૃષ્ટિ દીધી
 એમને જીવનનો કાર્ષ આવનવો જ અનુભવ કરાવ્યો અને
 તેજસ્વી કલ્પનાના સ્વામીઓ જે સરજી શક્યા નહતા તેવું
 સૂક્ષ્મતમ અવનવું સર્જન આ સંવેદનાશીલ માનવ પ્રાણોએ
 સર્જાવ્યું. આશ્ચર્ય તો એ છે કે જે ગદ્ય દ્વારા અદ્વાર વરસતો
 નિપાત્ર હતો, અથવા બાવીસ વરસનો લશ્કરી અમનદાર હતો
 અગર તો લશ્કરી ભરતીમાં સામેલ રતા પહેલા એક કે પોઝિટર
 હતો, અથવા કોક ગામડાની શાળામાં શિક્ષક હતો, એ
 સામાન્ય માનવીઓમાં સર્જનનો અસામાન્ય શક્તિઓએ
 ઉછળાવે લીધો ગદ્ય કાલ સુધી જે સાધારણ ટાઇપીસ્ટ હતી,
 અથવા તો નર્સ હતી, અગર તો ગામડાની શિક્ષિકા હતી,
 અગર તો બગિચારણ હતી, તેવી કદ કદલી યુવતીઓ પણ
 જાણે એક રાતમાં નવા સાહિત્યની સર્જનદાર બની બેઠી
 કેમકે આ યુવતીઓ અને યુવાનો ઉપર યુદ્ધનો કૂર પ્રરડો
 ફરી વળવામાં મણા રહી ન હતી એમના રાત ગૃહસંસાર,
 મીઠા સ્વપ્નો અને મહાન મનોરથોને યુદ્ધ ધરમૂળથી છૂટી
 નાખ્યા હતા સ્વભાવિક રીતે આ હૈયાવસોવાટમાંથી અવનવા
 સાહિત્યરસનો નીપજ્યા અને સાહિત્યને તેમણે નવપ્રકાર
 વત બનાવ્યું

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પડેલી જ વારંજૂના અને નવા
 સાહિત્ય વચ્ચે એક અનુલક્ષ્યનીય ભેદ પડી ગયો મહાયુદ્ધ
 પડેલાનું સાહિત્ય અને પછીનું સાહિત્ય—એમ બે તોખા
 પ્રવાહો ઘર્ષ ગયા.

આ મહાયુદ્ધ પછીના સાહિત્ય—ખાસ કરીને નવલકથા સાહિત્યમાં આ પ્રવાહનાં રૂપદર્શન થાય છે. મહાયુદ્ધ પછીનું સાહિત્ય એટલે યુદ્ધની ભીષણતા અને ક્રૂરતા દર્શાવનારી જ નવલકથાઓ એમ નહિ. અસખત આવા ‘યુદ્ધસાહિત્ય’નું નવા ઉદ્દામ સાહિત્યમાં ખૂબ જ આગળ પડતું સ્થાન તો છે જ. પરંતુ એમ તો ટોલ્સ્ટોયે ક્યાં યુદ્ધની ભીષણતાનો ચિતાર : ‘વોર એન્ડ પીસ’ (War and Peace) : દ્વારા નથી આપ્યો? એણે યુદ્ધની ક્રૂરતા વિષે શું જોઈ લખ્યું છે? પરંતુ કેવળ યુદ્ધની ભીષણતાનો ચિતાર આપવો. એ જુદી વાત છે અને એનાં કારણો, બળો અને પરિણામોની જોળ કરી, સમજ પામી એ બળોને ખુલ્લા પાડવા, રજૂ કરવા એ જુદી વસ્તુ છે. જેમ, શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, લુગો, દોસ્તોયસ્કી કે ડિકન્સે સામાજિક અન્યાયોનો, કુરૂપતાઓનો, ભયંકરતાઓનો, ગરીબી અને વેદનાઓનો ઓછો ભયંકર ચિતાર નથી આપ્યો. ટોલ્સ્ટોય જેવા તો એના કારણોમા પણ ઊતર્યા છે અને રાજ્ય, લશ્કરવાદ તથા યુદ્ધ ઉપર તીખામાં તીખી કલમ ચલાવી ગયેલ છે. છતાં આ સૌ યુદ્ધ પછીના ઉદ્દામ નવલ-કથાકારોથી તદ્દન જુદા જ પડે છે.

આ લાલ લીટી કઈ છે, જે એ બેને જુદા પાડે છે? આ સવાલ મહત્વનો છે. ‘ઉદ્દામ નવલકથાઓ’નો નોખો પ્રવાહ સમજવા માટે આનો જવાબ મહત્વનો છે.

આને માટે આપણે મહાયુદ્ધ પછીના વિશ્વના અદિલનોનો

ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે. આજે આખી દુનિયા જે વિરોધી સંસ્કૃતિ તરફ ઘસડાઈ રહી છે. સત્તાવાદી અને સ્વાતંત્ર્યવાદી. સત્તાવાદી સંસ્કૃતિએ ચાલુ મૂડીવાદી સમાજરચનાને પટકાવી રાખવા માટે ક્રમિકમરૂપી ઉગ્ર જંગલી હથિવાર ઉગામ્યુ છે. ન્યારે સાચો અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યવાદ સમાજવાદી અને સામ્યવાદી સમાજરચના તરફ દ્રષ્ટ કરી રહ્યો છે. દિવસે દિવસે આ બંને વચ્ચેનું દ્વિપક્ષીય જુલુમ્બેલું બનતું જાય છે. ઇટાલી એપિસીનિયાનો વિગ્રહ, સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ ચીન-જપાનની અચકામચકા આ બધાં આ સંસ્કૃતિની અંધકામંદ્રોનાં જ પ્રતીક છે.

અને મત્તાવાદી તથા સ્વાતંત્ર્યવાદી સંસ્કૃતિની આ અચકામચકા છેલ્લાં અઢાર વરસમાં ઓછાંતી આંખ નથી ઉઘાડી. આજની દુનિયા જે અલગ દુનિયામાં વહેંચાઈ ગઈ છે. એનાં બચાંકર પરિણામ તમામ વિચારકને બચકાવી રહ્યાં છે અને તેમાંથી જ નવી દુનિયાના ખ્યાલો પશું સ્વરૂપ લેવા માંડ્યા છે. આ ખ્યાલોને મૂર્તસ્વરૂપ આપવામાં સાહિત્ય-નવલ-કથાઓએ બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ 'એ' દુનિયા, જે આદર્શ, જે સંસ્કૃતિ વચ્ચેની અચકામચકા રજુ કરવી, બંનેનું મૂલ્યાંકન કરવું, બંનેનાં બળોની તુલના કરવી, પ્રગતિશીલ બળોને પ્રોત્સાહિત કરવાં, પ્રત્યાઘાતી બળોને ખુલ્લાં પાડવાં અને જેમાંની જે સંસ્કૃતિ માનવકલ્યાણનો પોષક દોષ તેની તરફદારી કરવી, એ આ છેલ્લા અઢાર વરસના ઉદ્ધામ સાહિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ રહ્યું છે.

આ ઉદ્ધામ નવવક્યાઓનાં અને એની પહેલાંની વાસ્તવ-
 દર્શી નવવક્યાઓનાં વર્ણનોમાં, ચિતારમાં, અને અન્યાય વિગેની
 દષ્ટીકતોમાં ઘણું સામ્ય હોવા છતાં દષ્ટિબેદ હોવાને કારણે તેમની
 ગૂઢઆતમાં અત્યંત બેદ પડી ગય છે. જેમકે ઉદ્યોગવાદે ૧૯મી
 મદીના પ્રગતિજીવનને જે આંચકા આપેો હતો એનું બધાનબે રીતે
 આપી શકાય. એક તો—ગામડાં ભાંગવા માંડ્યાં અને સૌ
 શહેર ભણી-ધમડાયાં ને ત્યાં જઈ બેકાર બન્યાં, ફસાયા,
 વરં પિનાનાં મન્યાં ! ઉદ્યોગવાદે કેવું બપંકર સલાનારા જાણ્યું !
 મારે ઉદ્યોગવાદ જ બપંકર છે, એમ માની હતા ત્યાં ને
 ત્યાં ગામડામા પાછા આવતા રોજાંનું દશ્ય રજૂ કરતું અને
 એ રીતે પ્રગતિશીલ બજોની પીછે તમા આડકતરી રીતે
 રાચતુ સાહિત્ય. બીજું—આજનો ઉદ્યોગવાદ શાથી આવું
 બપંકર પગિણામ નીપજવે છે તેના કારણો સમજવા ભણી
 ગામડામાથી આવેલી જૂખી જમાતને ખેંચી જઈ ક્રાંતિકારી
 બજોને જાગૃત કરતુ, બહવાવતુ, ઉત્તેજિત કરતુ, આશાન્વિત
 કરતુ, માર્ગદર્શન કરતુ, આજની કૂર સમાજ-
 રચના પ્રત્યે તિરસ્કાર જન્માવી તેને ફેવવા પ્રાત્સાહિત
 કરતુ સાહિત્ય. તેવી જ રીતે યુદ્ધમા ખુવાર થઇ, નિરાશ થઇ,
 હતાશ બની થે ગામડે આવી આખી દુનિયા પ્રત્યે ધૂણા કે
 ઉદાસીનતા દર્શાવી નિષ્ક્રિયતાને આશ્વ માની ફરી કોઈ કશી
 જનકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમા ભાગ ન લેવા સૂચવતુ સાહિત્ય. પ્રીત-
 બાળુ એ ધોર. યુદ્ધના ભોગ બનાવનાર—પોતાને એકને જ
 નહિ પણ તમામ અમજીવી સમુદાયને ભોગ બનાવનાર—માલેતુ-
 જારોની નકાબેરી પ્રત્યે રોષ પ્રકટાવી એ પ્રયાતુ નિકંદન

ઠાઠવા મરી મથવાનો આદર્શ રજૂ કરતું સાહિત્ય તેવા જ રીતે નહેરો વિશે પૂર્વગ્રહો જન્માવી ગામડાઓ પ્રત્યે આધર્શ ભક્તિ ટપાવી ગળવા મથનાર સાહિત્ય એક બાબત હોય છે જેમકે 'ધરતીનો જનો ધરતીને ખોલે' એટલે કે ગામડાનો માનવી દુનિયામાં ભગ્યા ભટકીને આખરે ગામડામાં જ પાછો આવે ત્યારે જ જીવનનું પન્ન સાતવન પામે એવો ભાવ વ્યક્ત કરનારુ સાહિત્ય ત્યારે ગામડા અને શહેરનો ભેદ આદર્શ સમાજમાં હોય જ નહિ તેવી ભાવના પેદા કરવા મથતુ સાહિત્ય ખીળા પ્રકારનું છે આનું મહત્ત્વજ એમાં છે કે જે પથ આખરે પ્રગતિ ભણી લઇ જનાર છે તે તરફ સગ પેલ રવાને બદને પ્રીતિ પેદા કરાવવા તે મથે છે અને પગી એ નવી પ્રક્રિયામાં અમુક અનિવાર્ય જોખમો હોય, તો પણ કમકે આખરે તો એની સરખામણીમાં એ માર્ગે જ એાણુ જોખમ છે વળી યશ્ન પણ પ્રકારની પ્રગતિ કરવામાં અમુક અનિષ્ટાનું જોખમ તો અનિવાર્ય જ છે

આ ઉપરાંત, ખેડૂતાના અદોલનો મજૂરોની હક્કતાલે, સિંપાહીઓની અદર પ્રગટતી અસતોષની જ્વાલાઓ, મ્યડાયેલા તમામ એમ્ન થઈ કચડનાર તમામ પાસેથી, તેમની 'દયા ઉપર નહિ, પણ હમ્પૂર્વક તેમની મામે ચાઇ તેમની પાસેથી પોતાનુ પાણુસેવા માટેના તેમના બડા—આ તમામ અદોલનોને તોડનો, ઉશ્કેરણીઓ, અવ્યવસ્થા અને અચ્છાતિ ફેલાવનારા ગમખાણોને નામે રજૂ કરી વગોવી શકાય છે તેમ જ પ્રગતિના સૂચક આદોલનો રૂપે વર્ણવી તેની પ્રશ્ન સા પણ દ્રશી શકાય છે. અહીં પણ દષ્ટિભેદનો જ સ્વાલ છે

પહેલાં પ્રકારનું સાહિત્ય અથડામણોનો ચિનાર. અતાવી તેના નાવકને જનતાં લંગી તેમણી છટકાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખરી સમસ્યાઓને ગોળ ગોળ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી ઢાંકીપીકોડો કરે છે અથવા મુખ્ય અને મર્વતોમુખી પ્રશ્નોને બાબુએ ધકેલી દઈ અગમ્ય ભાવનાઓના પ્રદેશમાં અમર અસંખ્ય આદરોના જંગલમાં ગૂંચવી ગયે છે. ન્યારે ખીજ પ્રકારનું સાહિત્ય માનવીની મમસ્યાઓને છુપાવ્યા કે દૂર કર્યા વિના તેના નબ્બ ઉમ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી તેના ઉકેલ અને નિકાલ પ્રતિ જવા પ્રેરણા કરે છે. એથી જ પહેલા પ્રકારનું સાહિત્ય ગમે તેટલું મુંદર, સ્વરૂપવાન, ક્યામય હોવા છતાં તેને પ્રત્યાધાતી, જૂનવાણી, અને અન્યાયોને આપોઆપ ટકાવી રાખતુ લેખવામાં આવે છે. ન્યારે ખીજ પ્રકારના સાહિત્યને કેવળ પ્રગતિશીલ નહિ પણ 'ઉદ્ધામ (Left) સાહિત્ય' લેખવામાં આવે છે પહેલા પ્રકારના સાહિત્યમાં અનેક ઉમદા ગુણો હોવા છતાં વર્ગદષ્ટિનો અભાવ હોઈ તે અંતીમ ઉકેલ બણી નથી લઈ જઈ શકતુ. એ સાહિત્ય સંકુચિત અથવા વ્યક્તિવાદી (Individualistic) રહી જાય છે. ન્યારે ખીજ પ્રકારના સાહિત્યનું સમગ્ર સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. વ્યક્તિને સ્થાને સમાજ દ્રવિત બને છે.

ખીજે પણ બેઠ એમાં છે. જૂના વાસ્તવદર્શી સાહિત્યમાં મુખ્ય દષ્ટિ માનવદયાવૃત્તિ (Humanitarian) હોય છે. એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધાર્મિકતામાં રજૂ થાય છે અને અદષ્ટવાદ, રહસ્યવાદ (Mysticism) માં એનો અંતીમ લય થાય છે. ન્યારે

આ નવા સાહિત્યનો જીવન વિષેનો ખ્યાલ જુદો હોય છે વધારે ન્યાયયુક્ત, વૈજ્ઞાનિક (Scientific) અને પ્રુદ્ધિશીલ (Rationalistic) એની દૃષ્ટિ હોય છે. નવા 'ઉદ્દામ સાહિત્ય'ની આ વિશેષતાઓ છે પરિણામે પહેલાની અસ્પષ્ટતાને સ્થાને દૃઢ અને સ્પષ્ટ વિચારગ્રેણી સાહિત્યમાં દેખાય છે.

અહીં કેટલીક ગેરસમજૂતીનો લય રહે છે આ 'લેફ્ટ નોવેલ્સ' નો અર્થ એ નથી કે એમાં મજૂરોના જ, ખેડૂતોના જ કે શિખારાના જ પાત્રો આવવા જોઈએ એનો અર્થ એ પણ નથી કે અદર રાજકીય અધિકારીઓની જ વાત આવવી જોઈએ એનો અર્થ એ નથી કે પ્રેમ, લાગણી અને ઊર્મિઓનો એમાં બહિષ્કાર થયેતો હોવો જોઈએ એનો અર્થ એ પણ નથી કે માનવીના વ્યક્તિજીવન પ્રત્યે એમાં સુગ જ દર્શાવેલી હોવી જોઈએ પ્રેમ, લાગણી, વ્યક્તિજીવન એ માનવ જીવનના સૂક્ષ્મ અનુભવો છે એનું નિક દન કાઢવાનો સવાલ આમાં છે જ નહિ, ન જ હોય શકે વળી એમાં નવી સર્જિતિની ભૂતો, દોષો, દુષણો પ્રત્યે મીઝામણા ન હોય, પણ સહાનુભૂતિભરે કંપકો મ હોય. ખરે મુદ્દો તો દૃષ્ટિનો છે આખી નવલકથાનો આખરી સૂર કંઈ ભાવના, કંઈ ઊર્મિ, કંઈ સર્જિતિને યોગ્ય છે અને કાનો વિરોધી છે એના ઉપરથી એનું ઉદ્દામપણું નક્કી થઈ શકે નવાની ખિતકુન ટીકા જ નહોય શકા નહોય એમ પણ આનો અર્થ નથી પણ પ્રગતિશીલતાની ઠેકઠી તો લેફ્ટ લેખકનું લક્ષણ નથી જ.

એક દરે, ઉપર વર્ણવ્યા તે પ્રવાહો જોયા વ્યક્ત થાય છે તે તમામ ઉદ્દામ સાહિત્ય છે આ ઉદ્દામ સાહિત્યના એક વિસિષ્ટ અંગ તરીકે દુનિયાભરમાં આજે 'અમજીવીસાહિત્ય'નો

ઉદ્ભવ થઇ રહ્યો છે. રશિયન 'સોવિયેટ સાહિત્ય' પણ આ ઉદામ સાહિત્યનું ખીણું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જ છે.

જેમ જેમ ઉપર કહ્યાં તે બે બળોની અથડામણ ઉઘ થતી જાય છે તેમ તેમ તેનો પડછેા દુનિયાના સાહિત્યમાં વધારે જોડા અને જોશદાર જોડે છે. જે લેખકો થોડાં વરસો પહેલાં ઈવળ તટસ્થ સાહિત્યકારો જેવા જણાતા હતા તેઓ આજે બેમાંથી એક સંસ્કૃતિના સંરક્ષક બની ખુલ્લો પડકાર કરી રહ્યા છે અને એમનું સાહિત્યસર્જન એ જ સંસ્કૃતિનો પેગામ આપનાર બની રહ્યું છે. આનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ વિશ્વ-વિખ્યાત, ફ્રેંચ લેખક રોમે રોલાંનું છે. આદ્યમ હૂસ્લે અને સિંકલર લૂક જેવાના ઉદાહરણો પણ તેજસ્વી છે. વળી એકંદરે જોઈએ દાયકાની દુનિયાબરની નવલકથાઓનું વલણ જોઈએ અને તેનું પ્રમાણ જોઈએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે દેશોમાં આ અથડામણોએ ઉઘ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે ત્યાં અને ખાસ કરીને તાબેદાર સંસ્થાનોમાં આ ઉદામ સાહિત્યનો ધોધ ફાટી રહ્યો છે.

ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ જેવા વરસો સુધી-સુગો સુધી સાહિત્યની સર્વોપરિતા ટકાવી રાખનાર રાષ્ટ્રો કરતાં આજે જર્મની, સ્પેન, ગ્રીસ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, સ્વીડન, નોર્વે, ડેનમાર્ક અને પૂર્વમાં ચીનમાં વધારે ઉદામ સાહિત્ય-નવલકથાઓનો ધોધ વહી રહ્યો છે. જર્મનીની હિટલર સરકારનાં દમન અને ફાસિસ્ટ કૃત્તા તથા સ્પેનની રાષ્ટ્રીય સરકારને ઉખાડી પાડવા અથવા ફાસિસ્ટોના અમાનુષી હુમ-

લાઓ ઉપર આજે પુષ્કળ સાહિત્ય પ્રકટી રહ્યું છે. સ્ટેન્ડ-
નેવિયામાં ૧૯૨૦ના ગાળામાં જે સાહિત્યસર્જન થયું છે તે
અસામાન્ય છે. ત્યાંનાં આંતરપ્રવાહો એ વરસો દરમિયાનની
ત્યાંની નવલકથાઓમા પ્રવાહિત બન્યા છે, સ્પષ્ટ સુરેખ વક્ત-
વ્ય પામ્યા છે. રશિયાએ તાજેતરમાં પૂરી કરેલી પંચ-
વર્ષીય બે યોજનાઓ અને તે પહેલાં આતર અથડામણોનો
ચિતાર આપતા બેશુભાગ સાહિત્ય ગતિ દુનિયાને ચરણે
ધર્મી છે.

વધારે વિગતમા જિતરીએ તો જણાશે કે, ઇન્ડો-કમાં
લેફ્ટ નવલકથા સાહિત્યનો પ્રવાહ હમણાં જ હમણાં
ત્વન્તિ બન્યો છે. વેલ્સ, લોરેન્સ, મોધેમ, પ્રીસ્ટને
અને ગોલ્ડિંગ જેવા પ્રતિભાવાન નવલકથાકારો આયમી ગયા
છે. ક્લિતિજમાં નવા તાગ ઝગડી રહ્યા છે 'લેફ્ટ'ની છેક નંજ-
દીક આવી ચૂકેલા ગાલ્સવર્ધાનું સ્થાન દૂર ફેકાઈ ગયું છે.
જ્યારે આલ્ડસ હક્સલે 'આઇસેમ ઇને' ગાઝા' લખી લેફ્ટ
નવલકથાકારોની આગલી હરોળમાં આવી ગયો છે. ખીજા
નવા તાગ લેખકોમાં ઠીક ઠીક ઉમેરો થઇ રહ્યો છે. બેઇટ્સે
'લીન મેન' તથા 'સીસેગ'માં સ્પેનિશ જીવનનો સુંદર ચિતાર
આપ્યો છે. એની છેલ્લી નવલકથા 'ધ ઓલાર્થવ રિફ્ડ' એક
ઉત્તમ નવલકથા છે. આરટ્રેવિયાના ખેડૂતો તથા ખાખુના
કામદારોના જીવલેણ જીવનસંગ્રામનું સુંદર ને કસામુખ બતાવ
એમાં કરેલું છે. 'સમર વિય રો'માં ૧૮૪૮ની ફ્રેન્ચ ક્રાંતિનો
નૂતન દષ્ટિએ ચિતાર છે. સ્ટોર્મ જેમ્સનની 'નન દર્ન બેક'મા
સર્વમાન્ય હડતાલનો ચિતાર છે. 'એ ડે' નામની સમરરિફ્ડની

નવલકથામાં ક્રાંતિકારી શ્રમજીવી વર્ગોની લડત ગમૂ થઈ છે. આ ઉપરાંત જેમ્સ બ્રેકની 'મેન્ડર ઓપરેશન' શ્રમજીવી માદિ, ત્યનો એક ઉમદા નમૂનો છે. વળી વર્ગીનિયા વુલ્ફ તથા 'ચાઇનિઝ ડેસ્ટીની'નો શ્રેષ્ઠિકા એના લખના રંગ પશુ લેક્ચર વાર્તાકાર તરીકે મહત્વનું ધ્યાન મેળવી ચૂકેલ છે.

અહીં તદ્દન તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ એક અપૂર્વ નવલકથા 'ધ સીટાડેલ નો ઉલ્ટ્રેખ ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી. એના લેખક એ જ. કોનિન એક ડોક્ટર છે અને આ નવલકથા ડોક્ટરીના ધંધાની ઉપરનું એક ફળેતનામું જેવી જ મૂડીવાદી દુનિયામાં ડોક્ટરીના ધધા માઢળનો પરોપકારી હેતુ ક્વી રીતે અશક્ય બને છે તેનો સુરપટ ખ્યાલ આમાથી મળે છે આમાં દર્શાવેલો દાકતરના જીવનનો અત બચક છે.

હવે બે બીજી નવલકથાઓનો ઉલ્લેખ કરવો ધટે છે. એની વિરોધતા એ છે કે તે અંગ્રેજોને હાથે સરખાયેલ હિન્દી જીવનની કથાઓ છે. 'મિન્ડીએલે' (સી એલ. આર. જેમ્સ કૃત) પશ્ચિમહિન્દના મધ્યમવર્ગની એક ભાવવાદી મહા કથા છે તેવીજ 'ફૂલમન ઓફ હિલ્સ' હિન્દીપઢાડી કન્યાની મહાકથા છે એના લેખકનું નામ વેરીઅર એલવીન છે આ એનો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે જ ઈંગ્લેન્ડમાં વસવાટ કરી રહેલ એક હિન્દી જીવાન મુલ્કરાજ આનંદનું નામ યાદ આવે છે.

‘આનંદની’ ‘ધ કૂલી’ નવલકથા વેરીઅરની આ પહાડી જીવનની નવલકથા સાથે સરખાવી શકાય એવી છે. આનંદની પણ બે નવલકથાઓ લખી છે. ‘ધ આનંદ એમલ’ અને છેલ્લી તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલી ‘દુ લિંગ એન્ડ એ બડ’ છેલ્લીમાં ‘આસામના ચહાના’ બગીચાના મંજૂરોની બચકર કહાની આલેખેલી છે.

અમેરિકામાં બને સિંકલરોએ (અપ્ટન સિંકલર અને સિંકલર લૂઇ) ‘લેફ્ટ’ નવલકથા સાહિત્યમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. અપ્ટન સિંકલરની નવલકથાઓએ ત્યાંના મૂડીવાદી આધિપત્યની ‘લીલા’ અત્યંત તીખી લેખિની દ્વારા રજૂ કરી છે. એની એક કે બે નહિ, પરંતુ તમામ નવલકથાઓ આજની સમાજરચના ઉપર બચકર પ્રકારરૂપ છે. છેલ્લી No. Passaran (નો પાસારાન) રપેનના આંતરવિગ્રહની નવલકથા છે. સિંકલર લૂઇ ‘અપિટ’ની નવલકથા લખી વિશ્વવિખ્યાત થયેા, નોબેલ પ્રાપ્તનો વિજેતા બન્યો. એની નવી નવલકથા ‘ઇટ કાન્ટ હેપન હિયર’માં શાસિકમના જંગલી તાંડવનું કંપાવનારું આલેખન છે. અને આંખી માનવ સંસ્કૃતિના ચતુરરૂપે એને એમાં રજૂ કરેલ છે. અમેરિકામાં આ લેફ્ટ, નોબેલસનો પ્રવાહ વધુનો ગય છે. જેમ્સ ટી ફેરલની ‘સ્ટડસ સોનિગન’ (Studs Lonigan) માં સ્ટડસ કુટુંબના એક જીવાનનો આર્થિક અધઃપાત થયા પછી તેનું સર્વ રીતે કેવું સંત્યાનાશ થયે છે અને ઠગણ મૃત્યુ થાય છે એનો ચિતાર છે. આ અંત નિરાશા પૂર્ણ છે, પણ નિરાશાવાદી નથી, એ એની ખૂબી છે.

ખીજો એક અમેરિકન લેફ્ટ નાવેલિસ્ટ ડોસ પેસોસ છે. એણે અમેરિકાના મૂડીવાદમાં કેવાં ભયંકર દુષણો ❶ અને એ આખી સંસ્કૃતિ કેવી રીતે વિનાશમુખી બની ગઇ ❷ તેનો ચિતાર આપતી ત્રણ નવલકથાઓ લખી છે. “૧૯૧૯”, “ધ પેરેલલ” અને છેલ્લી “ધ બીગ મની.” આ ઉપરાંત રોબર્ટ પ્રિદોલ્ટની ‘યુરોપા’, અર્સ્તીન કાલ્કવેલની ‘ટામેકો રોડ’ તથા ‘નીલ (Kneel) દુધ રાઇસિંગ સન’માંની વાર્તાઓ અમેરિકન વર્ગવિભક્ત સમાજની બીધલ્યતા રજૂ કરે છે. ઉપરાંત, જેમ્સ સ્ટીલ્સની ‘કન્વેપર’માં ડેટ્રોઇટના મોટર કારખાનામાંના મજદૂરોની જિંદગીનો રોમાંચક ચિતાર છે. મૂડીવાદી પ્રધાના જીવલેણ આવિષ્કારોનું એમાં સચોટ આલેખન છે. માર્થા મેવહોર્નની ‘ધ ટ્રબલ આઇ હેવ સીન’માં અમેરિકાની વિશેષળ અર્થિક ચળની વાસ્તવિક જિંદગાની રજૂ થઇ છે.

ફ્રેન્ચ લેફ્ટ નવલકથાકારોમાં એન્ડ્રી મોરિસની ‘ડેઝ ઓફ કન્ટ્રેપ્ટ’, જુલે રોમેઇનની ‘મેન ઓફ ગ્રુપીલ’ નામની વિરાટ નવલકથા (કુલ ૧૦ ભાગમાં) તથા હોટેલજીવન ઉપરની યુજિન ડેમિટની નવલકથાઓ જાણીતી છે. ઉપરાંત જેએ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે ચીની ક્રાંતિના આંતરચિત્રો રજૂ કરનાર એન્ડ્રી મેલરોની ‘સ્ટોર્મ ઇન ચાન્ગહાઇ’, જેને ફ્રેન્ચ સાહિત્યનું પાગિતાયિક મળ્યું છે. તે લેફ્ટ નવલકથાનો એક ઉમદા નમૂનો છે. માનવી જિમ્મિઓ, લાગણીઓ ‘સેક્સ’ની ભાવના ક્રાંતિના તોફાની મોખ્ખાઓમાં ક્યા અને કેવું સ્થાન લે છે એનો કલામય સંયમી ચિતાર આ પુસ્તકમાં આલેખેલો છે. એની નવલકથા તાજી કાસના સચુક્ત મોરચા ઉપરની છે.

આ ઉપરાંત ગીત એક નવલકથા 'વોયેજ' એ આખા નવા ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં નવો જ ચમકારો માર્યો છે. એની ૨૫૦ આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. એનો લેખક પેરિસનો એક ડોક્ટર છે. એ કાંઈ બહુ જાણીતો નથી. એનું નામ ફરડિનાન્ડ સેક્ષાઇને છે. એની આ એક જ નવલકથામાં ધુધ પછીની આખી આસમની માનવતાનો જીંડામાં ગ્રીડો અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ મનોભાવ અત્યંત વેધક રીતે રજૂ કરેલો છે. આખી માનવતાની વેદના એ એક નવલકથામાં એણે ગૂંથી દીધેલી છે. જાણે નવી ક્રાંતિનો પેગામ એ એક નવલકથાદ્વારા એક જુવાન ડોક્ટર આપણને સુણાવી રહ્યો છે—મૂડીવાદી જગતને ચેતાવી રહ્યો છે.

હવે 'પત્રકારિત્વ' અને સાહિત્યકારિત્વ વચ્ચેનો ભેદ પણ ઓછા થતો જાય છે, એમ જોઈ શકાય છે. હજી પત્રકારો સુંદર નવલકથાકારો તરીકે પ્રકાશવા માંડ્યા છે. પોલ નિઝાન એવો એક જાણીતો પત્રકાર છે. એની હમણાંજ પ્રસિદ્ધ થયેલી 'દ્રોગ્ગન હોર્સ' નવલકથા અણુવિસરાય 'એવું ક્લાસિકલ હસ્ટલાનું ચિત્ર આશ્વેષે છે.

જર્મન લેફ્ટ નોવેલ્સનો ઉલ્લેખ કરતાં પહેલાં ત્યાંના નવલકથા સાહિત્યનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી છે. ત્યાં પ્રતિ-ભાવાન કવિઓ, નાટ્યકારો, દિલસક્તો યદ્ય ગમ્યા છે. કલાવિદો 'પણ જન્મ્યા' છે અને વિશ્વવિખ્યાત બન્યા છે. પરંતુ નવલકથા સાહિત્ય ત્યાં નવું સર્જન છે. પુરાણ મહારથીઓને નવલકથા (ફિક્શન), શબ્દ સૂઝા ઉપજાવનાર હોમ એમ જણાય છે. ગેટ્ટે જેવાએ નવલકથાઓ લખી પણ પ્રગતી આંખો સુધી એ ન પહોંચી.

જર્મનીની આખી સંસ્કૃતિ એરીસ્ટોક્રેટ અને વ્યક્તિવાદી જ રહી છે. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સના જેવી 'સોસાયટી'ઓની પ્રયા પણ ત્યાં ક્યાં હતી? અને સૌ એક ઓવારે મળી પણ ન શકે ત્યાં વિવિધ પાત્રાલેખનવાળી નવલકથાઓ જન્મે જ ક્યાંથી? નવલકથાઓમાં સામાજિક રીતરિવાજો બહુ જ મહત્વના હોય છે, આવી જ્યાં તક જ ન હોય ત્યાં નવલકથાઓની અછત હોય એ સહજ છે.

આમ છતાં, મહાયુદ્ધ દુનિયાભરમાં જે નવાં દ્વાર ખોલી દીધાં છે તેમાથી જર્મની કંઈ બાતલ રહી શકે એમ ન હતું. જર્મની તો યુદ્ધની યાદવાસ્થયની હતું. અને યુદ્ધ પછી ત્યાં જે ધોધબધ સાહિત્ય સરળથું છે એમાં નવલકથાનું સ્થાન જેવું તેવું નથી. જેકાળ વેમરમેન નામના એક જર્મન વિવેચક લખે છે:

“યુદ્ધ પછીનાં વરસોમા જુવાન પ્રતિભાંશાળી લેખકો સખ્યાબધ નીકળી આવના દેખાય છે. આપણા રાષ્ટ્રનાં ઉમદા ખમીરવંતા યુવકો રણસૈન્યા ઉપર નૂતા એ લડીકર્તા છે. અને જેઓ પાત્ર આબ્યા—કાર્ય જીવનથી થારેલા, બુદ્ધિના તરંગોની જિંદગી માટે આતુર બનેલા—એમણે એમનાં મનોબાજો કાગળ ઉપર ઉતાર્યા. એમનાં જીવનમાં જ ભરપૂર સમૃદ્ધિ ભરેલી હતી અને એને બહાર દાક્ષવવા માટે કોઈ વિશિષ્ટ દલામયતાની એમને જરૂર ન હતી. જીવનમાં જે જતે અનુભવેયું હતું એ જ બહાર આણવાનું હતું. અને એ રીતે દર્દ હળવું કરવાનું હતું. સમાજ, રાજ્ય, કુટુંબ, આર્થિકજીવન, સૌમાં

જોલારે ઊંચલપાચલ થઈ ગઈ હતી ન્યા ન્યા જૂનવાણી રચના કાપમ હતી ત્યા ત્યાથી વિનાશની ગર્જનાઓ ઊડતી હતી. એ દિવસોમાં અસખ્ય યુધ્ધનવલમ્બાઓ પ્રગટી પશુ યુધ્ધની વાહવાહ એમાં ન હતી સૈનિકે માતાની મુકિત અર્થે ફના થવાની વાત એમાં ન હતી જે ધનકાર સૌએ બીવણસ્વરૂપે અનુભવ્યો હતો તે જ તેમાં વ્યક્ત થતો હતો.”

અને ગિર્મિર્મિસુ - જગવિખ્યાત બનેલ ‘ઓન ક્વાયટ આન ધ વેસ્ટર્ન ક્રેટ’માં આપણે આ બોલ સચોટ સ્વરૂપે સાબળીએ છીએ. લડવિગ રેનલુ ‘વોર’ પણ એવું જ છે આ અરસામાં ત્યાં યુધ્ધ ઉપર જ ખૂબ બહોળું સાહિત્ય પ્રગટ્યું છે પરંતુ પાછળથી જર્મન અને જાપાની કૃત્રિમ વિસ વાદ માધી તથા ફાસિઝમ અને પ્રજાસત્તાતત્વની બીવણ અથડા મણુમાધી તો પાર વિનાનું સાહિત્ય સર્જાઈ ગયું છે જાપાનેઝ માધી જ પ્રતિભાવાન નવલકથાકારો જન્મ્યા છે આલ્ફ્રેડ ડોબ્લિન, લિયોન ફ્યુશવેન્ગર, હરમોન ફ્રેડન વગેરે નામે. તો જર્મનીની સરહદ ઓળંગી દુનિયાભરમાં, કીર્તિવતા બન્યાં છે હેઇન્ઝ લેઇપ મેનલુ “શાયર્સ અન્ડર આઉન્ડ” મા નાઝી રાજ્યના ફૂર અધ્યાયારો નીચે પણ તેની જ મામે કેવી ગુપ્ત રીતે અદ્ભુત પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેનું ઉત્તેજનાપૂર્ણ બયાન છે કલાસમેનલુ “જરની ધન ડુ ક્રીડમ” પણ આજ પ્રકારનું છે.

‘મેન રિધાઉટ મર્સી’ નામની આલ્ફ્રેડ ડોબ્લિનની નવલ કથા તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે એમાં સમાજ સાથેની

માનવીની અચક્રમણનો સુદર ચિંતાર છે. આજ લેખકની જિ
પહેલાંની ખીજ, એક નવલકથા 'એલેક્ઝાન્ડર પ્લાઝ'માં મુખ્ય
પછીના જર્મનીનું સુદર બયાન છે. એવી જ ઉદામવાદી નવલક-
થાઓ 'હંગર'માં તથા 'બેરીકેડસ ધન બર્લીન'માં મળે છે.

ઇટલીમાં જર્મનીના જ પડવા પડી રહ્યા છે. જેવું રાજ-
કાણુમાં તેવું જ સાહિત્યને વિષે છે. માનવદયાની ભાવના
(Humanitarianism idea) ને રચાને જીવનવિગ્રહની
રજૂઆત કરતુ સાહિત્ય ત્યાં પ્રુષ્ઠ સર્જાઈ ગયું છે.

આફ્રેડ યાન્ગ્રીનીએ સમાજની અધાધૂંધી નિહાળી અને
અન્યાય સામે પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, 'આઈ એમ બોસ'
નામની નવલકથા દ્વારા. આ જ લેખકે મહાયુદ્ધ યતાં પહેલાં
મહાયુદ્ધની સમોટ આગાહી કરી હતી, 'ધ જરની ઓફ
એ પુઅર રોલર' નામની નવલકથા દ્વારા. આનાથી પછી
વધારે સમોટ દર્શન 'એન્ટોનિયો બેલ્કમેલીની "કેવેલિયર"
નોવેલમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. મેક્સિમ ગોર્કીની
અસર આના લખાણમાં જણાઈ આવે છે.

નવા લેખકોમાં કોરેડો આલ્વેરે તથા ઓ લેખિકા
આલબર્ટો મોરેવિયાના નામ જણીતા છે. - જ્યારે, "એડ
એન્ડ વાઈન" નામની ઇઆઝિયો સિલોન કૃત નવલકથામાં
સુસાનિનોના ફાસિસ્ટ મુવકમાં જનતાને કેવી રીતે કચડી
નાખવામાં આવે છે તેની બેધડક કલામય રજૂઆત છે.

રકોન્ડોનેવિચેનું સાહિત્યમાં 'ઇટર્નલ રમાઇંગ', 'ધ ગેસ્ટ
ઓફ રિયાલિટી', 'ધ હેન્ગમેન', વગેરે અગ્રેજીમાં ભાષા-
ન્તર થયેલી નવલકથાઓ ધ્યાન ખેંચે છે. સ્વીડનમાં માર્ટિન

કોશ તથા કેન એન્ડસનની નવલકથાઓ "અમુજીવી નવલ-
કથા" તરીકે પ્રખ્યાત થયેલી છે. કેન્સાઈનો 'નેક્સો' નામક
નવલકથાકાર વર્ગવિગ્રહની નવલકથાના સર્ગક તરીકે પંકા-
યેલો છે. સ્વીડીશ લેખક નોર્ડસ્ટોર્મ નવી દૃષ્ટિના લેખક
તરીકે આગળ પડતો છે. જો કે એની કળા માટે સા એક-
મત નથી.

નોર્વેજિયન સાહિત્યમાં આકસેલ એન્ડમેઝની "એ
સેઇલર ગોઝ એશોર" નવલકથા નવી સમાજરચના અને
એની અયગમલોનો ખ્યાલ આપે છે. વર્ગ દૃષ્ટિએ નહિ
પરંતુ સમાજ જીવનમાં ચાલતી અયગમલોનો ખ્યાલ સીજરીડ
અનડેરેટની ભાવવાહી શૈલીમાં લખાયેલી નવલકથાઓમાંથી
મળે છે.

પોલીશ લેખકોમાં નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા રામોંટનું
"પેસંટ" નામની નવલકથા તેના વારતવર્ધી ચિત્રણ માટે
જનતાનું ખ્યાન ખેંચે છે. એ ઉપરાંત જગતની નગરે હમણું
જ ચડેલાં સીંગર નામના લેખકનું "અધર્સ એસ્ટેનઝાઈ"
પુસ્તક એક શહેરની ચડતી પડતીનો ઇતિહાસ છે. આ પુસ્ત-
ક તો એક એનસાઇક્લોપીડિયા સમાન છે. તેમાં ગામડા-
માંથી ચતા શહેરનું જીવન, ઉદ્યોગપતિઓનો પૈસા રળવાની
રીતો, મજૂરોના જીવન અને આખરે શોષીતોની ક્રાંતિ એ
બધાની કલામય ગુચણી આમાં કરવામાં આવી છે.

સ્પેનનું સાહિત્ય આખા યુરોપીય સાહિત્યમાં નવીન
ભાવ પાડે છે. સ્પેનનો રાજકીય ઇતિહાસ આખા

યુરોપીય ઇતિહાસમાં નવીન સૂર પૂરાવી રહ્યો છે. થોડેક અંશે આયરલેન્ડ અને મોટે અંશે એ રશિયાને મળતો મુલક છે. પુરાણી આર્થિકનીતિ પર નભતો એ ખેડૂતોનો પછાત મુલક છે. ૧૮૬૮નો રાજકીય જીવનનો નૂતનયુગ, મહાયુદ્ધ પછીનો ધૂંધવાટ, અને અત્યારનો આંતરવિગ્રહ ત્યાંના સાહિત્યમાં પૂરેપૂરો પ્રતિબિંબિત થયો છે. આ ત્રણે યુગના સાહિત્યમાં ત્યાંની તમામ વિશિષ્ટતાઓ દેખાય છે. ત્યાંની પુરાણી રાષ્ટ્રીયતા (puritan nationalism) અને આધુનિક રાષ્ટ્રીયતા (democratic nationalism)ના રંગો આ સાહિત્યમાં ઝળહળે છે.

૧૮૬૮નો સાહિત્યયુગ યુદ્ધના એક જ પ્રહારે આથમી ગયો. અને યુદ્ધ પછીનો સાહિત્યયુગ આ નવા પ્રયત્ન આંતરવિગ્રહ આગળ ઓસરી ચાલ્યો છે. '૬૮' ના સાહિત્યકારો યુદ્ધ પછીના માનસને ઝીલી જ નથી શક્યા. નવા સાહિત્યકારોમાંના ઘણા યુદ્ધના રાજકારણમાં ડૂબ્યા રહ્યા છે. પરિણામે એ વરસોમા નવું સાહિત્ય સર્જન બહુ ધીમું થયું છે.

રોમૅન પેરેઝ ડી અવાલા, બેન્ગમિન જારનેસ અને પીઓ બરોન્ને આ ત્રણ નામ છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ત્યાંની સરહદ ઓળંગી આપણી આગળ નવા નવલકથાકારો તરીકે આવી શક્યાં છે. આ ત્રણે ત્યાંના રાજકારણમાં રમ્યાપર્યા રહ્યા છે. બરોન્ને તો રાજકીય યુગની શરૂઆતમાં એકનો એક ક્રાંતિકારી નવલકથાકાર તરીકે પડ્યો છે. એણે સૌથી

પહેલીવાર સાહિત્યની 'દુનિયામાં' ગ્સ્ટો-રખડતો લિંખારુ, રખડેલ અલેક્ષટરપુ, પૈસા વિનાનો રાજકારણી આગેવાન, ઉશ્કેરણી કરનારો જીવાનિયો, નર્તકી અને વેચ્યા, ગામડાંનો શિક્ષક કે ડોક્ટર, નવો સવો સોલ્જર અથવા પેટપળેલ જમખુસનું સર્જન કયું છે. બરોજને ત્યાંના ધનિક વર્ગોની મત્તા નીચે કચકાતા ગરીબ વર્ગનો અત્યંત અનુભવ હતો. માફિડના ફટણખાનાં અને મળ્ગલસાઓનાં વર્ણનો અને દર્યો એની નવલકથાઓમાં આબેહૂબ રજૂ થયાં છે. રશિયાના ગોગોલ અને દોસ્તોયસ્કીની વેધકતા એની કલ્પમમાં દેખાય છે. આમેગામ, નગરે નગર એવી ઉદ્ધમ આર્ત આંખો ફરતી ફરી છે. અને એણે જે ભેદુ છો એને ક્યારેકે અમર બનાવ્યું છે. એણે લખ્યું પણ પુષ્કળ છે. એને અંગ્રેજીમાં ઉતારવામાં ખૂબ જ મુશ્કેલી અનુવાદકોએ ઠબૂલ કરી છે.

ફોન પેરેઝ ઠી અયાલા ખીજન યુરોપીય સાહિત્યકારોને વધારે મળતો નવો નવલકથાકાર છે. 'દાધગર જીઆન' નામનું એનું પુસ્તક લમણું જ અંગ્રેજીમાં લાપાંતર થઈ પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ ભાઈ સાહેબ પહેલાં તો કવિ હતા. હવે નવલકથાઓ લખે છે, પણ એમાંય શાયરી દિલ છૂપું તો નથી રહેતું. , રપેનિઆડોમાં એક જાતનું 'એનાકિઝમ' જેમ રાજકારણમાં છે તેવું સાહિત્યમાં પણ દેખાય છે. જાણે એમના લોહીમાં જ એ છે. જાણે લાગણી અને આવેશ-ભયતા એ એમનાં લક્ષણો છે ! આજે અંગ્રેજી કે અમેરિકન સાહિત્યમાં અમુક ભિર્મિના, હિહાળા સોખ્યા નગરે નથી ચડતા

અને ત્યાં તો એ જૂના જમાનાનું અવશેષ ગણાતું થયું છે. એવી દશા હજી સ્પેનિશ સાહિત્યમાં નક્કી આવી. હજી ત્યાં 'એફ્રેલ' ચંત્રયુગની ઠંડી, માનસશાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક આલોચના સુધી પહોંચ્યું નથી 'ટાઇગર જુઆન'માં આ પ્રક્રિયા દેખાય છે. ૧૭મી સદીના 'સેકસ'ના ખ્યાલોમાંથી ૨૦ મી સદીની શાસ્ત્રીય સમજણ લગીનો પરિવર્તનનો ઇતિહાસ આ અધ્યાયે રજૂ કર્યો છે.

પુરંતુ આ પ્રતિભાસાળી અપાલાએ એની વેબિનીને હમણાં તો વિદાય આપી ગજકારણમાં ઝપલાવી દીધું છે. 'સાહિત્ય તો થોડા જી ગદ્ય જોઇ શકશે' એ એના છેલ્લા શબ્દો છે.

બીજો એક નવલેક્રિયાકાર રેમોઝ સેન્ડર છે એનું 'સેવન રેડ સન્ડેઝ' હોના રોજકીય ઉદ્ધતાએનો પ્રચલ ઇતિહાસ છે, એક જવલ્લત કથા છે. અને છતાં એક રસપ્રદ નવલકથા છે આ ઉપરાંત આ સેવા વરસના આંતરિક વિગ્રહે તો ત્યાં ધોધમાર સાહિત્યકરિ જન્માવ્યા છે

ચીની સાહિત્ય અને ચીની ગજકારણમાં નામના પામેલા લુ સુન (Lu Hsiang-shan) ની વાર્તાઓ પ્રગટ થઇ છે ગોર્કીની 'શ્લેષી અદી' પાછી નજરે પડે છે 'મોડર્ન ચાઇના'માં એની સાત વાર્તાઓ મંત્રદાયકો છે. એમાં જ બીજા આધુનિક લેક્ટ વાર્તાકારોની વાર્તાઓ પણ રજૂ થયેલી છે.

રશિયન લેક્ટ સાહિત્ય અને નવલકથાનો ઇતિહાસ એક જોએ જ નિબંધમાં લે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં, સંસ્કૃતિમાં

અને સાહિત્યમાં નૂતન યુગ ઉગાડનાર ગણિયા છે એના સાહિત્યના ટગલા ઉધામવા અહીં શક્ય નથી ત્યાના સાહિત્યના પ્રવાહોનો કેવળ ઉલ્લેખ જ અહીં બસ થશે એક વાક્યમાં કહીએ તો જેણે રશિયાને નૂતન પ્રાણ આપ્યા છે તે જ ક્રાંતિએ તેને નૂતન સાહિત્ય આપ્યું છે જીવનના ઠીકામાં ઠીકા પ્રવાહોને, સૂક્ષ્મમાં મૂઢમ લાવોને એ ક્રાંતિએ અપશંક્યો છે, ઝણઝણાવી મૂંઝા છે અને એમાંથી નવા સાહિત્યનો લખલૂટ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે

આ ગણિયન સાહિત્યના પણ બે મોટા તમકકા પડી બન્ય છે એક સિવિલ વોર નોવેલ્સનો (૧૯૨૩ થી ૧૯૨૭) કહી શકાય આ યુગના લેખકો મોટે ભાગે બચકગતાઓ રજૂ કરી વાચકને ધમરાવી દેવાની શક્તિ ધરાવનાર છે પણ એ સૌ “કેવળ દૃષ્ટાઓ” રહ્યા છે બીજા કેટલાક ક્રાંતિની બીવણુતાથી કરી જઈ સત્યાનાશની ખૂંચો પાનાર નીકળ્યા છે ન્યારે મોટા ભાગ ક્રાંતિને અનિવાર્ય માની એની બીવણુતાથી ચરચરતા છતાં એને પૂજતા અને આવરતા રહ્યા છે આ તમામ સાહિત્યમાં લેખકોના—વ્યક્તિના નહિ પણ આખી આમજનતાના પડધા પડ્યા છે મુખ્ય પાત્ર પણ એકાદિ વ્યક્તિ મટી જઈ બહો સમસ્ત વિશાળ જનતા જ હોય એમ દેખાય છે ટોળા, લશ્કરો, જૂથો, તોફાનો, બળવાઓ બસ ન્યા ત્યાં નજરે પડે છે વિજય અને વેદનાના સૂર ન્યા ત્યા સંભળાય છે સૌની પાછળ લેખકની પ્રતિભા ઝળહળ્યા વિના નથી રહી

બીજો યુગ ૧૯૨૭ પછીનો આ જ અમામાં સાહિત્યમાં

-શાંતિ પથરાવા માંડી છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓએ યુદ્ધો અને તોફાનોનું ગ્યાન લીધું છે. અને 'યોજના', 'અવસ્થા', 'વિગતો', 'પરિવર્તન ગૂંચો' વગેરે સાહિત્યમાં—નવલકથાઓમાં દસ્યમાન થયાં છે આ સાહિત્યકારોમાથી મોટા ભાગના ગદ્ય કાલના મજૂરો છે. નવી આશા, નવી ભાવના, નવી તમજા આ નવી નવલકથાઓને પાનેપાને તરવરે છે. વચ્ચે પ્રેસિટ્ટેરિયન અને નોન-પ્રેસિટ્ટેરિયન સાહિત્ય વચ્ચે અથડામણ જામે છે. પણ એ સૌને અતે 'સોવિયેટ નવલકથાઓ' કેવળ એક જ આદર્શ પાછળ જઈ ગઈ છે—સામ્યવાદી સમાજની ગ્યનાના. સાહિત્ય એકે સર્વમાન્ય આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટેનું જાગ્રત સર્વમાન્ય વાહન બન્યું છે. ઉદ્દેશપૂર્ણતા અને સહકારમયતા એ બે ત્યાંના નવા સાહિત્યની વિશેષતાઓ છે. જેમ ખેતીમાં સમૂહખેતીનો પ્રયોગ થાય છે, તેવી રીતે સાહિત્યમાં પણ 'કોલ્કોલ' (સમૂહખેતરો) સ્થાપી મેયુક્ત સર્જનો કરવાનો પ્રયોગ ત્યાં થઈ રહ્યો છે. આજ લગીની આપણી સાહિત્ય વિષેની કલ્પના અને ભાવનાને આ આઘાતક લાગે છે. પણ નવી મંરૂતિના સાહિત્યની એ નવીનતા છે.

આજે ત્યાં ઉચ્ચ સાહિત્યની કલ્પ કરવાની શક્તિ પણ એટલી બધી વધી છે કે શેક્સપિયર અને ડિકન્સની નવલકથાઓમાં ગમે તેટલો પ્રત્યાઘાત જોવા છતાં તેની કલા માટે તેઓ વાચે છે અને પ્રચાર કરે છે. પરંતુ એમાંના આદર્શો પાછળ ધમડાઈ જવાની બીતિ હવે ત્યાં બિલકુલ નથી રહી. જ્યારે એ બીતિ હતી ત્યારે એવા તમામ

સાહિત્ય ઉપર સખ્ત પ્રતિબંધ પણ હતો. આજે એવી કશી જરૂર રહી નથી. નરી સંકુચિત રાષ્ટ્રીયતા તજીને આજે ત્યાંનું સાહિત્ય ‘આંતરરાષ્ટ્રીયતા’ માં વિહરી રહ્યું છે એ એની વિશેષ મહત્તા છે.

ગોર્કીના નામથી યુજરાતનો કે દુનિયાભરનો કોઈ સાહિત્ય-કાર અજાણ્ય નથી. એ તો નવા યુગના રશિયન સાહિત્યનો પિતા છે. એની સાથે એવે એલેક્સી ટોલ્સ્ટોય, ફ્રેડરિક મોડેકો, એવ ડેવેકો, રોમેનોવ, સિડનિ, કાટેવ, લેવિન, એડકોવ, ફેડેવ, શોલોખોવ, આદલાં નામ તો મોઢે આવેજ છે. મોરિસ ડિન્ડસનું નામ તો રશિયન મઢી જઈ આંતરરાષ્ટ્રીય બની ગયું છે.

ગોર્કીના હમનંધ ગ્રંથો છે ‘ધ બાયસ્ટેન્ડર’ અને એની પુર્તિરૂપે બીજી બે, તથા ‘મધર’, ‘દવેન્ટી સિક્સ મેન એન્ડ એ ગર્લ’, વગેરે નવલકથાઓ તથા ‘થુ રશિયા’ અને ‘અધર ફાયસ’ ની વાર્તાઓ આદલુ તો નવા સાહિત્યના પાયોમાં ગણાવવું જ રહ્યું. ફેડેવની ‘ધ નાઇનટીન’ એના ખરસાની પ્રોલિટરિયન નોવેલ તરીકે સર્વોત્તમ લેખાધ છે. એડકોવની ‘સીમેન્ટ’ ત્યાંની સિવિલ વોરનો અદ્ભુત ચિતાર રજૂ કરે છે. એની પાંચ લાખથી વધુ નકલો નીકળી છે અને દુનિયાની લગભગ બધી ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો છે આ પછી તો એડકોવે બીજી ચારેક નવલકથાઓ લખી છે. છેલ્લી ૧૯૩૩માં પંચવર્ષીય યોજના ઉપર ‘પાવર’ નામની લખી છે. ફેડેવની ‘ધ એગ્રેગેલર્સ’ એ અગ્રેજ સાહિત્ય-કારોને આભ્યા છે. એના નાટકોએ અનેક દેશોને મુગ્ધ કર્યા છે આપણે ત્યાં એનું એક ભાષાંતર જ. ક. ઠાકરે કર્યું છે.

એલેક્સી ટોલ્સ્ટોય પણ એક સફળ જીવતો નવલકથાકાર છે. આ ઉપરાંત રોમેનોવ અને શોલોખોવ આજના સર્વોત્કૃષ્ટ નવલકથાકારો છે. રોમેનોવે જૂની અને નવી સંસ્કૃતિની સૂક્ષ્મતા સૂક્ષ્મ અચકામણો, સેક્સ, પ્રેમ લગ્નની સમસ્યાઓ, નવલકથા વાર્તાઓ દ્વારા રજૂ કરી છે એની એક એક નવલકથા અને વાર્તા આ જાંડા પ્રશ્નો પર સરળચેલી છે. ‘ટ્રી પેર્સ ઓફ સિલ્ક સ્ટોકિંગ્સ’ ‘ધ ન્યુ કમાન્ડમેન્ટ’ તથા ‘ઓન ધ વોલ્ગા’ એ એના વિખ્યાત પુસ્તકો છે. જ્યારે શોલોખોવ આજનો મહાન નવલકથાકાર છે. ‘એન્ડ ક્વાયટ ફ્લોઝ ધ ડોન’ તથા ‘વગ્જન સોઇલ અપટન્ડ’ દ્વારા એણે ત્યાંની જટિલ સમસ્યા—કિસાન સમસ્યાને તાદ્દશ કરી છે મહા કાવ્યકાવ્યની શક્તિ આ નવલકથાકારની લેખનીમા અમકારા મારી ગઈ છે.

એક સૌથી જુદી તરી આવતી ‘આઇ લવ’ નામની એવડેચેન્કોની નવલકથાનો ઉલ્લેખ કરી લઉં. “રશિયા સિવાયની બીજી કોઇ જમિ ઉપર, સોવિયટ યુનિયન સિવાયની બીજી કોઇ ધરતી ઉપર આવી કોઇ નવલકથાનો જન્મ થવો અશક્ય છે.” રશિયન સાહિત્યના મહાન વિવેચક અને ઇતિહાસકાર મસ્કોવના આ શબ્દો સમજવા માટે એ નાનકડી કિતાબ વાંચી જ જવી ગઈ જો કે બીજી રશિયન નવલકથા કરતાં એ જુદી પડે છે કેમકે એક આદમીની પોતાની એ આત્મકથા છે. એ લાખો આદમીની, આજે આખી માનવતાની, તરછોડાયેલી તમામ વિરાટ માનવતાની આત્મકથા છે. મોરિમ હિન્ડસની ‘અન્ડર ધ મોરફો સ્કાઇઝ’ એક નવી જ દમની નવલકથા છે. આખરે

એક 'એન્ડી' નામની ઓલ્થેશાની નવલકથાનો ઉલ્લેખ બસ થશે. કમ્યુનિસ્ટ સત્તા ઉપર આ એક પ્રહાર છે અથવા ડહો કે સ્વર્ગીકા છે. મૂળ તે ૧૯૨૭મા પ્રસિધ્ધ થઇ હતી અને એણે ઘણી ચર્ચા જગાવી હતી

*

વિશ્વ સાહિત્યના નવા પ્રવાહનો આગલો પગથિય બસ થશે આ રત્નો પામી સાહિત્ય સૃષ્ટિ અનુપમ સમૃદ્ધ બની છે તે વિશે શંકા નથી અનમત જે કોઇ ઉદામ નવલકથા સરળ છે એ બધી જ રત્નરૂપ છે એમ કહેવાનો અહીં આશય નથી પરંતુ એમ કહેવું નરી મૂર્ખતા જ થશે કે આ બધું સાહિત્ય રાજકાવ્યના પડછાયા છે, અગર પ્રચાર લક્ષી છે અને એથી કનામય હોઇ જ ન શકે ખરી રીતે તો અહીં એક નવો અને સૂક્ષ્મ પ્રશ્ન જાગે થાય છે અને તે કલાના ધોગ્યોનો જે બે પ્રકારના સાહિત્યની સત્તાતમા ચર્ચા કરી ગયા તે મને જેમ તેની વસ્તુ (content)ની દૃષ્ટિએ નિર્ગળા જ છે, તેવી જ રીતે તે બનેલી કથા પણ નિરાળી જ છે એક બીજાની ગરજ મારી શકતી નથી અને એથી જૂના ધોરણો વડે આ નવા મ્લાસર્જનોને માપવામા દોષ થાય છે, નવી કલાને અન્યા થાય છે બને પ્રકારના સર્જનો કલાદૃષ્ટિએ ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ હોઈ શકે છે કેમ કે જે હૃદય-સંવેદનામાથી સાહિત્યનો જન્મ થાય છે તેનો તીવ્ર અનુભવ આ નવા સાહિત્યના સર્જકોને થયા વિના ન ગહે એવી પરિસ્થિતિ આજના બધા જ રાષ્ટ્રોમા છે એટલે કલાની ઉત્કૃષ્ટતા એમા હોવાની પૂરી શક્યતા છે જ

ખરો મુદ્દો તો એ છે કે, સાહિત્ય કેવળ કલાદષ્ટિએ ઉત્તમ હોવા માત્રથી જ ઉત્તમ બની નથી જતું. પરંતુ કલાદષ્ટિએ ઉત્તમ હોવા ઉપરાંત અંદરની વસ્તુ (content) ઉપર તેનો બહુ જ મોટો આધાર છે, અને હોવો જોઈએ કલા તન્મ્ય ઉપેક્ષા કરવાનો અગર તો ‘વસ્તુ’ સુદર હોવા માત્રથી સંતોષાઈ જવાનો અહીં હેતુ નથી. સાહિત્ય અગર તમામ કલાઓનું ધ્યેય જીવનને બહલાવવાનું છે અને એ એની આખરી કસોટી હોઈ શકે. કલાપ્રમાણુ જ્યાં ન્યૂન હશે ત્યાં એટલી સચોટતા અને વેધક્તા પણ ઓછી જ હશે. ‘વસ્તુ’માં જ જ્યાં દોષ હશે અને કલા ગમે તેટલી પૂર્ણ હશે તો તે જીવનને વિધાતક જ નીવડશે અને એથીજ, બનેતું સપ્રમાણુ મહત્ત્વ સમજવું અને સ્વીકારવું એ નવા સાહિત્યકારનો સર્વ પ્રથમ ધર્મ છે.

*

વિશ્વસાહિત્યની ઉદ્દામ નવલકથાઓનો વિસ્તૃત પગિયાર લીધા પછી ગુજરાતી નવલકથાઓ તન્મ્ય આખ માડવા હમ્મણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણે ત્યાં હજી રાજકીય કે સામાજિક સંઘર્ષો જ કેટલા બલહીન છે ?

આપણે ત્યાંના સાહિત્યમાં પણ મોટે ભાગે આજ સ્થિતિ છે. છતાં, આપણે ગાંધીયુગ પહેલાંનું અને પછીનું સાહિત્ય એવા બે તદ્દન નોખા પ્રવાહો જોઈ શકીએ છીએ. ગાંધીયુગનું સાહિત્ય આગલા સાહિત્ય કરતા વધારે વાસ્તવદર્શી છે, વધારે જીવનગ્ધર્શી છે, દષ્ટિપૂર્વકનું છે અને એ રીતે પ્રગતિ-

શીલ છે. પરંતુ એથી આગળ જેને ઉદામ (લિબર્ટ) સાહિત્ય-
તરીકે ઓળખાવી શકાય તેવું તો હજી નથી જ.
વાર્તાકારો તથા નવલકથાકારોમાં શ્રી. રમણલાલ વ.
દેસાઈ, શ્રી. ધૂમકેતુ, શ્રી. મેઘાણી, શ્રી. ગુણવંતરાય
આચાર્ય, શ્રી. હિમાચંદર, શ્રી. મુદરમ, શ્રી. બકુલેશ, શ્રી.
ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી. સોપાન આટલાં નામો લેતાં અટકી
જવાય છે. આમાંના ધણીએ સામાજિક અન્યાયો, રાજકીય અને
આર્થિક પ્રવાહો, તથા સ્ત્રીઓ અને કચ્છાપેલા વર્ગોની પાત-
નાઓના વર્ણનો, આલેખનો કર્યાં છે શ્રી. મેઘાણી તથા શ્રી.
ધૂમકેતુની કલમમાં પીડિતોનો આત્મસ્વર પણ ધણી વાગ મંજ-
ળાયો છે.

પરંતુ શ્રી ધૂમકેતુ જણે સામાજિક બળો, તેની અયક્રમણ,
તેની જીવન ઉપરની અનિવાર્ય અસર એ કશાનો સ્વીકાર જ કરતા
ન હોય એમ લાગે છે. સાહિત્ય એવું સ્વીકારવા જાય તો પ્રચારક
બની જાય અને પ્રચારવેડા તો કલાનું દુશ્મન છે એટલે કોઈ
પણ હેતુ, દષ્ટિ, વિચારશ્રેણી જાગૃત રીતે સાહિત્યસર્જનમાં
રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કયાકારો માટે અધર્મ હોય એમ તે માનતા
જણાય છે.

શ્રી. મેઘાણીની શક્તિ કંપારીભર્યાં દર્દચિત્રો જન્માવવામાં
અસામાન્ય છે. એમણે કંઞાલિપ્તની વેદનાને કાવ્યો, વાર્તાઓ
અને નવલકથાઓ દ્વારા જીવંત કરી છે. પરંતુ ઘણે અંશે શ્રી.
ધૂમકેતુની જેમ તેઓ જાણે આંખ મીચી દેતા હોય,
પ્રગતિશીલ બળોની મજાક ભરી ઠેકઠી કરતા હોય અને કોઈ

કશા પંથનું સૂચન કરવું, સાહિત્યે કયાવ કરો પક્ષપાત વ્યક્ત કરવો, એ બધું કલા પ્રદેશનો ગુનો હોય એવું એમનું વલણ રહ્યું છે. અને એથી તેઓ હમેશાં બધું બાણીપૂજીને લેફ્ટ સાહિત્યથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાય છે; એમના પોતાના સર્જન દ્વારા ખૂબ નજદીક આવી જવા છતાં.

શ્રી. આચાર્ય એમની નવલકથાઓ દ્વારા સામાજિક બળોની તુલના કરતા રહ્યા છે, અન્યાયો પ્રત્યે બારે ધૂણા વગસાવતા રહ્યા છે. અને પોતાનો પક્ષપાત ખેડક રીતે વ્યક્ત કરતા રહ્યા છે. અલબત્ત, કલાદષ્ટિએ શ્રી. આચાર્યની કથમ સહેજ ચરકાયેલી જણાય છે અને એથી એ કલમમાંથી પૂરાં સ્પષ્ટ સુરેખ આલેખનો નથી બિડતાં. છતાં લેફ્ટ નવલકથાઓની શરૂઆત ત્યાં દેખાય છે.

શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટની કલમમાં સામાજિક તેમજ રાજકીય બળોની યોગ્ય તુલના, યોગ્ય મહત્ત્વ અને સીધો નીડર પક્ષપાત નજરે ચડે છે. આજના અન્યાયોનાં મૂળમાં તેઓ સદા બેઠેલા છે, અને એમની કલમે ત્યાં જ ધા કર્યા છે. એમની પામે એમની પોતાની કહી શકાય તેવી શૈલી પણ છે. છતાં 'લેફ્ટ' વાર્તાકાર તરીકે આપણે એમને ઓળખતા થઈએ એટલું હજી આપણને એમની પાસેથી મળ્યું નથી. પરંતુ એમનું 'વલણ' આપણે પકડી શકીએ છીએ અને એથી આશા રાખી શકીએ છીએ. એમની નેશદાર શૈલીમાં હજી વધારે બિડાણ અને વધારે મર્મવેધકતાની આવશ્યકતા છે.

શ્રી૦ અધ્યેશની વાર્તાઓ 'વસ્તુ' (Content)ની દૃષ્ટિએ સેફ્ટ છે કનારે વધારે આશ્ચર્ય છે, ખૂમમૂગત છે ઉદામ (તિમ્ત) માહિત્ય અને શ્રમજીવી (પ્રિવિટેન્ડ) સાહિત્યની વચ્ચે એ વિદરે જે. એમની વાર્તાઓમાં વર્તવિમલનું સચોટ મુદ્દમ આક્ષેપન તરવરે છે

શ્રી મુદ્દમ અને શ્રી ઉમારાકર આપણા નવજીવાન કવિઓ છે, વાર્તાકાર છે. ઉમારાકર તો નરંગ નાટ્યકાર પણ છે. આ બંને જીવાનોની વાર્તાઓમાં પુષ્ટ જિવિધતા છે એમાંથી કેટલીક વાર્તાઓ સેફ્ટ તરફ દોડતી છે મંદગમ્ભીરી 'બોમ્બકી' તથા ઉમારાકરની મુન્દરીની ગોદી રચિતન યંત્રોની યાદ આપે છે કસાદૃષ્ટિએ આ બંને લેખકોને મરજના વરી છે ગુન્ગતી વાર્તામંદેશમાં એમણે સૌનું ખ્યાન બેચુ છે અને ભવિષ્યના સેફ્ટ વાર્તાકાર તરીકે આ બંને જીવાન લેખકો માટે આશા રાખવા જેટલા કારણો પણ છે

શ્રી૦ ગમજીલાલ વ દેસાઈ તથા શ્રી સોપાન માધોરિસમરી અને માધીઆદર્યની ખૂબ નજીક છે શ્રી. ગમજીલાલમાં માધીવાદ નહિ પણ માધીતત્ત્વગ્રાન પ્રાપ્તેનો પમ-પાત વધારે છે રાજકીય તેમજ સામાજિક આદરોમાં તેઓ માધીવાદી આદરો કમના આગળ જાય છે અને મમાજીવાદી આદરો મુખી પડોચી જાય છે. સામાજિક નીતિ-અનીતિ તથા કુદૃષ, લભ વગેરે વિશેના તેમજ વિષયો માધીવાદીને જ. જાણ, મજાગી મૂકે તેવાં પણ મળ્યાં આપે છે પરંતુ તેમ જનાં તેઓ તત્ત્વદૃષ્ટિએ માધીતત્ત્વગ્રાનની વધારે

સમીપ છે. આજના સામાજિક પાયાએને ઉખાડી નાખી નવેસરથી પુનર્રચના કરવા વિષેની તેમની તમજા બારે હોવા છતાં તેમનું ગાંધીતત્ત્વજ્ઞાન તેમને અમુક ચોવામાંથી આગળ નથી જ જવા દઇ શકતું. શ્રી. રમણુલાલ બીજા દ્રાર્ધ પશુ સાહિત્યકાર કરતા ઓછા જાગૃત કે ઓછા ઉદ્દેશશીલ નથી. તેઓ ખૂબ પ્રગતિશીલ હોવા છતાં 'લેફ્ટ' સાહિત્યકાર નથી બની શક્યા. એમને વિષે આજે તો એવી આશા અતિશય દૂરની ગણાય.

શ્રી. સોપાન સૌ કરતા વધારે ચૂસ્ત ગાંધીવાદી માનસ રજૂ કરે છે. ગાંધીવાદી પ્રગતિશીલતા તેમની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં સારી રીતે દેખાય છે. પણ કલાદેહે એમની નવલકથાઓ રૂપહીન (બદરૂપ નહિ) છે અને એથી વાર્તામાંનું 'વસ્તુ' યોગ્ય ઉકાવ પામતું નથી. પરિણામે વાર્તા ફિક્કી પડી જાય છે.

જે જે લેખકોનો જે રીતે અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો અર્થ એ નથી કે એમનું ચોક્કસ સ્થાન નક્કી થઇ ગયેલું છે. આ તો એમની અત્યારની વૃત્તિઓ અને વલણોનો જ ઉલ્લેખ કરવા પૂરતું છે. યુરોપમાં આજે આપણે જોઇએ છીએ કે ગઇ કાલના અનેક તટસ્થ લેખકો એક ઉદ્દિષ્ટ હેતુ પુરસ્કરનું સર્જન કરતા થઇ રહ્યા છે. આપણે ત્યાં પણ એ જ શક્ય છે.

શ્રી. મુનશીનો ઉલ્લેખ અહીં બિલકુલે નથી કર્યો કેમકે તેઓ આ નવા પ્રવાહથી અત્યારે તો ખૂબ દૂર પડેલા છે. શ્રી. દિરેશ

તથા શ્રી એલ્ગસ્થિની વાર્તાઓમાંથી આવો કોઈ ચોક્કસ પ્રવાહ વહેતો નથી એટલે એમનો ઉલ્લેખ પણ હોડો દીધો છે

તેમ છતાં જ ચોડાક સાહિત્યપ્રેરિની ચર્ચા કરી તેમાંના ધણાં તે વાર્તાકારો જ છે પ્રગતિશીલ અથવા ઉદ્ધામ તરફ જવાના નવનકથાકારો. તે આપણે ત્યાં બહુ જ જૂનું છે ૨૫૪ ઉદ્ધામપ્રવાહ જેમાં આલેખાયો હોય તેવી મૌલિક નવલકથા તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શોધી જડે એમ નથી આ જ કાર્યાવય તરફથી પ્રગટ થયેલ “લાલ મોરચા” તે જર્મન નોબેલનો અનુવાદ છે તેવો જ રીતે શ્રી મેઘાણીએ રૂપાંતર કરેલ “સત્યની શોધમાં” અને શ્રી ગુણવતરાયની અંગ્રેજીના આધારે તૈયાર થયેલી ને ઘણું રહેલી થોડી-મધુશ્રી શકાય પરંતુ આપણે ત્યાં કાલિક ઉદ્ધામ નવલકથા એક પણ ક્યાંય છે !

અહીં એક દાવો માફ આવે છે, શ્રી હેલ્થ કર વ્યાસની ‘વાનસ’નો સમાજવાદી પિયાર એણીની નવલકથા તરીકે તેને એળખાવવામાં આવી છે આ નવલકથા કેટલેક જ અંશે ‘લેક્ચર નોબેલ’ કહી શકાય તેવી છે

આ પરિચયિતમાં આ “ક્રાંતિને કિનારે” નવલકથા ૨૫૪ સુરેખ વાણીમાં નવા ઉદ્ધામ પ્રવાહને સૌથી પ્રથમ આત્મેખનાર તરીકે રજૂ થાય છે આ નવલકથા તદ્દન ‘મૌલિક’ છે અને ‘ઉદ્ધામ’ છે, એ એ વાત તો છે જ કલાદૃષ્ટિએ તે ખૂબ ઉચ્ચ કક્ષાની છે એવો દાવો નથી. મારે મન એનું મહત્ત્વ તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક નવા પ્રવાહનો પ્રતીક

રૂપે આ નવલકથા સ્થાન લે છે, એ છે. આપણા સાહિત્યમાં મૌલિક 'લેક્ટ' નવલકથાની શરૂઆત આ પુસ્તકથી થાય છે એ મહત્વનું છે. આ પ્રવાહ ચાલુ જ રહેશે, વેગીયો બનશે અને ન્યારે વિદ્વાન નવલકથા સાહિત્યનો ધોધ છૂટશે ત્યારે સૌને તળિયે બેઠેલી આ નવલકથા ગમે તેટલી દબાઈ ગયેલી હોવા છતાં ગર્વભર્યું સિંખત કરી શકશે એટલી શ્રદ્ધા છે.

તા. ૫-૧૦-૩૭

અમદાવાદ

}

ભોબીલાલ ગાંધી

હડતાલ

જૂ મળ વાગે ।

છાને તાગ વાગે ધના નના
મિલના ઘટા ધના ધના—

કદમ ન ભગ્ય કદમ ન ભગ્ય ઉત્તાનગા વૂળાગા
મિરોમી આજે ના મનુ !—ઉત્તમના દા'ડા ' ।

મિગદર ' ઉત્તમીના દા'ડા
દોસ્તો ! હડતાલો દા'ડા ' ।

જુગ જુગના ઉપવામી જનને
સ્વતંત્રતાના પાસી દિને
આજ ગુલામી પાયો ।

દડતાયો અમ મઝદૂરોની રગભરી પિયકારી
 દડતાયો અમ મઝદૂરોની રમતી મિઝગ્યાની
 આજ અમારી કાયા જાગી જડના-મધ દરાયા
 આજ અમારુ ચેતન જગજુ ગુપ્ત મધ પરાયા

જુગ જુમના અંધારા અતે—
 પાપણી સદુ મધન નૂ
 મદાનદીના રૂ વહટે

દેવાને દિલોમે ભગતી દોડે મમ મસ્તાની—
 —આજ અમારા દેવા ઐરા મુક્ત થયા તોફાના
 મદામિધુના મોગ કુરો મઝદૂર ૬ કોની

[૨]

જુગ જુમના અંધારા અતે
 પ્રમથા નૌનમ બદાખા—

મિલમાલિક ને મઝદૂરોની દોલીના જુમખા
 દવારતના દાન કિપરે સમાનતાના રામગા—

આજે એ સો દબ ગવટયા
 છટયા આમે પાટા

અમે અમાગ વર્ગસજુને સીમા ઝોગખી ૧૫
 અજ લખી ગુ દાંગ મિલના જુ જગને ૫ પાલયા
 આજ જાગી અમ અંધ આતી વગન જગ ૧૫

દેવ નહિ ભગમાયા ગદ્ય
દેવે નહિ અધારે મગ્ય

ગુલામ અમોને મનાવવાના થરપચી ચંદુ બદાના
વર્ગસ્વાર્થના દબી તનગા દેવે ન અમથી ધાના ।

અમે જમારૂં પાછું રાખ્યું

અમે અમારુ પડાવી વધ્યું એમા ધની દા ના
દયા ધમની કિપ જીવના, હોરા અમોને ગહી ના ।

તે અતગની ગિનમારીથી
બજૂકશે વખ જવાળા

જગાવશ રે—ધખાવશ કે—માળે સત્તુમિનાગ ।
તે એની એ રખખામાથી ગ્યગ્ય જમ ગદિયાળા । ।

[૩]

જીવનના જૂગાર અમાગ આજ થવાની પૂગ
જીવનના ચૂમનાગઓના આજે પ્રગ વારા ।

જીવનની દહે નાગી અમને
હિલટ મયા અધાગ । ।
દેવે હારવા કેવા ।

ગુમાવવાનું ગુમારી બેસ, હવે માત્ર છતવાન
શણી ઉપર અમે સુનારા—કિમ્મતે ડરવાના

મિનાદર !

જૂએ ગહીને શાદી નેસા
મોમાની મેમરી સ્થેવા
જડના હજને છવન નેસા

અમે સૌ છવવાના છતવાના
અમે સૌ છવવા માટે છતવાના
અમે આ જીતીન છવવાના !

દેસતો !

આજ ગુસબી પ્યાખી !

દડતાંમાં અમ મજદૂરે ની નજમરી મિન્કારી
દડતાંમાં અમ મજદૂરે ની વસન ની મિન્કારી

ઉપવામી

ક્રાન્તિને કિનારે

કંગાલિયતની મૂર્તિ સમા ધરે વચ્ચે આવેલી માંકડી કીચડવાળી ગલીઓમાં યર્ષને વેદી જતો હતો. ચોમાસાના દિવસો હતા, અને વરસાદ હમણાં જ વિરમ્યો હતો. પરંતુ વાદળોને લીધે અને સાંજના વખતને લીધે તે ગલીમાં શત જેવું અંધારું લાગતું હતું.

હજી પાંચેક જ વાગ્યા હતા. વેદી આજે તે લતામાં આવેલા બેલગાડીવાળાઓને મળવાનો હતો. મહિનાઓની મહેનત પછી, ઘણું સમગ્નગ્યા મનાવ્યા પછી, તે બેલગાડીવાળાઓનો સંઘ સ્થાપી ચક્રો હતો અને આજે તે સંઘ તે રજીસ્ટ્રારની ઓફિસમાં રજીસ્ટર કઠાવી આવ્યો હતો, એટલે આજે એનામાં પુનર્જન્મ સમો હર્ષ હતો. એને કીચડની દરકાર નહોતી, એની પહેરેલી મહેજ વધુ પડતી લાંબી અને પહોળી સુરવાળ એ કીચડ સાથે સહચાર

સાધતી હતી તેની એને પગ નહોતી, એની જાડી ચામડાની ચપ્પા એની કંઠની ઉપર જાંટકાવ કરી રહી હતી તેનું એને જાન નહોતું ઉમંગમા ને ઉમંગમા ખામેચિયા પડી ખામેચિયા વગવતો, તે ઘડીમા છેક માઠડી થતી તો વડીમા મહેજ પહોળી થતી ગળીમાં જ નહી ચાલ્યો જતો હતો.

આખરે, તે ગળી વધારે પહોળી થઈ, અને નાનકડું મેદાન આપ્યું ત્યાં બાજક નાખી બેસાડ માથુમે બેસાડ હતા. "કેમ ચૌધરીજી, કોઈ આવ્યું નથી?" કહી વેદી પાસે બાજક પડે બેસે.

"ના, હજી કોઈ આવ્યું નથી હજી બધાને એકઠા થતાં વાગે લાગશે હજી તો બજારને બધા ચારાપાણી આપતા હશે" કિશોર ચૌધરીએ કહ્યું કિશોર ચૌધરી પોતે માડું દાંકતો નહોતો, પણ એની પાસે પચીસ માડા અને પચાસ બગદ હતા અને એ નોકરિયાત આઠાનાગાઓ ગળી કામ કરતો.

"કેમ મુનિયન રજીસ્ટર થયું?" શંકરે પૂછ્યું. તે ચાળીપિસતાળીય વર્ષનો હતો, અને કિશોરનું એક માડું દાંકતો. કિશોરના પિતાનો એ મિત્ર હતો, એથી પિતાના મગજ પડી પડ્યું, શંકર પોતાનો નોકરિયાત દોરા જતાં, કિશોર તેને માન આપતો.

“હા આ રહ્યું તેનું મગદિક્ષિકેટ !” વેદીએ કહ્યું અને કંદનીના લાંબા ખીસામાથી લિફ્ટફો કાઢ્યો. બધા જાણે એ લિફ્ટફોમાં શુધ અવનવી સ્પીજ ભરી હોય, તેમ લેવા લાગ્યા. વેદીએ સરદિક્ષિકેટ કાઢ્યું અને બધા એના ઉપર નજર ફેરવી ગયા. કિંગોર સહેજ અંગ્રેજી બોલતો હતો. એણે તે જ્ઞાન ખીજ આગળ બતાવવા ઓટ્ટેથી વાગ્યું.

“અંદર જે “કાર્ટર્સ યુનિયન” (Carters' Union) લખ્યું છે, તે આપણું જ યુનિયન ને ?”

“હા, ‘ગાડાવાળા યુનિયન’ રજીસ્ટ્રારને હીક ન લાગ્યું, અને એણે જ કહ્યું કે આગળ જતાં કદીકે ઝગડો પડે ત્યારે અનર્થ ન થાય, માટે અંગ્રેજી નામ હીક પડશે મનેય તે ચોખ્ખું લાગ્યું, અને તે જ નામ રાખ્યું” વેદીએ સમજાવ્યું.

“હીક કયું” કિંગોરે પોતાની ટાપસી પૂરી

“મને એ હીક ન લાગ્યું” શ કરે કહ્યું “આપણે એલગાડીવાળા કહેવાઈએ, એટલે આપણું યુનિયન પણ તે જ નામે ઓળખાય એ હીક છે.”

“એ નામ લાંબું પણ ઘણું છે. પેના પાકકે મિરાદર આવે છે, તે ક્યા યુનિયનમા કામ કરે છે, તે ખબર છે ? ‘મુદ્રાય ત્રકર્મચારીમંધ મા.’”

“એટલે ?” કિંગોરે પૂછ્યું

“તમને એના અર્થની મમજ નથી પડતી ને ? ઘણા ઓળખે પડે. રજીસ્ટ્રારને પણ એ નામ માલગી વિચાર

ચર્ચ પડેલો, કે આ યુનિયન કેવું છે ।” બધા વેદીની કહેવાની રીતથી ખડખડાટ હસી પડ્યા તેઓ ભૂલી ગયા કે જીસ્ટ્રાગના અચાનથી તેમનું અચાન ઓછું નહોતું

“ પછી મિયાગ પાઠકને સમજાવવું પડ્યું, ” વેદીએ આગળ ચલાવ્યું, “ કે એ તો જાપાનામાં કામ કરતા માણસોનું યુનિયન છે ”

‘ તેને માટે આવું લાણું નામ ? ’ કિશોરે કહ્યું

‘ તમે લોકો જાપાનામાં કામ કરતા માણસોને ઓળખતા નથી તેઓ પોતાને કામદારો હમણાં જ સમજવા માડ્યા, છતાંય તેમનામાંથી પોતાના અધૂરા જ્ઞાનનો મદ જતો નથી આવું લાણું નામ તેમનું માનસ સચવે છે. ”

“ રામરામ વેદીજી । ” એક ગાડાવાળો આવ્યો

“ કેમ, ચૌધરીજી, કેમ છો ? ” કિસન—કિસનિયો— જીવાન ગાડીવાળો હતો તેનું પોતાનું માકું હતું પણ તેની કમાણી મોટરલોરીવાળાઓના આક્રમણ પછી ઓછી થતી જતી હોવાથી, તે મોટર ચલાવતા શીખવાનો વિચાર કરતો હતો તે જણેલો પણ હતો, આથી કદીક કદીક કિશોર ચૌધરી જોડે તેને મતભેદ પણ પડતો. ,

“ કેમ કિમન ! કેમ છે ? ” વેદીએ કહ્યું “ હજી કોઈ આવ્યા નથી ? આપણે હવે આપણું કામ જલદીથી ચતાવવું પડશે ”

“કેમ જલદીથી ?” બસાર્ધએ કહ્યું. એની ફાર્ધએ એનું નામ શું પાડ્યું હશે, તેની ફાર્ધને ખબર નહોતી, પણ છેલ્લા પાંસઠ વર્ષથી, તે બસાર્ધને નામે જ ઓળખાતો હતો.

“જલદીથી નહિ તો ધીરેથી ?” વેદીએ મહેજ કડવાશથી કહ્યું. “આપણે આટલા વખતથી તો ઊંધ્યા કરીએ છીએ ! હવે તો જાગવું છે કે નહિ ? જ્યારે એકેએક ગાડાને કામ નહિ મળે ત્યારે તમારે જાગવું છે ? હજીય શાની વાટ જોવાની છે ?”

“વેદીજી, તમે ઉતાવળા ન થાઓ !” કિશોરે કહ્યું. “બમાર્ધ તો એમ મમજ્યો હશે, કે આજે જલદીથી કામ પતાવવું હશે”

“હા, હું એમ જ સમજેલો.” બસાર્ધએ કહ્યું.

“જા, બમાર્ધ. બધાને કહી તો આવ, છેક અધારે થશે ત્યારે આવવું છે ?” કિશોરે બમાર્ધને કહ્યું. બમાર્ધ યોગાનની ખીજ બાણ બળદોને માટે ગાયેલી છાપરીઓ હતી, તે તરફ ગયો.

“બસાર્ધ બિચારો ધરડો થયો છે, એટલે જરા ઠંડો છે.” કિશોરે કહ્યું.

“બલભલા ભુવાનો ઠંડો છે, તો એનું શું પૂછવું ? એ બિચારાએ તો આખી જિંદગી બળદોના પૂછડા આમળ્યાં

છે, અને એ જીવશે, ત્યાં સુધી તો એટલી બધી લોરીઓ આવવાની નથી, કે એના નશીમમાંથી બળદનાં પૂછડાં આમળવાનું ચાલી જાય!" કિસને કહ્યું

"આ દિવસમાં કહેવાય નહિ! છેવટાં એ વર્ષમાં કેટલી મોટગોરીઓ આવી, તે ખબર છે?" કિશોરે કહ્યું

"ગમે તેટલી આવી હોય, અને ગમે તેટલી આવે તોયે હિંદુસ્તાનમાંથી વીશવર્ષ સુધી ગાડાઓ નથી જવાનાં કિસને કહ્યું

"નાહક આવી વાતોમાં શા માટે વખત બગાડો છો? આપણું કામ અત્યારે એ પ્રકારનું છે, તે જલદીથી હાથમાં લેવું જોઈએ એક તો આપણી મેન્જરશીપ વધારવી જોઈએ શહેરનો એકે એક ગાડાવાળો આપણા મુનિયનનો સભ્ય થવો જોઈએ, અને બીજું —" વેદીએ ચારેમાળું નજર નાખી કહ્યું "દરેક કાર્યકરે બધા ગાડાવાળાઓને કહેવું જોઈએ, કે મોડી વહેલી હડતાળ પડશે અને તેમાં દરેક જોડાતું પડશે એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી જે લોરીવાળાઓ ઓછી કિંમતે માલ ભરે જાય છે, તેઓ ઠેકાણે નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણી તે હડતાળ ચાલશે વેદીએ પૂરું કહ્યું અને પોતાના કહેવાની રીત અમર ચર્ચ, તે જાણવા જાણે ચારે તરફ નજર ફેંકી

"પણ તે કરતાં પહેલાં આપણે બરાબર તૈયારી ગળવી પડશે" કિશોરે કહ્યું "૧૯૦૮માં જ્યારે અમે

હડતાળ પાડી હતી, ત્યારે, પદર દિવસમા હડતાળ તૂટી ગઈ, અને અડધા ઉપરાન ગાડાવાગાઓએ 'પોતાનું કામ સર કયું હતું' "

“ પણ તે વખતે યુનિયન નહોતું કેવી રીતે સત્તાવાગાઓ સામે બૂઝવું તે દોગવનાર નહોતું, કેવી રીતે હડતાળ પર ગયેલા માણસોને ટકાવી રાખવા, તે સમજાવનાર કોઈ નહોતું ! ” વેદાએ કહ્યું

“ અને તે સૌ કરતા તો એ હતું કે ફરેક જણ પોતાનો જ સ્વાર્થ જોતું, અને ન્યા વેપારીઓએ થોડા જણને લોભ દેખાડ્યો કે તરત હડતાળ તૂટી પડિશુમે તે હડતાળ તોડનારાઓ આજે મજા કરે છે, અને જોઓએ છેલ્લી ધડી સુધી હડતાળ ટકાવી રાખી તેઓ બૂખે મરે છે ' કિસને સહેજ ગુસ્સાથી કહ્યું

‘ અને તેથી જ યુનિયનની જરૂર છે એક વખત યુનિયન હડતાળ સર કરે તો ન્યા સુધી ફરી યુનિયન હડતાળ બંધ ન કરે ત્યા સુધી તે આતુજ રાખવી જોઈએ. કાગળ કે એમા લાભ કે નુકસાન બધાને મગખા છે ”

“ હા, એ વાત ખરી છે ' બમાઈએ કહ્યું તે પંદરેક ગાડાવાળાને તેડી લાવ્યો હતો એ જ જો જૂનું ટારપોલીન પાયર્સ, બીજો એક જણ એક કાનમ લઈ આવ્યો, કિંગોરે એ- આનાની બીડી મગાવી અને કાનમની આભુચાળ મો બેડા

“ નિગદરો ! ” વેદીએ શરૂ કર્યું “ આજથી આપણું
 સુનિયત સરકારના દ્વંદ્વરમા નોંધાર્થ ચૂક્યું છે આજથી
 આપણને કાયદા પ્રમાણે આપણા હક્કો માટે લડવા સંગઠન
 કરવાની છૂટ મળી છે આજે સરકારે પોતે આપણને એના
 ખાધિયાઓ માથે લડવાને ખતપત્ર આપ્યું છે, અને એમાં
 આપણે સરકારને નિગદ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી સુખ-
 સગવડની અને જીવનનો પૂરો વિકાસ કરવાની બધી તકો
 આપણા હાથમાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણે એ સરકારના
 ખાધિયાઓ, મૂડીવાદીઓ સામે લડીશું, એટલું જ નહિ
 પણ આપણે આપણી શક્તિ એમની પામે મળૂં કરાવીશું
 આપણામાં શક્તિ છે, પણ એ શક્તિનો ઉપયોગ કેમ કરવો
 તેની આપણને ખત્યાર સુધી ખબર નહોતી. હવે આપણને
 સમજ પડી છે, અને આપણે, એ શક્તિનો પરચો આપણા
 દુરમતોને બતાવી આપશું આજે આખા જગતનો
 મળૂંવર્ગ, કામદારવર્ગ, શોષિતવર્ગ મૂડીવાદ સામે રજૂમેદાને
 પડ્યો છે, ત્યારે આપણે શું આપણી નિર્મોલ્લતા બતાવતા,
 શાત, રિયઝ, મૂડા જેવા બેસી રહીશું? મૂડીવાદ વર્ગ
 આપણને જેમ જીવાડવા માગશે તે રીતે જીવ્યા કરીશું ?
 એથી તો બહેતર છે કે આપણે સૌ આપઘાત કરીએ,
 નદી તળાવ કે કૂવામાં મરી જઈએ, આપણાં મૈત્રી જોડારને
 વેચી દઈએ ! સદીઓની ગુલામીથી, આપણી મનોદશા પણ
 ગુલામી થઈ ગઈ છે, રાટલાનો દુકડો મળે, તો આપણે
 ખુશખુશ થઈ જઈએ છીએ, અને આપણાં બે પકાર

માનીએ છીએ. પણ આપણે જોના નથી, કે એ રાટલાનો દુકડો આપનાર, એ રાટલાના દુકડાથી મળેલી શક્તિનો આપણી પાસે એવો અને એટલો લાભ લે છે કે એ ખાઈપીને તાગડધિત્તા કરે છે આપણે એવા દુકડા નથી જોઈતા કેમકે આપણને એ દુકડા માટે આપણુ આપું જીવન તેને લખી આપવું પડે છે, જ્યારે એ પોતે આપણને એવો દુકડો આપી ઁંદગી લર આપવાને થે બંધાતો નથી ”

તે જગ શ્વાસ લેવા થોભ્યો, ને આભુબાહુ જોયુ સૌ તેની સામે એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા, એમ તેને કાનમના ઝાખા તેજમા જણાયુ તેને એની કઈ જ નવાઈ નહોતી. તેણે આવી રીતે ધણા બાપણો આપ્યા હતા અને દરેક વખતે, આ પ્રમાણે એકમ માલજનારા તે મેળવી શક્યો હતો

“ અને યાદ રાખજો કે તમે એટલા આવી રીતે લઢનાગ નથી, તમારી જોડે આખી દુનિયાના કામદારો અને કિમાનો છે, આખા જગતના શ્રમજીવીઓ છે, મૂડીવાદના બંદીવાનો છે તેઓ પણ તમારી જોડે ખૂંડે છે, અને તમારી જોડે જ સ્વાતંત્ર્ય મેળવજો ”

તે અટક્યો, અને થોડી વારે તેના માલજનારાઓને તેનું લાન થયું

“ તો, આપણે શું કરવું ? ” કિશોરે પૂછ્યું

“ હવે આપણે આપણા મધ્યે વધારવા આખા શહેરમાં ગાડવાળાઓ એકત્રિત ગ્રેતા નથી, માટે દરેક સ્થળના ગાડવાળાઓને સખ્ય બનાવવા. અહીં આપણી મુખ્ય શાખા રહેશે નડિયાદ, ભરુચ, વવસાડ ને સુરત વગેરે સ્થળે આપણી બીજી શાખાઓ રહેશે હીક છે ને ? ”

“ ખૂબ સુદ ” કિશોરે કયું.

“ બચબચ મો એક સભ્યો થાવ એટલે આપણે આપણુ પહેલું કામ ચાર કરીએ ”

“ શાનું ? ” અમાઈએ પૂછ્યું

“ તે હું તારે કહીશ. પણ તેમાં તમારે જગમ બીરા જેતુ નથી. એ મુદમાં આપણું મંચકન તોઈને ચકુ ચરને આવશે ” વેદીએ હમતા હમતા બોલા થતાં કયું, “ હું હવે જઈશ ”

બધા બોલા થયા, અને થોડે સુધી તેની સાથે ચાલ્યું. છેલ્લે બધા અટક્યા, અને ઝિયાર એમ્સો તેની સાથે રહ્યો “ વેદીજી શાનું મુદ આપણે કરવાનું છે ? ” એના અવજમા કરે દતો.

“ કિશોર મોખરી એટલામાં કરી ગયા ? ” પણ મમગવાતી જણ નથી એ મુદ સોએ બેસા થઈ વાગ્યું છે, અને એમાં તમને જગમ નુકમાન નહિ થાય ” કહી તે દરખો, અને થેડી વાનમાં અંધારામાં ગુમ થઈ ગયો.

વેદીનું આશ્રુ' નામ દુલારેલાલ ચતુર્વેદી હતું. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના એક ગામડામાં તેની થોડી જમીન હતી. તે બાપીકા દેવાપેટે વેચી દેવી પડી હતી અને કુટુંબમાં બીજા કાષ્ઠની જંગલગ હતી નહિ એટલે છેલ્લાં પાંચ વરસથી અમદાવાદમાં આવી વસ્યો હતો. અને કાપકની અનેક મિશોમાં તે નોકરી કરી ચૂક્યો હતો. છેલ્લા થોડા માસથી તે નોકરી ઉપર ન હતો. એનું ચિત્ત પણ બીજો નોકરી શોધવા કરતાં પોતાનાં ભણતર, અનુભવ અને સમજનો ઉપયોગ અહીના કામદારોની અંદર જાગૃતિ આણવા અર્થે કરવા તરફ વધારે ઢળ્યું હતું. સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે તેમાં કાર્યકર તરીકે જોડાયો હતો. અને છેલ્લા બે માસથી તે તેણે ગાડાવાગાઓની પ્રવૃત્તિ રીતસરની હાથ ધરી હતી.

હજી રાત ધણી ચર્ધ નહોતી, એટલે વેદીએ પોતાને ઘેર જવાને બદલે જ્યાં તેના મહયોગી મળતા હતા, ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું. ઝાખા બહોળા તેમજ સાંકડા પહોળા રસ્તાઓ વટાવતો વટાવતો તે ચાલ્યો જતો હતો. હોળીના તહેવારો નજીક આવતા જતા હોવાને કારણે દુકાનોમાં નવો માલ ખડકાતો જતો હતો, અને ખરીદી પણ મારી થતી હતી. માધારણ વર્મણ તેમ જ ગરીબ પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો હોશથી અને ઉત્સાહથી દુકાનોમાં પેમતા, અને મતોપથી મહાર નીકળતા હતા. વેદીના મનમાં આ દશ્યે અનેક વિચારો જન્માવ્યા. 'કેવી રીતે પોતે પૈમા બચાવેલા, એકઠા કરેલા, એ બધું આ બિચારો આજે જૂલી ગયા છે. આજે નવી નવી વસ્તુઓ ખરીદી શકવાની શક્તિથી આમને કેવળ આનંદ આનંદ છે. હોળી પછી પાછું તેનું તે જ અવિરત શુભાશીનું શ્રવન શ્રવણ પડશે, તે એમને આજે માફ પણ નથી. ઉત્સવના આ એ દિવસમાં, વ મ દિવસની એકઠી કરી ગયેલી ઉત્કંઠા આજે પૂરી કરી ગતાની સાગણીનો કેવળ આનંદ જ તેમના મુખ ઉપર દેખાય છે. —'

વેદીના વિચારો એકાએક અગ્રકમા, કાગળ કે એક ઝડપથી ચાલી આવતી મોઝ ની અદ્દતમાં પોતે ન આવી જાય, તેની અજાણ તેને લેવાની હતી. 'અદમામ, કેટલી જોતી મોઝ હંકારી જાય છે.' અને તેણે પાછળ એક

ચીમ સાંભળી. તેના પગ એકદમ અટક્યા, ને તેણે પાછળ જોયું. પેલી મોટર ઊભી રહી હતી, અને તેની આંજુઆંજુ ટાળું ફરી વળ્યું હતું. તે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યાગપહેલાં તો તે મોટર એક સિપાર્થ અને એ ત્રણ માણસોને લઈ આવી ગઈ હતી. તેણે ત્યાં ઊભા ગહેલા એક માણસનો અવાજ માંભળ્યો. “લોકો પણ કેવા છે? પોતાનાં બાળકોની મંભાળ રાખતાં આવડતું ન હોય તો એમને ઘરની બહાર લઈને નીકળે છે જ શું કરવા? હં!”

વેદીએ તે માણસ તરફ એક નિરૂઠાગ્ભરી દૃષ્ટિ નાંખી તે એક પ્રૌઢ હમનો, જડો માણસ હતો. “શ્રીમંતોના ગુલામ!” વેદીથી બચ્યા વિના ન રહેવાયું. પેલાએ તે માંભળ્યું, અને કોને ઉદ્દેશીને તે કહેવાયું હતું. તે જાણવા તેણે વેદી માંભળ્યું, પગે વેદીએ તો કંચારનું ચાલવા માંડ્યું હતું તેનું મન આ. બનાવથી સહેજ ઉશ્કેરાઈ ગયું હતું.”

‘શા માટે બાળકને લઈને બહાર નીકળતાં હશે?’ જાણે બાળકે તો આવી મોટર જેવા જાહની ખીંકે ધગ્ગી જેલમા હમેશ માટે પુરાર્થ ગહેતું જોઈએ! આખું જગત આજે બાળકોને ગ્વચ્છ હવા માટે ઘરની બહાર બોલાવે છે, ત્યારે આ જડો ભુક્ટી સૌને ઘરમા ગોધી મૂક્યા માંગે છે! અને માઆપ પણ શું કરે? કેટલાં બાળકોને મંભાળે? કેટલા બાળકોને ઘેર ગોધી રાખે? પેલા ભુક્ટાને તો

બાળપણમાં ધરની બહાર નીકળવું પણ નહિ ગમતું હોય! તેના માળાપની આંગળી પકડીને જ ચાલ્યા કરતો હશે! હા, પણ તે વખતે આટલી મેન્ટરકરો નહિ હોય, નહિ તો તે પણ આવું વાક્ય બોલવાને આજે જીવતો ન હોત પણ ક્યારેનાય ખીજા જન્મમાં કીડીમંકાડે! ચર્ધ જન્મયો હોત! અને, એ દિવસોમાં આજના જેવી મૂડીવાદી જોડુકમી પણ નહોતી! આટલો ધનનો ગર્વ પણ નહોતો! તે વખતે જો કોઈએ કોઈ બાળકને પોતાના એકા નીચે કચરી નાંખ્યું હોત તો આટલી સહેલાઈથી પોલીસને રીજવી લઈ તે શ્રીમંત છટકી શક્યો નહોત. શા માટે, શા માટે આ ચાય છે? શા માટે એક દોરડું જે ઊલટી દિશાએ ખેંચાય છે? શા માટે શ્રીમંતોમાં કયા, ઉદારતા નથી આવતી? શા માટે ગરીબો વધારે સમજી શકતા નથી?' તે એકાએક ચોંક્યો: 'અરે, આવો વિચાર મને ક્યાંથી આવ્યો? આ મૂડીવાદી, ગાંધીવાદી વિચાર મારા મનમાં ક્યાંથી? શું હુંય એવા બડાબુદ્ધાની અસર નીચે આવ્યો? વાહ! એની સામે જોયું એટલામાં આવા વિચાર?—'

"કેમ, કોમરેડ, ક્યાં જાય છે?" પાછળથી કોઈકે તેને ધબ્બો મારી પૂછ્યું.

"હેડકર્ટર્સમાં!" વેદીએ તેના મિત્ર દીનેશને કહ્યું.

"હુંયે ત્યાં જ જઈ છું." દીનેશ કહ્યું. દીનેશ-દીનેશમંદરાય પણ સમાજવાદી હતો, પણ કાર્યકર નહોતો;

તે કાઈપણ યુનિયનના કાર્યમાં લાગ લેતો નહોતો, કારણ કે તેના કહેવા પ્રમાણે તેને વખત નહોતો. તેનું કારણ સાચું પણ હોઈ શકે, કારણ કે તે એક દૈનિકમાં રિપોર્ટર હતો, અને પરિસ્થિતિ ગતે કે દિવસે તેને હંમેશાં કામ પર ગહેવું પડતું. અલબત્ત, તે છતાંય શહેરના મમાજવાદીઓમાં તેનું સ્થાન આગળ પડતું હતું કારણકે કોલેજના દિવસોથી તે રાજકરણમાં લાગ લેતો હતો. બેએક કાવતરા કેમમાં તે મંડાવાયેલો, પણ છૂટી ગયેલો. મત્યાગ્રહની ચળવળમાં તે બે વખત જેલમાં જઈ આવેલો, અને ત્યારપછી પણ તે ન પકડાયો તેનું કારણ એ નહોતું કે તે કામ નહોતો કરતો, પણ તેણે પોતાને પકડવાની મજ્જારને તક નહોતી આપી.

“રામલાલે મને કોઈ નવા કાર્યકરને મળવા બોલાવ્યો છે, અને મારે જોવું છે કે વળી આ શહેરનાં શા સદ્ભાવ્ય કે નવો મામલવાદી કાર્યકર અહીં આવી પડે! કેટલાયે આવ્યા અને કેટલાય આવી ગયા, પણ આ શહેરનો ઉદ્ધાર થાય એમ મને લાગતું નથી.” દીનેશે બેદરકારીપૂર્વક કહ્યું.

“કેમ ઉદ્ધાર ન થાય? અત્યારની રાજકાગણની સ્થિતિ એવી છે કે આવતા પાંચ વર્ષમાં શહેરની બધી લોકપ્રયોગી સંસ્થાઓ મમાજવાદીના હાથમાં આવે એમ હું જોઈ શકું છું.” વેદીએ કહ્યું.

“તારા આવા આર્ષદર્શન માટે તને સ્વપ્નદેશનો મુલકાબ આપવો જોઈએ.” દીનેશે કહ્યું.

“એટલે ?” વેદી આ-રી જાતની વાતચીતને ધિછાગતો કારણ કે તેની જુદી ગંભીર વાત અને મજાકને મહેનાઈથી જુદી પાડી ચાલી નહિ.

“સમજ્યો નહિ? સ્વપ્ના ખોટા પડે છે, કારણ કે તે હંમેશા જોઈએ તેના કરતા વધારે ખાવાથી ઉદ્ભવે છે! અને તું વધારે ખાય છે, એ જાણીતી વાત છે!” દીનેશે હમતા હમતા કહ્યું.

“વધારે ખાવું કે ઓછું ખાવું તે તો કુદરતી વાત છે” વેદીએ મહેજ ચીકાર્ષને કહ્યું.

“પણ હું ક્યાં ના પાડું છું? નકામો ચીકારા છે શાને? એ તો હું ઓછું ખાઉં છું છતાં સરકાતું છું, તથા વધારે ખાતો નથી નહિ તે હુંય વધારે ખાઉં, અલબત્ત વધારે ખાઉં તો વધારે ખર્ચ ચાવ એ પણ એક મોટો દ્રશ્ય છે ચાવ હવે દિનગીર ના થા ઉપર એવું ગંભીર વાતાવરણ હશે કે તેમાં તુમે ગંભીર ચર્ચ જશે, તો માર્ષ તારી સામે જોશે નહિ” હેડકવાર્ટસને દાઢર ચડતા દીનેશે કહ્યું.

હેડકવાર્ટસ એ કંઈ મોટો હોન નહોતો તેની આજુબાજુની બીજા ઉપર ધુસ્તકેથી બરેલી આલમ્બારીઓ નહોતી એક નાનો મગજો ઓરડો તેની એક બાજુએ બે ટેબલો, અને તેની એક બાજુએ બે ખુરશીઓ અને બીજી બાજુએ બે લાંબી બાંધેલી ઓરડાની બીજી બાજુએ

એક મોટું ટેબલ હતું અને તેની બંને બાજુએ પણ બાકી હતી. બહાર ગેલેરીમાં બે આરામગુરુશીઓ અને એક નાની ટીપાર્ક હતી એક ઊંચા બૂક-કેમ ઉપર પચીસેક કાર્ડલો, જૂના છાપાઓ ને દરેક પુસ્તકો હતા. મોટા ટેબલ ઉપર ત્રણ ચાર છાપા અવ્યવસ્થિત પડ્યા હતાં જે જણા કંઈ વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા હતા નાના ટેબલ આગળની ખુરશી પર એક યુવાન કંઈક લખી રહ્યો હતો ખીજા નાના ટેબલ ઉપરના પોર્ટ્રેબલ ટાઈપરાઈટર પર ખીજા યુવાન ટાઈપ કરતો હતો અંદર પેસતા દીનેશે કહ્યું, “હેયો, બધા જ અહીં છે.”

બે યુવાનોનો વાર્તાલાપ બંધ પડ્યો ટેબલ પર લખતા યુવાને ઊંચું જોયું ‘કાલુ, દીનેશ’ ધણે દહાડે.” તેણે કહ્યું

“આ વેદી મને જેમ્મી લાભ્યો.”

“એ હું માનતો નથી” પહેલા યુવાને કહ્યું “વેદી કાર્ડના ઉપર કંઈ પણ બળજબરી કરે એ અશક્ય છે”

“અને સુખોદ, તું જૂલી ગયો લાગે છે કે આ ઓરડામાં કદી સાચું ન બોલતું એ મારો જૂનો નિર્ણય છે” દીનેશે કહ્યું. બધા હસ્યા દીનેશ અને વેદી પેલા વાદવિવાદ કરનાર વચ્ચે બેઠા

“આને Carters’ Union રાસ્ટર ચયુ ખરું” કાર્ડને ખાસ ન ઉદ્દેશતા વેદીએ કહ્યું “આને એ

લોકોનો હિસાહ અજબ હતો એમનામા શક્તિ છે અને સમઠન છે, એટલે જ્યારે મૂડીવાદીઓ —”

“ટૂંકામા એમ કહે ને કે ગાડાવાળાઓનું ગાડું ચાલવા માડ્યું છે” દીનેશ વચ્ચે કહ્યું વેદી આપા ગુરમે મથો પણ કંઈ બોલ્યો નહિ

‘તું એને આમ તોડી ન પાડ આપણે એટલી વાત તો કબૂત કરવી જ પડશે કે વેદીએ એકવે હાથે આ લોકોને એકઠા કર્યા છે, અને આ આખું યુનિયન એને જ આભારી છે’ સુબોધે કહ્યું

“ખરી વાત છે” બીજા એકે દાખમી પૂરી

“એ ગાડા નીચે એ પોતેજ આવી ન જાય તે એણે જોવાનું છે” દીનેશ કહ્યું

અત્યંત એની આવી વાત હિપર કેઈ ખ્યાન આપતું નહિ, છતાં વેદીને આ અમત વાત લાગી, અને એની ધીંગજ ખૂંટી ગઈ “દીનેશ, ગાડાવાળાઓનું સમઠન જરૂર હતું Transportની—માલના વાહનની એ લોકો એક આવી છે જે મૂડીવાદીઓ પોતાનો માલ આજે શુનામગીરી કરાવી લઈ જાય છે, તેમને, આ સમઠનને પરિણામે ગાડાવાળાઓની કુગમરે કામ કરાવતું પડશે’

તારી આ સંકીર્ણમા એક ત્રુટિ છે, તે કું તને કાઈ વખત મારી કુરસદે સમજાવીશ, અને બતાવી આપીશ કે

એ ત્રુટિથી તને ગાડાં નીચે આવી જવાનો પૂરેપૂરો ભય છે.” દીનેશ સહેજ ગંભીરતાથી કહ્યું, અને ઉમેર્યું, “બાકી મારી તો તને સલાહ છે કે પેથી કહેવત પ્રમાણે તારે ગાડા નીચેના દૂતરા જેવું રહેવું, કે જ્યાં સુધી તું ત્યાં હોય ત્યાં સુધી તને એમ લાગે કે તું જ ગાડું ચલાવે છે, અને ત્યારે ગાડાને ભય આવે, ત્યારે તું મહેવાઈથી નાસી જઈ શકે !”

“ચાલ દીનેશ, ધણુ થયું, આજે આખા દિવસમાં રિપોર્ટ નથી મળ્યો લાગતો. એથી આ પ્રમાણે બિચાગ વેદીને ઉશ્કેરી, તારી અને એની લકાર્ષનો રિપોર્ટ જાપામાં પ્રગટ કરવા વિચાર રાખ્યો છે ?”

“ના, એથી બનતું થયું છે દેશમાં એટલા ગુના ચાલ છે કે, એ બધા ગુનાની નોંધ લેતા આખા શહેરના બધામ પત્રો પૂરાં ન પડે. એટલે મારે ધણા સરસ ગુનાની વાતો કાઢી નાખવી પડી, અને તેથી મારું મન ધણું કથવાયું છે !”

“અને તેથી વેદી હાથમાં આવ્યો !”

“ના, બીજું ચે કારણ છે. ગમલાલ મળ્યા હતા અને તે કહેતા હતા કે પરપ્રાતનો કોઈક સમાજવાદી અહીં આવ્યો છે, તેને તે આજે અહીં લાવવાના છે. એટલે હું આવ્યો; અને હજી રામલાલ આવ્યો નથી, તેથી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને લીધે, મન વધારે અશાત ચાલ, અને મન અશાત ચાલ ત્યારે—”

‘અમે ભગવદ્ગીતા વાંચી છે, એટલે આમગ વધુ કહેવાની જરૂર નથી” સુમોષે કહ્યું.

“મને શી ખબર કે તું એટલો ધાર્મિક હશે, નહિ તો તને માગ ધર્મજ્ઞાનથી ચક્રિત કરી નાખત !’

“બીજાના અજ્ઞાનનો હાલ સર્વ તારૂં જે જ્ઞાન છ બતાવી શકે છે, તેને માટે તને મુખ્યારક્ષણાદી !’ સુમોષે કહ્યું.

‘આ આપણો ત્રિમાસિક અહેવાલ !’ ટાઈપિસ્ટરે ૫૦ બેંગલા પુરાને ધમકા સાથે ટાઈપિસ્ટર બધ કરતા કહ્યું.

‘લેઉ તો ખરો !’ દીનેશે કહ્યું.

“જ્યાં સુધી કાર્યવાહક સમિતિ તેને મજૂર ન કરે ત્યાં સુધી તે ખાનગી અહેવાલ છે, અને તું તો કાર્યવાહક સમિતિમાં નથી એટલું જ નહિ પણ કાર્યકર પણ નથી’ એવા ટાઈપિસ્ટ જુવાને, કે જે ચહેગની સમાજવાદી સમાજો મત્રી હતો, તેણે કહ્યું.

“અને તેથી જ હું એ અહેવાલ તટસ્થતાથી લેઈ શકું અને તમે છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં ચુ ચુ કહ્યું છે, તે બગાડ આપી શકું.” દીનેશે પ્રાણુવાદને જાણગાળ્યું.

આમણી કરાવવાની અમને જરૂર નથી કામચૂંકે અમે જાણીએ છીએ કે અમારે જેટલું કરવું લેઈવું હતું

તેટલું હજી અમે કરી શક્યા નથી, અને જ્યાં સુધી દેશને માટે મામ્યવાદી રાજ્યનધારણુ અમે મેળવી શકીશું નહિ ત્યાં સુધી, અમારી એ લાગણી રહેશે।” પ્રાણુનાયે જીરસાથી કહ્યું

“શાબ્બારા!” વેદીથી કહેવાઈ ગયું

‘હીઅર! હીઅર!’ દીનેશ સિવાયના બાકીનાઓએ કહ્યું

“અધ્યા એ બધું તારી જનગલ મિટિંગ માટે રાખજો હું જાણુ છું કે ગયા ત્રણ મહિના દરમિયાન તમે પદર ચર્ચાઓ રાખી, જેમા શહેરના મહાપુરુષો પ્રમુખ થયા હતા સોગ રોટમેન્ટો બહાર પાડ્યા અને તેમાં તમે તમારા જીદી જીદી બાનતો પરના મતલબો જણાવ્યા હતા એ ઉપરાંત અનેક મજૂરસંઘોમા તમારી ચળવળો ચાલુ છે અને મજૂરોનું મંગલન મારી રીતે થતું જાય છે તેની ગર્વપૂર્વક નોંધ લીધી છે એથી વધારે કંઈ છે?” પ્રાણુલાલ કંઈ બોલવા જતો હતો, તેને અટકાવી કહ્યું “મારું કહેવું ગંભીરતા બધું છે, તે તું માને છે, તેને માટે હું તારો ઉપકાર માનું છું છતાંય મને ત્રિમાસિક અહેવાલો કરતાં બીજા વિષયો ઉપર ગંભીર નિર્ણયો આપવાના હોવાથી એ ગંભીરતા તમારા અહેવાલ પર મેં નથી આપી, તે માટે ક્ષમા ચાહુ છું, અને આશા રાખુ છું કે આ વિષય આટલેથી જ અટકે અને એથી બોજ ચર્ચારપદ અને વધુ ગંસપૂર્ણ વિષય

પર વાતો થાય જોઈએ તો આપણે વેદીના ખોરાક વિષે વાતો કરીએ, જોઈએ તો સુખોદના, મજૂરવગે મા કામ કરવાની સાક્ષી આપતા એના મેના કપડાની વાત કરીએ — પણ ત્રિમાસિક અહેવાલ ઉપર? — ના ” દીનેશે છટાપૂર્વક કહ્યું

બધા હસી પડ્યા સુખોદે જાનીમાની પોતાના અને દીનેશના કપડાની સ્વચ્છતાની સરખામણી કરી લીધી વેદીએ પોતાના પેટનો વર્ણનાકાર તપાસ્યો

‘ શું ચાલી રહ્યું છે ? ’ પાંત્રીશીક વર્ષનો એ પુરુષ અદર આ પોતેની પાછળ એક સ્ત્રી હતી

શહેરમાં રામલાલનું વ્યક્તિત્વ અનોખું હતું. તે દરેક સાથે બળતા. સરકારી અમલદારો સુધ્ધાં તેમને માનદષ્ટિથી જોતા. શ્રીમંતો મન્યતા પૂર્વક તેમની માથે વર્તતા. ગરીબોમાં તે મોટે ભાગે પૂજનીય હતા. સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિમાં તેમની સલાહ કીમતી લેખાતી.

સમાજવાદી વર્તુળમાં સ્વાભાવિક રીતે આગળ પડતો ભાગ લેતા. કિશોરવયથી માડી આજસુધી તે દેશના સ્વાતંત્ર્યના કામમાં રમ્યાપરમ્યા રહ્યા હતા. આજે તેમની વય યુવાન ન કહેવાય છતાંય યુવાનોમાં તેમને મોટે માન લખું સ્થાન હતું. પીઠ કાર્યકર્તાઓ અને યુવાન આશાધારીઓ વચ્ચે તે સેતુ સમાન થઈ શક્યા હતા. સમાજવાદના આ હેડકવાર્ટર્સમાં તે ઘણા જોજા આવતા, પણ તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેમનું ચોતાનું ઘર જ એક રીતે સમાજવાદીઓનું

એક મોડું કેન્દ્ર હતું — અને ફક્ત સમાજવાદીઓનું જ નહિ પણ પ્રગતિવાદી દરેક મર્યાદા તે કેન્દ્ર હતું પીઠ લોકો જ્યારે જ્યારે પ્રગતિની વચ્ચે આવતા, ત્યારે પ્રગતિવાદીઓ તેમને ત્યાં આવતા, પોતાની મુશ્કેલીઓ જણાવતા, પીઠ લોકો પ્રત્યે બખાળા કાઢતા, રામલાલ તેમની મુશ્કેલીઓનો તોડ આણતા, તેમને સાત્વન આપતા, અને ફરી આવવા આમંત્રણ આપી, વિદાય કરતા. અનમત ઘણી વખતે તેમને તેમની સાથે મતભેદ પડતો, ઘણી વખત તેમનો નિર્ણય તેઓ કબૂલ કરતા નહિ, ઘણી વખત તેમના દષ્ટિબિંદુઓ જુદા પડતા, પણ તે છતાંય ખીજ વખતે તેઓ આવતા અચકાતા નહિ રામલાલના દ્વાર ખીજ માટે કોઈકવાર બને બંધ હોય પણ પ્રગતિશીનોને માટે સર્વદા ખુલ્લા હતાં

આથી આજે તેમનું આગમન અણધારેનું હતું ફક્ત દીનેશને જ તેમણે નપોરે પોતાના આગમન વિશે કહેલું, અને તે જે તે તેમને અચાનક મળ્યો ત્યારે જ

“શુ આલી રહ્યું છે?” તેણે ફરીથી પૂછ્યું “મને તો ખી-લાગતી જતી હતી કે કુવાનો દિન ૫૦ દિન જોઈએ તેના કરતાં વધારે ગંજીર ઘતા જાય છે!”

“મારા જેવા જેમણે હજી કુવાન વયમા પ્રવેશ પણ નથી કર્યો તેને એ લાગુ પડતું નથી!” દીનેશે કહ્યું

“બાળમને ક્યારથી આ કેન્દ્રમાં આવવાનો હક મળ્યો છે?” રામલાલે માને પૂછ્યું.

“ત્યારથી યુવાનો છુટ્ટ થઈ ગયા ત્યારથી” દીનેશે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“હીક, તો આ મધ્યાના બાગીકોની સલાળ ગમવા માટે મારે આજે એક સીમાર્યકને લાવવી પડી છે” બધાએ આવનાર સ્ત્રી તરફ જોયું. “મદામેન, આ બધા માગે છે, કેટલી વાર તો તેઓ બાગીકો કરતાં વધારે બાલીશતા બતાવે છે, અને એથી એમને ધમધમવાની મને તમને મળે છે પણ હમણાં એ તકો વધતી જતી હોવાથી એવી તકોનો લાભ તમને પણ આપુ તો હું ઓછો સ્વાર્થી ગણાઈશ” તેમણે યુવાનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “સદામેન કેટલાક વર્ષોથી, આપણી સરકાર સરકારે અસ્તિત્વમાં આવી ત્યાર પહેલાંથી, આપણા ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે હમણાં જ તે આ શહેરમાં આવ્યા છે, અને અહીં કામ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે અને એથી હું એમને અહીં લઈ આવ્યો છું”

મદામે સૌને નમસ્કાર કર્યા તે જોઈ સુમોધે મોહું મચકાડ્યું. વેદીના મોખાથી ‘હ’ જેવો કંઈક ઉદગાર નીકળ્યો.

“કેમ, *ભદ્રનોની રીતભાત નથી ગમતી? હું એ મને ભદ્ર કહેવડાવું છું” ગમનારે વેદીને અને સુમોધને ઉદ્દેશી કહ્યું.

• મૂર્ઝવા મટે જ ગાળનો આ ચબ્દ હીક બધાએસતો થઈ નય છે

“ મને ખબર નહિ, નહિ તો હું એમ વર્તત નહિ. ” સદાએ કહ્યું. તેના અવાજ સુમધુર હતો. “ તે માટે તમારી સૌની માફી માંગીને વધારે દોષપાત્ર થવાનું હું નહિ કરું. ” તેણે સ્મિત કરી કહ્યું. તેણે તેના અવાજથી અને એ સ્મિતથી આ યુવાનેનો સદ્ભાવ આટલા ટૂંક વખતમાં મેળવી લીધો હતો તે રામદાસે જોયું, અને તેમને સંતોષ થયો.

“ આ શિષ્યાચાર પણ એક દોષ જ ગણાવો જોઈએ ! ” દીનેશ બોલી જઈયો.

“ બાળકોની માન્યતા સૌને કબૂલ હોતી નથી. ” સુબોધે કહ્યું.

“ તો મને બાળક કહેવાડાવવામાં વધી નથી. ” દીનેશને આ વધતી જતી મરકરી સહેજ ખરાબ લાગી. “ પણ બાળકને મોઢે સત્ય સોંસરી રીતે બહાર આવે છે, તે તમે ભૂલતા નહિ. ” સહેજ કડવાશથી તેણે ઉમેર્યું. તે જાગ્યે જ ગુસ્સે થતો. કોઈની પણ મરકરી તે સહેલાઈથી સહી શકતો, અને હમેશાં તે મરકરી કરનારની એવી મરકરી કરતો, કે ફરી તે બાણીથી તેને લાય રહેતો નહિ. પણ આજે તે સહેલાઈથી ચીડાયો. શા માટે ? કારણ ? કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનાં દર્શનિદુ પ્રમાણે, કોઈ પણ યુવતી આગળ યુવાનને નાનમ મને તે ગમતું નથી.

“હમણાં તમે લોકો શું કરી રહ્યા છો? મને તો તમારા હાલના કામ વિષે કંઈ ખબર જ નથી.” રામલાલે મરકરીનો વિષય બાબુ પર મૂકતાં કહ્યું.

“હમણાં જ આ ત્રિમાસિક અહેવાલ તૈયાર કર્યો. સબ્યો વધતા જાય છે; અને જ્યાં જ્યાં કામ શરૂ થયું” હતું ત્યાં ત્યાં વધારે ને વધારે સફળતા મળતી જાય છે.” પ્રાણુલાલે કહ્યું.

“એમ? મંતોપની વાત છે; હું નિરાંતે વાંચીશ અને મારે ખીજ બે ચાર સૂચનાઓ કરવાની છે તે પે કરીશ. કાલે સવારે તમારામાંથી કોઈ આવી શકશે?” તેમણે પ્રાણુલાલ અને સુબોધને ઉદ્દેશી કહ્યું.

“હા, અમે બન્ને નવરા છીએ.” સુબોધે કહ્યું.

“પણ મારે ઈશ વાગે જતુ પડશે.” પ્રાણુલાલે ઉમેર્યું.

“કંઈ વાધો નહિ. મારે ત્યાં સવાર સાત વાગે અને જરૂર હોય ત્યારે તેથીય વહેલી પડે છે.” રામલાલે કહ્યું.
“હું જાઉં છું. બન્ને જણ આવજો. મારે ઘણી વાતો કરવાની છે. સદાએન, તમે આવો છો?”

સદાએ પહેલું વિચાર કર્યો. “ના, ઘેર શા માટે આવું? હોસ્પિટલમાં જતુ છે, એટલે પછી સીધી જ ચાલી જઈશ. હમણાં અહીં બેઠી છું.”

“માફ, ત્યારે—” કહી રામલાલ આજ્ઞા ગયા.

ક્યાં તો કોઈક અભણી જેવી યુવાન સ્ત્રીએ અગાધ યુવાનો સાથે ખેસવાની ધૃષ્ટતા કરી તેથી, કે રામલાલના ઓચિંતા આગમન અને ગમનને લીધે, બે ચાર મિનિટ બધા એક બીજા આમે જોતા રહ્યા. આખરે દીનેશે કહ્યું, “હું જે જાઉં—તમારા ત્રિમાસિક અહેવાલમાં મને કંઈ રસ નથી.”

“તમે જે આ મંથાના સભ્ય તો હોને?” નદાએ પૂછ્યું. તેના સ્વગમાં દહતા હતી, ધમકાવવાની પણ સહેજે કોશીશ હતી ત્રિમાસિક અહેવાલ પ્રત્યે બેદરકારી બતાવવાથી જાણે દીનેશે મોટો ગુનો કર્યો હોય અને ન્યાયાધીશ તેને જે સ્વરે શાત દહતાથી કહે તેમ સદાએ કહ્યું હોય, તેમ દીનેશને લાગ્યું; કેમકે પોતે દોષિત છે કે નિર્દોષ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હોય એટલી એ પ્રશ્નમાં સત્તા હતી.

“હા, હું સભ્ય તો છું—પણ માત્ર કાર્યક્ષેત્ર આ સંસ્થાના સભ્ય બનવામાં જ અટકી ગયેલું નથી, પણ—”

“પણ મન્ય થવાની ચોખ્ખતા ધગવા તને માટે કામ કરવામાં સમાર્થ જાય છે, એમ ને?” સદાએ દીનેશના કહેવાનો બિચરો અર્થ કઠ્ઠા કહ્યું.

દીનેશ ચીકાચો. “આ અને મારી વાતમાં વચ્ચે પડવાની શી જરૂર? રામલાલ કહે તો જાણે સમજ્યા, એ અનુભવી છે, એ કંઈ પણ કહે, તો એમાથી શીખવાનું મળે. પણ આ સ્ત્રી? એ કાર્યકર છે, એ તો રામલાલે

કહ્યું; પણ ક્યાં, કેટલો વખત, કંઈ સંસ્થામાં, શી રીતે કામ કર્યું છે, તે વિશે સમલાલે કંઈ કહ્યું નથી, અને તેની દેખીતી નાની ઉમરમાં તેણે કંઈ ખાસ એવું કામ કર્યું હોય તે તો અશક્ય જ લાગે છે. બહુ તો પચીસેક વર્ષની હશે, એટલે અસહકારની ચળવળ વખતે બહુ તો વીમ વર્ષની હશે. ત્યારે હજીક મહિના “બી” વર્ગમાં જોડાયા જઈ આવી હશે; સમાજવાદને લગતા પુસ્તકો ત્યાં વાંચ્યાં હશે. ત્યાર પછી એ ચાર વર્ષ આમતેમ કરી હશે, અને હવે અહીં આવી અમને દમ મારવા બેસી છે? અને મારું કાર્યક્ષેત્ર સમજાવવા આવી છે મને?’

તે ખરેખર ચીકણો હતો. પણ તે ચીક બહાર ન બતાવતાં તેણે કહ્યું, “ના, ત્યાં તમારી જૂલ યાવ છે. મારું કાર્ય-ક્ષેત્ર પત્રકારિત્વ છે. ત્યાં મારાથી બનતું કામ કરું છું. રાજ-કારણથી અસિક્ષિત પ્રગતે રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવું એ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એટલે જ મને ત્રિમાસિક અહેવાલમાં રસ નથી.” કીનેશના સ્વરમાં છેવટના જવાબનો ભાવ હતો. બાલે કહેતો હોય કે ‘હમણા તમે મને આવી ખરાબ રીતે કહેવાની જૂલ કરી છે તો ભલે કરી. તમે મને પૂરતો ઝોળખતા નથી, એટલે, તમને ક્ષમા આપુ છું. પણ ફરી આવું ન કરતાં. હું માખણનો બનેલો ભદ્રલોકમતિના યુવાન નથી કે તમારા રૂપ અને યૌવનની ઝાળથી ઝોળાઈ જઈ!’

મદાએ એ સ્વપ્ન પરખ્યો, અને તે સહેજ હમી
 “હા, હવે હું સમજી કે તમને શા માટે તેમાં રસ નથી.
 એમા તમારું કે તમારા કરેલા કંઈ કામ વિષે લખાણ નથી
 માટે!” તે નિર્દોષતાથી બોલી કે તેણે ઠેકડી કરી તે દીનેશ
 ન મમજી શક્યો પણ પ્રાણુલાલ અને સુભાષ ખડખડાટ
 હસી પડ્યા થોડી વાર રહી, વેદી પણ કંઈક મમન્યો,
 અને તેણે દીનેશના ખભા ઉપર ધખ્યો મારી, ખડખડાટ
 હસતા કહ્યું, “ડીક કહી! બોલ દીનેશ, હવે તારે શું
 કહેવું છે?”

“મદાએનને મારે એટલું જ કહેવાનું કે મારા
 કહેવાનો જિંધો અર્થ થયો છે. મારા કહેવાનો શો અર્થ
 હતો તે સમજાવવું હું જરૂરનું જોતો નથી, અને સૌને
 શાવે તેમ સમજવાને છૂટી છે હું જાઉં છું”

“દીનેશ, આમ ચીડાઈને જાય તે સારું નહિ”
 વેદીને લાગ્યું કે એના કહેવાથી જ દીનેશ ચીડાયો છે, એટલે
 દિવગીઝ યઈ બોલ્યો, “હું તારી સાથે આવીશ”

“મારી માથે આવવાની કંઈ જરૂર નથી વળી
 તારો અને મારો રસ્તો પણ જુદો છે મારે તો મારી
 ઓફિસમા જવું છે હજી રિપોર્ટ લખવાના છે” સહેજ
 તોરથી તેણે કહ્યું પણ તેના શેષ આંખો યઈ મયો હતો

“ તમે ક્યા વર્તમાન પત્રમા કામ કરો છો ? ”
સદાએ પૂછ્યું આ પ્રશ્નથી દીનેશનો રહ્યો સહો રોષ
પણ બિતરી ગયો તેણે કહ્યું, “ નવ શક્તિ દૈનિકમા હું
કામ કરું છું ”

“ એમ ? એ પત્ર તરફ તો મારો ખાસ પક્ષપાત
છે મને ઘણી વખત પત્રોમા લખવાનું મન થાય છે,
પણ જ્યારે હું તમારા પત્રમા આવતા જાંચી કક્ષાના લેખો
વાંચું છું ત્યારે નાદિમત થઈ જાઉં છું ” મદાએ કહ્યું

‘ તમે ચે લખો છો ? ’ દીનેશે ઉત્સાહમા આવી
કહ્યું “ ત્યારે તો જરૂર અમારા પત્રમા કંઈક લખો ! ”
તે જોમો થયો હતો, ત્યાંથી અમી સદા બેઠી હતી તેની
પાસેની એક ખુરસીમાં બેસી ગયો “ અમે આવતે રવિવારે
ખાસ મમાજવાદી એક કાઢવાના છીએ, તેને ‘ માટે તમે
કંઈ લખશો ? ’ ”

“ જોઈશ ” બનશે તો જરૂર લખીશ પણ બિન
અનુલવીનું લખાણ કેવુંકે હશે ? ” સદાએ કહ્યું “ ચાલો,
હું તો જઈશ ફરી જરૂર આવીશ બનશે તો કાલે જ
નહિતોય ગમવાલભાઈને ત્યાં હોઈશ ” તેણે પ્રાણલાલ અને
સુખોદને કહ્યું, અને ચાલવા માંડ્યું

દીનેશ અને વેદીન્તેની માથે બદ્ધા નીકળ્યા

નીચે ઊતરીને થોડે દૂર ચાલ્યા, ત્યાં સુધી તરો
ચૂપ રહ્યાં

સદાનુ મોહું સ્વરૂપવાન નહિ તો દેખાવડું જરૂર કહી
શકાય એના ધાતીતા શરીરમાં એવી અનોખી આકર્ષકતા
હતી, કે તે આકર્ષાયેલા મનુષ્યને મિત્ર બનાવતી, ગુલામ ન
બનાવતી

દીનેશ ચાલતાં ચાલતાં બે તથા વખત તેની સામે
જોયું, પથ્ય તેને તે કેઈ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયેલી
લાગી દીનેશ તો વગર કલે, અને વગર પૂછ્યે એની મિત્રી
સ્વીકારી લીધી. દશ પદર મિનિટ ઉપર જ એણે મદન
કરેલા સદાના ટોણા તે ક્યારનોય વિસરી ગયો હતો.
રક્ત રહી ગયું હતું તેના મનમાં એનું મીઠું સ્મિત, એનો
સુમધુર કંઠ એવી સ્ત્રી કદી ટોણા મારે એ જ અચકચ
હતું

વેદીને તો તે દેવી સમાન લાગી હતી. કેઈ પણ દંભ ડાળ કે આડંબર વિના, સાદાઈ માત્રથી, મદાએ વેદીના મનમાં પોતાને વિષે પૂજ્યભાવ પ્રકટ કર્યો હતો. દીનેશ જેવાને વાકપદ્ધતામા મહાત કરી શકવાથી એ પૂજ્યભાવમાં વધારો થયો હતો. અત્યારે સદા જે ઈર્ષ કહે તે કરવાને તે તત્પર બન્યો હતો.

સદાએ આ બે યુવાનોના મન પરખી લીધા હતા. એને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન હતું, અને અત્યાર પહેલાં પહેલે જ સમાગમે મિત્રો બનાવવામાં તે ધણી વખત મફળ થઈ હતી. તેના હૃદયમાં પણવાર ગર્વ આવ્યો. મળે તે યુવાનોનાં દિલ છતવાનું સામર્થ્ય મહારાણીઓમાં પણ ધણી વાર હોતું નથી, એવું સામર્થ્ય જેનામા હોય તેને ગર્વ કેમ ન થાય ? “તમે બન્ને જણુ હોસ્પિટલ તરફ આવો છો ?”

“આ વેદી તે તરફ જાય છે. પણ મારે તો આ રસ્તા આગળ જ છૂટા થવું પડશે.” દીનેશના અવાજમા દિલગીરી દેખાતી હતી. “પણ હું તમને બે ત્રણ દિવસમાં મળવાનો પ્રયત્ન કરીશ. મારે તમારી પાસેથી પેલો લેખ લેવો છે.” દિલગીરી લાગવા છતા હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં દીનેશ કહ્યું.

“હું લખીશ જ એવું વચન આપતી નથી”

“જતાય લખાવવું તે મારું કામ છે”

“કેવી રીતે લખાવશો ?”

“દીનેશ બહુ બેદી માણુમ છે, હો!” વેદીએ કહ્યું. દીનેશની માથેકે છટથી જોતવાનું એને પણ મન થતું પણ શબ્દો લાગ્યે જ હોડ બહાર નીકળતા. અત્યારે તેને લાગ્યું કે મદદ આગળ દીનેશ વટ કરી જાય છે, અને પોતે તો મૂક માથેકે ચાલ્યા જ કરે છે, એટલે તક મળતી અને શબ્દ જડતા તેણે કહ્યું

“એમ? હું ધારું છું કે અરેબિયાના લોરેન્સે પછી બચાને બેદી થવું ગમે છે” મદદએ કહ્યું અને દીનેશ મામે ભેરફે હસી

દીનેશને મમજ ન પડી કે આ કટાક્ષ છે, કે વક્તવ્ય નિર્દોષ શબ્દમય છે, તે ચૂપાચૂપો, પણ તેના મનમાં ખટકો રહ્યો, કે વેદીને લીધે સદાના મનમાં એને માટે કદાચ કંઈ ખગળ અસર થઈ હોય.

“હું બેદી છું, તે વેદી જ કહી શકે” તેણે પોતાના બચાવમાં કહ્યું. “મને તો લોકો બડબડિયો કહે છે.”

“તે તો જરાય સારું નહિ” એક રાજપુત્રે શીખામણ આપેલી યાદ છે? તમાગ આખકાન ઉઘાડાં રાખો” પણ તમારા હોડ અંધ રાખો” મદદએ કહ્યું “રાજનીતિમાં ભાગ લેનાર માટે એ શીખામણ બધી જ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે”

“મારી પશુ એવી જ માન્યતા છે” વેદીએ કહ્યું

આવી રીતે વચ્ચે વચ્ચે નડામુ બોલવા માટે દીનેશને વેદી, પર એવી ચીઢ ચડી કે જે એ હજી એ લોકો સાથે લામે જવાનો હોત તો તેને હમેશને માટે બોલતો થૂપ કરી દેત પશુ તેને છૂટા પડવાનો ગતો, આવ્યો હતો “સદાએન હું અહીંથી છૂટો પડીશ, ફરી કયા મળીશ?”

‘મારું કંઈ નક્કી નહિ. આ અકચડિયે તો મારે હોસ્પિટલમાં ગતપાળી છે એટલે દિવસે બનતા સુધી હમણાં તો, બીજા કંઈ ગ્રેડાણની લાજ મળે ત્યાં સુધી, રામલાલભાઈને ત્યાં જ હોઈશ’

‘તો હું ત્યાં જ આવીશ કહી દીનેશ છૂટો પડ્યો

“તમે કંઈ ખાસ કામ કરો છો?” સદાએ વેદીને પૂછ્યું દીનેશે આ પ્રશ્ન મળિયો હોત તો તે ધણે ખુશ થાત કે વેદીને પણ આવી જાતનો પ્રશ્ન બેપરવાહીથી પૂછી શકાય છે, પણ વેદીની નક્કર ભુલિને આવી રીતે પૂછાયેલા પ્રશ્નમાં નાનમ જેવું કંઈ ન જણાય, તેણે કિત્પાદપૂર્વક જવાબ આપ્યો, ‘હા આજે જ અમારું Carter's Union રજીસ્ટર થયું એ લોકોને મેં જ એકઠા કર્યા, એવા વિચિત્ર મનોદશાવાળા લોકો મેં પહેલા કદી જોયા નહોતા પણ મદામહેનતે બે, અઢી મહિને દું તેમને, સંગઠિત કરી ચક્યો”

“તે સઘ પહેલા નહોતો? મુનઈમાં તો તે ક્યારનો સ્થપાઈ ગયો ?”

“ના હતો એ લોકોએ એકત્ર દડતાળ પણ પાડી હતી, પણ એમનામાં તે વખતે સમાજવાદી વિચારશ્રેણી નહોતી તે વિચારશ્રેણી સમજી તેમનું નેતૃત્વ સ્વીકારનાર કોઈ માણસ નહોતો, એટલે એ દડતાળ પડી લાગી”

‘શા માટે દડતાળ પાડી હતી?’

મોટરલોરીઓની વધતી જતી દરીશર્ધને લીધે મોટરલોરીઓ ઓછા દરે દૂકા વખતમાં માલની લાવળ કરી શકે, એન્ડ વેપારીઓનો માલ તેમાં જવા લાગ્યો. પગિથાએ ગાડાંઓ નકામા પડવા લાગ્યા એટલે દડતાળ પાડીને કોઈ પણ રીતે નિર્જીવ આણવો જરૂરી હતો એન્ડ તેમણે દડતાળ પાડી, પણ કંઈ પણ નિર્જીવ આવ્યો નહિ અને ધીરે ધીરે સૌ ગાડાવાળા કામ પર ચડી ગયા’

‘તમારો સઘ હવે તે કામ પાછું ઉપાડશે?’

હારતો એવી દરીશર્ધથી ધધાને નુકસાન થાય છે, અને વેપારીઓ કાવી જાય ■ તેમની મૂડીમાં ગરીબોને ભોગે વધારો થાય છે’

‘એટલે તમે દડતાળ પાડશો?’

“યોગ્ય તૈયારી કર્યા પછી જરૂર”

લોરીચળાઓ પણ તમારી સાથે દડતાળમાં જોડાશે ?’

“તેઓ શાના જોડાય ? તે તો અમારા દુશ્મનો છે. તેમને લીધે તો ગરીબ ગાડાવાળાઓના પેટ હિપર પગ મુકાયો છે.”

“તમારી મુખ્ય માંગણી શી રહેશે ?”

“એજ કે માલ લાવળ કરવાના અમુક ચોક્કસ ભાવ ફગાવવા અને તેનાથી ઓછું કાઢીએ લેવું નહિ.”

“તમારી માંગણી ચોખ્ખ છે, પણ તમે વેપારીઓ પર દબાણ શી રીતે આણશો ? તેઓ તો મોટરલોરીમાં માલ મોકલશે; અને એથી મોટરલોરીઓ વધશે, અને ગાડાઓ ઓછાં થશે.”

“હા, એ ખરું, પણ —”

“પણ શું ? તમારી આખી વિચારઁણી જ ખોટી છે. જોઈએ તો ખીજા કાઢીની સલાહ લેજો; પણ આવી રીતે હડતાળ પાડવાથી કંઈ અર્થ સરશે નહિ. અને જો તમે આવી આશાઓથી ગાડાવાળાઓને એકઠા કર્યા હશે તો તમારો સંઘ થોડા વખતમાં તૂટી જશે.”

“ત્યારે શું કરવું ?”

પહેલાં શું શું ન કરવું તે નક્કી કરો. લોરીવાળાઓ માથ ન આપે ત્યાં સુધી એકલે હાથે હડતાળ પાડશો તો તેથી લોરીવાળાઓની હિપયોગિતા વધશે, વેપારીને કંઈ નુકશાન થશે નહિ અને તમારે ભોગે એ જ-ને જણા બળવત્તર થશે. ખીજું, એ ધ્યાનમાં રાખો કે મોટરલોરી ચલાવનારા, એ

‘ગાડાં ચલાવનારાની ભાદક જ થમજીવીએ છે, તેઓને ભોગે ગાડાંનાળાને કાયદો ન કરી શકાય, તેમ ગાડાંવાળાઓને ભોગે તેમને કાયદો ન કરી શકાય તમારા અત્યારે મુખ્ય હરીફ એ મોટરલોરી ચલાવનાર નથી ફક્ત વેપારીઓ જ તમારા હિતશેત્રુઓ છે - તેઓ ભાષે ઓછો ખર્ચ નાખે છે, અને લોરીવાળાઓને પરવડશે, ત્યાં સુધી, તેઓ તે મહન કરશે ગાડાંવાળાઓને માટે તો જીવિષ્ય જ નથી મોડા વહેના તેમને તેમના જીવશે કયા તો કસારખાતામાલવેચના પડશે કે કયા તો ઢોરો ઉછેરનાર કાર્પ મડળાને આપવા પડશે દિવસે દિવસે ય તો વધતા જશે, અને શારીરિક બળથી ચાલતા વાહનો ઓછા થશે, એ તો આપણી વિચારશ્રેણીનો મુખ્ય ભાગ છે મત્રે વધવાથી જ મનુષ્યને પોતાના સરકાર કેળવવા માટે વધુ રાહત મળશે, અને યંત્રોના વધારાને અટકાવવો એ પ્રત્યાધાતી પ્રયત્ન છે તમે ગાડાંવાળાઓને ઉત્તેજન આપી લોરીવાળાને વધતા અટકાવો છો, એ તમારી પ્રત્યાધાતી વક્ષણ દેખાડે છે’ સદાએ દડતાથી કહ્યું વેદી તો આ સાબળી કાઠક જ મથે

“ત્યારે શું કરવું?”

શું કરવું? મોટરલોરીવાળાઓ પાસે જાઓ તેમને સગવડો કરો, અને તે થાય ન પછીજ નેઈએ તો માલ ‘લાવવાના’ દરમાં વધારો કરવા માટે હડતાળ પાડો તો જ તમે વેપારીઓ ઉપર દયાથી દાવાવી શકો છો

“અને ત્યા સુધી કંઈ જ ન કરી શકાય?” વેદીનું મોઢું પડી ગયું હતું. એનું કર્ણ કારવ્યુ ધૂળ મળતું હતું.

“હું નથી ધારતી છતાં તમે પૂરેપૂરો વિચાર કરજો નેઈએ તો તમાગે ખીજ સદયોગીઓને પૂછી જોજો.”

“જો કે મને તમારું કહેવું ખરું લાગે છે, પરંતુ —” એનાથી આગળ ન ખેલી શકાયું હતું સાંજે જ એણે પોતાના લાવણ્યમા ગાડાવાળાઓને થોડા વખતમા તેમની તકવીફ દૂર થઈ જશે, એમ કહ્યું હતું પરંતુ હવે તેને લાગ્યું કે એની સામે મહાભારત હાથ ઊભું છે અને ચૂપ થયેલો નેઈ મદાએ તેની સામે જોયું અને એને વેદીની દયા - આવી ખિચારાના, ઉત્સાહને એણે તોડી પાડ્યો હતો એની ગગતી આરાઓ કરમાવી નાખી હતી.

એણે તેમ કરવામા થોડું ક્યું હતું? વેદીને એની જૂલ બતાવવામાં એણે બ્યાજગી ક્યું હતું?

થોડા જ વર્ષ પહેલા તે આટલી તોજડાઈથી અને સામા માણસની લાગણીની પરવા કર્યા વગર તેની જૂલ ન સુધારત આજે એના માનસમાં એટલો ફેફફાર થયો હતો કે આમ સામા માણસની જૂલ સુધાર્યા પછી તેની લાગણીનો વિચાર તેને આવ્યો.

હજી તેમજા પ્રમાણમા પોતે કાચી છે, હજી પોતાની મનોદશા એટલી દૃઢ થઈ નથી કે જોયી સ્ત્રીમરોત્તરની માફક

જે કંઈ આવે, તેની દરકાર કર્યા વિના ખાડાટેકરા દૂર કરી કાર્યક્રમ એક સપાટી ઉપર લાવવા મધ્યે ન્યાં સુધી બીજાની લાગણીનો વિચાર આવે છે ત્યાં સુધી મારું મન ધાયુ, મારું હૃદય એવી કુલ્યક બામતો મારે છરતું — અને ત્યાં સુધી અપૂર્ણ, ત્યાં સુધી હું બુદ્ધિશીલ માણસ નહિ — એમ એને લાગ્યું અને એનું દુઃખ પણ થયું.

ચાર વર્ષ પહેલાં બુદ્ધિશીલ માણસની વ્યાખ્યા તેણે સાબળી હતી હૃદયની લાગણીઓ બુદ્ધિને આવરે છે માણસને સરખી રીતે જોતાં અટકવે છે, એ પદાર્થપાક તે એક માણસ પાસે શીખી હતી હજી પોતે અભ્યાસ અને મયમની આકરી કસરતો કર્યા પછી તેમ થવા અશક્તિમાન છે તે તેને તરત લાગ્યું.

ભાઈ આપણી લડતનું ધ્યેય દેશ સ્વાતંત્ર્યની સંકુચિત જાતનામાં પૂર્ણ નથી થતું સામાજિક ક્રાન્તિ કે આર્થિક ક્રાન્તિ એ પણ તેનું પૂરું સ્વરૂપ નથી આપણું ધ્યેય તો એ છે, કે યત્રની મદદથી મનુષ્ય માનને એટલો વખત મળે કે તે પોતાના સરકારોને અને બુદ્ધિને વિકસાવવાને શક્તિમાન અને તે માટે યત્રોની જરૂર છે, તે માટે કુદરતના બળોનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે, એટલે જ આપણી દૃષ્ટિએ ગાડાવાળા કર્તા દોરી હાકિનાર વધારે આગળ વધેલો મનુષ્ય છે જરૂરનો માણસ છે.

લોરી હાંકનાર, યંત્રનો અને તેથી પોતાના મગજનો જેટલો ઉપયોગ કરે છે, તેટલો ગાર્ડવાળો કરતો નથી.

“આથી ગાર્ડવાળાને સંગઠિત કર્યા તો બલે કર્યા. પણ હવે મોટરલોરી હાંકનારને સંગઠિત કરવાનું કામ બિલ્કુલ છે. તે હાથમાં લો એ કંઈ વધારે અધરું કામ નથી. બિલ્કુલ, ગાર્ડવાળાઓ કરતાં લોરી હાંકનારાઓ તમને ઓછા જડ લાગશે, પોતાનું હિત સહેજાઈથી જોઈ શકશે.

“અને પછી એ જે મજૂર સંઘો, જોઈએ તો, એકઠા મળી જાય. અને ત્યારબાદ માલના વ્યવહારના એવા ભાગ પાડો કે જેથી અમુક ટકા કે અમુક જાતનો માલ ગાર્ડમાં જ જાય અને બાકીનો લોરીમાં જાય. ત્યાં પછી ધીરે ધીરે ગાર્ડવાળાઓને સમજાવી, જોઈએ તો તેમના છોકરાઓને મોટર ચલાવતાં શીખવવાની ગોઠવણ કરી આપી, ગાર્ડઓની સંખ્યામાં ઘટાડો કરો. આ સિવાય બીજું કોઈ રીતે ગાર્ડવાળાઓની હાડમારીઓ દૂર કરવાનો ઉપાય મને સૂઝતો નથી. અલબત્ત આ મારો ઉપાય છે, અને તે મારી માન્યતાઓ અને અનુભવે સૂચવેલો છે જે તમને જુદું લાગે, અથવા આ શહેરના વધારે અનુભવી લોકોને જુદું લાગે તો તે પ્રમાણે તમે કાળે. પણ એટલું યાદ રાખજો, કે તેમ કરવાથી તમારું કાર્ય તો આપણા ધ્યેયની દૃષ્ટિએ પ્રત્યાષાતી જ રહેશે.”

મહા ઝપાટામાં બોલ્યે જતી હતી. જાણે, તે લવિષ્ય ચોખ્ખી રીતે જોઈ શકતી હોય—એક પછી એક હડતાળો,

આદેશનો અને મુઘપણો તેની નજર આગળ ખુલતા હોય અને ધીરેધીરે આપ્ત મનથી માનવ દળ એ ભવ્ય ધ્યેય તરફ ધીરો પણ દૃઢ પગના ભરતું હોય, તેમ તેના શબ્દો ખેલાવ પડતા.

તેના સ્પષ્ટ ભવિષ્યદર્શનના પ્રભાવે વેગવતા અનેલા વાણીપ્રવાહથી વેદી ગભરાઈ ગયો તેણે વક્તાઓ સાંભળ્યા હતા—જુસ્માથી, મોટે અવાજે, લગણીથી ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી મુખમુદ્રા સાથે બોલના—પણ આટલી સ્પષ્ટતાથી છતાં સાદાઈથી બોલવાનો પ્રયોગ તેણે આ પહેલી વખતે જ જ અનુભવ્યો.

“હા, હું પોતે જ સમજી શકું છું” વેદીએ આખરે કહ્યું, ‘મારી જૂલ અને સમજાય છે તમે બતાવેનો ઉપાય મળ્યો ખરો છે, છતાં હજી મારે ગાડાવાળાઓને આ વસ્તુ સ્થિતિ શી રીતે સમજાવવી તેની અને સમજ પડતી નથી વેદીએ મોતાની મુશ્કેલી રજૂ કરી.

“હા, તે મળ્યું ખરું છે તારો તે સમય દેખાવી રાખવા માટે તારે તેમને કંઈક ઉત્તેજન આપવું જોઈએ’

“ત્યારે શું કરવું ?

‘અત્યારે મને હમેશની વાતો સિવાય કંઈ યાદ આવતું નથી, તેમની રાત્રીયાળા કાઢવી, નાની એક શાખામેરીની ગોઠવણ કરવી, અઠવાડિયે અઠવાડિયે આપણા કોઈ કામ કરને લઈ જઈ,

નાનીશી મહાજોડવવી : અને તે દગમિયાન મોટરનોગી-
વાળાઓને લે જઈ લઈ જવા પ્રયત્ન કરવો તે છતાં મ હું વિચાર
કરી જોઈશ ગમલાલભાઈને પણ પૂછી જોઈશ "

" ગમલાલભાઈને ? "

" હા, કેમ કે હું વાધો છું ? "

" ના, કેઈ નહિ ફક્ત તે મારી મુખાઈને હસી
કાઢશે "

'એ તો દેખીતું જ ■ પણ એ મુખાઈ મેં તાડવા
માટે કેઈ તેમને ગેરતો ન પૂછાય ? જીલ્લું મને તો લાગે છે
કે તારો આટલોય પ્રયત્ન સારો છે હું નથી ધાગતી કે
તમાંગ મડળમાં જીંજી કોઈ ખાસ મજૂર સગરનમાં ભાગ
લેવું હોય ! " મહાએ કહ્યું તેના અવાજમાં સહેજ કડવાશ
હતી કાણ જાણે કેમ, તેને આજે સાંજે મળેલા યુવાનોમાં
કોઈ ખાસ દેખાયું નહોતું

" ના, બધાવરસ લે છે ' મજૂર સંગઠન હિપ્પો તો
આપણી લડતનો અને વિચારસંસ્થીનો આધાર છે " વેદીએ
પોતાના મહયોગીનો અચ્ચાવ કર્યો

" એવી રીતે રસ તો દરેક જણ લે છે. હું ધારું છું
કે શેઠિયાઓ પણ તેમનો મજૂરોમાં એટલો રમ લેતા હશે
પણ શું એમ કહેવા માગું : છું કે તેમનો કોઈ ખાસ
મજૂર સંઘમાં કામ કરે છે ? કોઈ પણ મજૂર સંઘ તમારા
હાથમાં છે ? "

‘ના, એમ તો ખાસ કોઈ મનુષ્યનું નથી પણ તેનું કારણ એ નથી કે અમારામાં ઉત્સાહ નથી. પણ અમારી મંરથા અસ્તિત્વમાં આવી ત્યાર પહેલાં અદીના કોમિશનના ડેટવાક કાર્યકર્તાઓએ મિલમાં વિકેની સાથે મમળન કર્યા પછી એક મજૂર મંગલન બિલું કર્યું હતું. અત્યારે મુખ્ય સંધો તેઓના હાથમાં જ છે”

“અને તેઓ તમને કહી એમના સંધોમાં કામ કરવા નોતરતા નથી?”

“ના, પણ અમારું અને એમનું ધ્યેય મામાન્યવિરોધી હોવાથી તે દષ્ટિએ અમે અમુક પ્રમતે માથ આપીએ છીએ — ખાસ કરીને મજૂરોની હડતાઓ વખતે પણ એ સોફોની વર્ગમંડળની પદ્ધતિને કારણે બહુ લાંબો વખત એમ ચામતું નથી

“હીક, ઉપરાંત બીજું કંઈ સ્વતંત્ર રીતે કરતા નથી?”

“કેમ, ગામડાંઓમાં જઈ અમે કામ કરીએ છીએ સલાઓ. ભરીએ છીએ. મદાસકાનો આદેશ સમજાવીએ છીએ એમનામાં ગજબીય પ્રચાર વધે એના ઉપાયો યોજીએ છીએ”

‘આખા પ્રાંતમાં આ ચાલ છે?”

“ના, એટલો જણ પ્રદેશ અમે હજી મુખી નથી એકમો, પણ જીલ્લાઓના સદરોની આજુબાજુનાં મામોમાં અમારું કામ ચાલ છે.”

“ એટલે, હું ધારુ છું, કે જુદા જુદા વ્યક્તિના નાનનાના શહેરોમાં વસતા કાર્યકરો એ કામ કરે છે, પણ તમે આવા મોટા શહેરના કાર્યકરો શું કરો છો ? ” સદાએ સહેજ તીવ્રતાથી પૂછ્યું.

વેદી સહેજ ઝખવાયો. તેને શો ઉત્તર આપવો તે સમજાયુ નહિ. અવગત, શહેરના મહામલા સમાજવાદી પક્ષના સભ્યો કિસાનેમાં જતા હતા પણ ગણાવી શકાય એવું કશું કામ આજણી કરી શક્યા ન હતા. ખરી રીતે હજી શરૂઆત હતી. ખાસ કંઈ કરવાની એમને તક પણ નહોતી મળતી કેમકે મહાસભાના આગેવાનો એમને જરા પણ સાથ આપતા ન હતા, છતાં તેઓ જામ તો કરતા જ હતા. વારંવારે તેઓ ગામડાઓમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની મલાઓ ભરતા, કંઈ પત્રિકાઓ કાઢતા, મહામલાના મધ્યે નોંધવા અગર ખીજા એવા કામે પણ જતા. ખીજા પ્રાંતોના કિસાનેમાં ચાલતા કાર્યની રૂપરેખા મોકલતા, તેમના આવેલા ગ્રિપોટો લઈ જતા અને છાપામાં મોકલતા. પણ આ બધું કામ સદાને અમર નહિ કરી શકે એમ વેદીને લાગ્યું. આથી, તેમજ હોરિપટલ આવી ગઈ હોવાથી તેણે કંઈ જવાનું ન આપ્યું.

“ આપણે ફરી મળીશું. ત્યારે વધારે ચર્ચા કરીશું. ” સદાએ કહ્યું અને છેલ્લું એક સ્મિત કરી તે હોરિપટલના કમ્પાઉન્ડમાં ગઈ.

વેદી સદાને હોસ્પિટલમાં જતી જોઈ રહ્યો, 'અને પછી' ધારેધીરે પોતાના ઘર તરફ ગયો. સંજો જો ઉત્સાહ તેનામાં હતો તે હવે રહ્યો નહોતો, જતાં જતાં તેની તેને દિલ્લગીરી નહોતી. સંજો તે પોતાના યુનિયનને મેદાન બનાવવાનાં સ્વપ્નાં સેવી રહ્યો હતો, અત્યારે તે સ્વપ્નાં તૂટી જવાં હતાં. પણ તે તૂટેલાં સ્વપ્નાંનો અવશેષ પર એણે નવાં સ્વપ્નાં રચવા માંડ્યાં હતાં. હોરીવાળાઓને સંમર્શન કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. તે એકાંદ એ મોટરોનાં કારખાનાંના માણસોને આગળખતો હતો. તે પણ તેના જ પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા, અને કારખાનાંઓમાં ફોટર કે નાના ઈજનેરનું કામ કરતા હતા. એ લોકોની મારફત તે થોડાક હોરી હાકિતારાઓની જોડે આજમાણ કરી ચક્રો; અને પછી એમની મારફતે તે બીજા હોરીવાળાઓને એકઠા કરશે, એવી તેની ગણતરી હતી.

આ સૌ કાર્યરેખા તેના મનમાં એટલી ઝડપથી આવી, કે તેને પોતાની મગજશક્તિ માટે આશ્ચર્ય થયું. પોતે દીનેશ માને છે તેટલો જડ નહોતો, એ ચોક્કસ વાત હતી. હા, દીનેશ જેટલો તે દાનરજવાળી નહોતો, પણ દીનેશ કરતાં તે વધારે સ્થિરતાથી કામ કરતો હતો, એ એણે સદા આગળ બતાવી આપ્યું હતું. નસીબસંભાગે એવું બન્યું હતું કે બધા સભ્યોમાં ફક્ત એ એકલો જ કોઈ પણ પ્રકારના મજૂરોમાં ભળેલો હતો, અને સદાએ પણ તે બાંધ્યું હતું.

‘એ ત્રણ દિવસમાં જ હું લોરીવાળાઓને ભગતા મુનિયનની તૈયારી કરવા માંડીશ. મારે હજી સુધી કોઈને તે વિષે કહેવાની જરૂર નથી.’ તેણે વિચાર્યું. ‘જો કોઈને કહીશ તો વળી તે મારી મશ્કરી કરશે. એમને મશ્કરી કર્યા સિવાય, અને આખો દિવસ ખરો માફસવાદ કર્યો, તે નક્કી કરવા સિવાય બીજા કંઈ મંધો જ નથી લાગતો. સારું થયું કે મેં સદાએનને તે વિષે હજી કંઈ કહ્યું નથી. પણ તે લગભગ સમજી ગયાં લાગે છે. દીનેશને પણ તેમણે સારી રીતે ધમકાવ્યો. સારું થયું કે રામલાલભાઈ એમને લઈ આવ્યા; તે આખી સંસ્થામાં નવા પ્રાણ પૂરશે. અલબત્ત, બધા કામ કરી શકે એવા છે, પણ તેમને બતાવનારું કોઈ નથી. તેમનામાં ઉત્સાહ છે, શક્તિ છે, પણ તેમને આંખ નથી, તેમને માર્ગ નથી

દેખાતો મને પણ આજ સુધી એવો જ ભ્રમ હતો કે ગાડાવાળાઓના સુનિયનથી હું કંઈ કરી બતાવીશ પણ એમણે ખરો માર્ગ બતાવ્યો અને ઘાટુ છુ કે શહેરના ટ્રાન્સપોર્ટનાં બધા સુનિયનો એક પછી એક હું સ્થાપી શકીશ

‘સદાએનને હું ગાડાવાળાઓ પાસે પણ લઈ જઈશ ગાડાવાળાઓને પણ મતોપ થશે તેમની સ્ત્રીઓ જોડે પણ તે બળી શકશે એટલે તે રીતે પણ ગાડાવાળાઓ ખુશ થશે

‘કાલે મવારે જ સદાએનને મળું’ તો ? પણ કાલે તો પ્રાણુલાન અને સુમોધ ગમવાલબાઈને ત્યાં જવાના છે, એટલે હું જઈશ તો તેમને લાગશે કે હું ક્યાં જાં થો ? પણ હું ઓછા એમને કાઢીને મળવા જવાનો છું ? હું તો સદાએનને મળવા જઈશ

‘પણ સદાએનને તે નહિ ગમે તો ? આખી રાત કામ કર્યા પછી એ મવારે મોડાં બેઠા હશે ને ! હું એમને પૂછતાં બૂલી ગયો કે સવારે ક્યારે તેમને મળી શકાય એટલે મવારે મળવું ચોખ્ખું નથી બપોરે જ મળીશ એથી બપોરે વાત કરીને માંજે તે જો ફરવા જતાં હોય તો હું એમને રામપુરા તરફ લઈ જઈ ગાડાવાળાઓની જોડે ઓળખાણ કરાવું હા, તે જ ઠીક પડશે’ એવા નિયમ પર તે બાંધ્યો ખરો પણ તેનું મન હા ના પાડતું હતું

આટલી દ્રંકી ઓળખાણે સદાને મળવા જતું તે યોગ્ય નહોતું લાગતું. ‘પણ મદાબેન ઓછાં જૂઝવા છે, કે તેમને મળવા માટે લાંબી ઓળખાણની જરૂર પડે ? અને બપોરે સદાબેન નહિ હશે, તો હું ગમલાલભાઈને ગાડાંવાળોઓના હુનિયનનું શું કરવું તે પૂછી શકીશ, કારણ કે સદાબેન તો એમને પૂછવાના જ છે, તો તેના કગતાં હું જ પહેલો પૂછું તો મારું. હા, એ જ ઠીક છે.’ એમ વિચાર કરતો કરતો તે પોતાના મકાનનો ઓટલો ચઢ્યો.

તે એક મોટા મકાનને ભોંયતળિયે નાનકડી ઓરડીમાં રહેતો હતો. તે મકાનવાળાએ ન્યારે મકાન બંધાવ્યું ત્યારે એણે માન્યું હતું કે ભોંયતળિયે દુકાનો થઈ શકશે; પણ તે મકાન છેક ધોરી રસ્તા પર નહિ આવેલું હોવાથી કોઈ દુકાનદાર ત્યાં આવ્યો નહિ, આથી, એને એ જગ્યાએ રહેવા માટે આખા વિના છૂટકો નહોતો. પણ દુકાન તરીકે બાધેલી જગ્યામાં રહેવા પણ કોણ આવે ? આથી, આખા એ ભોંયતળિયાની ઓરડીમાંથી એક ઓરડીમાં વેદી રહેતો હતો, અને બીજામાં એ મકાનનું ભાડું ઉધરાવનાર લેવો રહેતો હતો. તે સિવાય બધી ઓરડીઓ ખાલી હતી.

વેદીની ઓરડી લગભગ દસ ફૂટ લાંબી અને ૭ એક ફૂટ પહોળી હશે. તેનું બારણું જહાગ ઓટલા પર પડતું હતું. ખરી રીતે એ બારણું આખી ઓરડીની લંબાઈ જેટલું

હતું, અને રાતે જો બંધ કરવામાં આવે તો ઝોરડામાં હવા કે અજવાળું આવવાનો બીજો કોઈ માર્ગ પણ નહોતો.

પણ વેદી અને એનો પડોશી લૈયો, એ બન્ને પાસે ઝોરાર્ક જવાનો કામ રહે એવો કંઈ સામાન નહોતો. આથી તેઓ બન્ને બારે મહિના એમનું બારણું અધખુલ્લું રાખતા. દિવસે પણ બેમાંથી કોઈ બહાર જતું તો ઝોરડીને તાળું મારી જતું નહિ, પણ અમસ્થો આગળો મારી જતા.

આથી, વેદી એના ધરનો ઝોટલો ચડ્યો ત્યારે તેનું બારણું ઉઘાડું જોવાથી એને ખાસ ફેર ન લાગ્યો. ઘણી વખતે પાસેનો લૈયો કંઈ કામ પ્રસંગે અંદર આવતો, અને પાછા જતી વખતે, બારણે આગળો મારવાનું જૂલું જતો.

પણ તે અંદર પેડો, ત્યારે એનું નાનકડું કાનસ સળગાવેલું હતું અને એ ઝોરડીમાં એક યુવાન બેઠો હતો.

એ ઝોરડીમાં કંઈ જ સામાન નહોતો એમ કહીએ તો ચાલે. એક ખુણામાં પથારીનો નાનો વીટો, બીજા ખુણામાં એક માટલું અને એના ટાંકણા ઉપર કાચનો એક ખાસો; તે માટલા પાસે એક નાનકડી તાળુ મારેલી પેટી, અને એક મોટા ગોખંસાની ઝાળલીઓમાં કેટલાંક પુસ્તકો, કાષ્ટકો, એક ખડિયો, પેન્સિલ હોફર વગેરે લખવાનાં સાહિત્યો, ખાટલો જ સામાન તે ઝોરડામાં હતો.

બેરોસો સુવાન એ જાણે દીવે એક પુસ્તક વાચતો હતો. તે અહીંની કાપડની મિલમાં કામ કરતો મજૂર હતો. આજ લગીમાં ઘણી ઘણી મિલો તેણે બદલી હતી. આજ પહેલાંની ઘણી હડતાલોમાં તેણે ભાગ લીધો હતો. નાગપુર, મુમ્બઈ, સોલાપુરની કાપડની મિલોનો અને ત્યાંની હડતાલોનો પણ તેને મારો અનુભવ હતો. તે અહીંના સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓમાંથી વેદીના ખાસ પરિચયમાં આવ્યો હતો અને એને એના ઉપર ખૂબ વિશ્વાસ પણ જામ્યો હતો. આજે એક અત્યંત અગત્યની વાત કરવા જ તે ક્યારેના આવી બેઠો હતો.

“કેમ, રામચરણ, હું અત્યારે ?”

“હું તને એક ખાસ વાત કહેવા આવ્યો છું આઠેક દિવસમાં અહીંની કાપડની મિલોમાં હડતાળ પડવાની છે એમાં જો કે હજી મતભેદ છે, પણ મોટા ભાગના કામદારો હડતાળ પાડવાની તૈયારીમાં છે. મેં સાંભળ્યું છે ત્યાં સુધી હડતાળ પાડવા માટે બધી ગોઠવણ પણ થઈ ગઈ છે, અને એકાદ બે દિવસમાં તેમની મમિતિ મિલમાલિકોને તેમની માગણીઓ પણ મોકલશે. હવે મેં તને જણાવ્યું તે પ્રમાણે કાર્યકર્તામાં ઘણો મતભેદ છે ફેટલાક જણા માને છે, કે હમણા વગ્માદના દિવસો છે ત્યાં સુધીમાં હડતાળ પાડીએ તો સારું કે હડતાળ લાંબી પહોંચતા કામદારો એમના દેશમાં જઈ લણણીનું કામ કરે. ત્યારે અહીંના

સંગઠનના કાર્યકર્તાઓ એવા મતના છે કે હાલની માંગણીઓ એવી ગેરદાર નથી કે જેના ઉપર બધી મિલોની હડતાળો નબી શકે. વળી લોકો તેમાં મદદ નહિ કરે અને ખાસ રસ પણ નહિ લે, કારણ કે મિલ્લમાલિકો તે માંગણીઓ કેટલી ગેરબ્યાજબી છે, તે બતાવવામાં ધણે અંશે ફળીભૂત થશે."

"એવી શી માંગણીઓ છે ?"

"હમેશની—પ્રથમ અમુક ટકા વધારો, શાળા ફીક માણસો વધારો, અમુક જણને કાદી-મૂકયા છે તેમને પાછા લો વગેરે. એટલે એ માંગણીઓ જાહેર જનતાને ઉશ્કેરે એવી નથી. આથી સંઘ બહારના જે કાર્યકરો ઉદ્દામ પદના છે તેમને તો હડતાળ યોગ્ય લાગે છે, વળી કેટલાક નવા આવેલા મજૂરો, જેમને આવી સામટી હડતાળનો ધણે અનુભવ નથી, તેમને હડતાળનેા અનુભવ મેળવવાનું મન પણ છે, અને તેઓ બહુમતીમાં હોવાથી કદાચ હડતાળ પડશે. પણ આવા જે મત હોવાની મિલ્લમાલિકોને જરૂર ખજર પડશે, અને તેઓ જરૂર કામદારોમાં ભાગલા પાડવા પ્રયત્ન કરશે. અને આ વાત જાણતા હોવાથી, સંઘવાળાઓ આ જવાબદારીમાંથી હાલ તરત તો ખસી જવા ગગિ છે. આ વાત ચોક્કસ છે, અને મેં ખુદ સાંઝળી છે; આથી હું તને એમ પૂછવા આવ્યો છું કે, તું આમાં કામ કરશે? પણ ધ્યાનમાં રાખજે કે દૂંક વખતમાં હડતાળ પડશે. જોલ તારું શું કહેતું છે ?"

વેદી વિચારમા પડી ગયો એના માડાવાળાઓનું યુનિયન હતું આજે સ્થપાયું મોટરલોરીવાળાઓનું યુનિયન જેમ અને તેમ જલદી સ્થાપવું છે. આવી સ્થિતિમા કાપડની મિલોના કામદાર મંડળમા જવું યોગ્ય છે? અને તેયે એવે વખતે કે જ્યારે હડતાળ માયા ઉપર ઝંખૂમી ગઈ છે ત્યારે? તેને રાતદિવસ કામ કરવાનો વાધો નહોતો, એમ તો તેણે ધણી વખતે એવા કામો પોતાની જાતની પરવા કર્યા વિના કર્યા હતાં પણ હાલ તરત જ્યારે એણે સદા માથે જેમ અને તેમ જલદી મોટરલોરીવાળાઓને સંગઠિત કરવાનું નક્કી કર્યું હતું તે વખતે એ ખીજી કામ શી રીતે હાથમા લઈ શકે?

“હું કાલે તને વિચાર કરીને કહીશ, કારણકે હમણું જ મેં ખીજી કામ હાથમા લીધું છે, અને તેને ઠેકાણે પાડ્યા વિના આ જેખમદારી માથે લેવી કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે” વેદીએ કહ્યું.

“હું તારે અહીં મળીશ, સવારે દશકે વાગે”

“સવારે? વહેયો નહિ આવી શકે?”

“કેટલે વાગે? નવ?”

“હા”

“મારું હું જાઉં છું” કહી રામચંદ્રણ ચાલી ગયો.

વેદી, કંઈ પણ નક્કી કર્યા સિવાય, આવનારો વિચાર માડી વાળી તરત સૂઈ ગયો.

બીજે દિવસે સવારે આઠેક વાગે, રામનાલને ત્યાં પ્રાણનાથ અને સુબોધ આવ્યા, ત્યારે રામનાલને પશુ તે જ વાત કહેવાની હતી “તમારે આ કામ હાથમા લેવું જોઈએ. એમનામા મતભેદ પડ્યો છે તેનો લાભ લેવા માટે હું આમ કહેતો નથી, પણ હું એમ માનું છે કે માન્યતાઓ અને સિદ્ધિતા નક્કી કરવામાં તમે ધણો વખત ગાળ્યો છે, અને આ સહ હાથમા લેવાથી તમને મજૂરાની સાથે કામ કરવાની તક મળશે ”

“પણ તમને એમ નથી લાગતું કે આવે વખતે જોડાવામાં કાયદો નથી ?” પ્રાણલાલે પૂછ્યું

‘ના, તેમનો જ ધગદો છે કે તમે જોડાઓ.’

મને એમાં એ લોકોની કઈ લુચ્ચાઈ પાગે છે’
સુબોધે કહ્યું

“લુચ્ચાર્ધ શી હોઈ શકે?”

“એ જ કે આવે કંઈગે વળતે અમને એમના સંઘનું સુકાન સોંપી, જે હડતાળ પડે ને અમને નિષ્ફળતા મળે તો તે લોકો અમારી બદનામી કરાવવા ઇચ્છે છે. અને પછી મિલમાલિકો સાથે થોડું ઘણું મમાધાન કરી આવી મજૂરોને કહી શકે કે તેઓની જીવિયા, હોશિયારીથી અને ખાંતથી તેઓ મિલમાલિકોને પૂરા પડી શક્યા, આથી, એ ક્ષેત્ર અમારે માટે હંમેશનું બંધ થાય.” સુબોધે પોતાનો ડર સમજાવ્યો.

“એ ડર યોગ્ય છે.” રામલાલે કબૂલ કરતાં કહ્યું.
“પણ એમાં તું નિષ્ફળતાની શક્યતા જુએ છે. જ્યારે, આપણી લડતમાં નિષ્ફળતાને સ્થાન જ નથી, તે તુ બૂલી જાય છે.”

“એ મિલકાતની દૃષ્ટિએ, અંતીમ ધ્યેયની દૃષ્ટિએ ખરી વાત છે, પણ હડતાળ તૂટી પડે અને કશી માગણીઓનો સ્વીકાર ન થાય તો મજૂરોને હંમેશાં એમ લાગે છે, કે આપણે નમી પડ્યા, હારી ગયા.”

“પણ તે છતાં ય એ હડતાળની લડત, એ આદિલન, એનું મંઘળગ, અને વ્યવસ્થા, એ સૌ મફળતા તરફ એક પગલું જ છે ને?”

“પણ મજૂરોને એ કેમ ખતાવતું?” પ્રાણલાલે કહ્યું.

“મેં કહ્યું તે જ કહીને, કે મમે તેવા મમાધાનો કરી ચોડી માંગણીઓનો સ્વીકાર કરાવવા કરતા, મંધજળની શક્તિ વધે એ જ ખરી સફળતા છે.”

“હતા ય આ પગલું મને યોગ્ય નથી લાગતું આપણે મજૂરોને કંઈ અપાવી શક્યા નહિ, કંઈ આર્થિક ફાયદો કરાવી શક્યા નહિ, અને એમને મહિના બે મહિના પગાર વિના રાખ્યા, એમના જોરાઓકરારને જૂએ માર્યા, કહી એ જ કાર્યકરો પાછા આવશે, અને આપણને હાથૂત કરાવી પાછા કાઢશે ” સુખોદે કહ્યું

“અને જો આપણે નહિ જોડાઈએ તો આપણે ફક્ત વાતો જ કર્યાં કરીએ છીએ, જાપાઓમાં લેખો જ લખ્યા કરીએ છીએ, બાપણો જ કર્યાં કરીએ છીએ, એ એમની કહેતીને ટેકા મળશે, અત્યારે આપણી સ્થિતિ ધોખીના ફૂતરા જેવી થઈ છે ચુસ્ત મહાસભાવાદીઓને મન આપણે મમાજવાદીઓ, કોમ્યુનિસ્ટો, કારણ વગર બળવો જગાડનારા ગણાઈએ છીએ; અને એ મહાસભાના મવાસ પક્ષમાં પોતાના સ્વાર્થને ખાતર પેડેલા એવા બદ્દસોઠો અને મૂડીવાદીઓ પણ છે એટલે એમની દૃષ્ટિએ પણ આપણે નકામા નાહકનો ઝથડો કરનારા ગણાઈએ છીએ ખીજ બાણુએ ચુસ્ત કોમ્યુનિસ્ટો આપણને મોળા બંધારણવાદી, મૂડીવાદીઓની તરફેણ કરનારા કહી હવેકા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે” રામલાલે આગળ ચલાવ્યું. “આવી સ્થિતિમાં

આવી તક લેના જેવી છે. આપણે મળૂરો સામે આપણા પક્ષની નેકદિવી મૂકીએ છીએ, અને મહાસલા સામે આપણા કામદારોનું સંગઠન મૂકીએ છીએ. આવી તક આપણને ફરીફરી નહિ મળે. ”

સુખોદ અને પ્રાણુલાલને આ લાખા પ્રવચનની કંઈક અસર થઈ, રામલાલનો અનુભવ અને અજ્ઞામ એટલો હતો કે તેમનું કહેવું તદ્દન ખોટું તો ન જ હોઈ શકે, એવી તેમની અટલ માન્યતાએ તેમને મહેજ પલાળ્યા.

“ તમે જો એમ જ માનતા હો તો અમને જોડાવાને કંઈ વાધા નથી ”

“ હકત જોડાવાનું જ કહેતો નથી, પણ ત્યાં જઈને આપણા અસ્તિત્વનું માર્થક પણ કરવું. જો એમને હડતાળ ન ગમતી હોય, પણ મળૂરોને જોઈતી હોય, તો બેવાશક આપણે હડતાળ માટે તૈયાર રહેવું ” ગમલાએ તેમને ખરી સ્થિતિ અમળાવી

“ હું ધારું છું કે તે થોડા વખત માટે આપણે થોભાવી રાખીએ ” પ્રાણુલાલે કહ્યું.

તે જ વખતે મદા અને વેદી અંદર આવ્યાં

“ કેમ, વેદી, તું કંઈ અસારે ? ”

“ મને મગવા આવ્યો હતો. ” મદાએ કહ્યું. “ એને

સૂતરની મિલનો એક કાર્યકર હડતાગિયા પક્ષમાં જોડાવાનું કહેવા આવ્યો હતો, અને એણે તે કબૂલ કર્યું છે.”

પ્રાણલાલ અને મુળોધે મોઢાં મચકોડ્યા વેદી કાર્યવાહક સમિતિનો સભ્ય પણ નહોતો; આધારણ કાર્યકર સભ્ય હતો. તેને કાર્યવાહક સમિતિને પૂછ્યા વિના એક પગલું ભગવાની ગળ નહોતી, અને એ તે એવા કેણ મોટા માણસ થઈ ગયો કે સૂતરમિલનો કાર્યકર અને પૂજવા લાયક !

“કેણ તેને પૂજવા આવ્યું હતું?” પ્રાણલાલે પૂછ્યું.

“ગમચરણ?” રામલાલે પૂછ્યું.

“હા, કાલે રાતે જ આવ્યો હતો એણે બધાને જોડાવાનું કહ્યું હતું, મેં મારા પૂગલી ખુશી બતાવી હતી. એને જલદી જવાબ જોઈતો હતો, આજે ચોક્કસ જવાબ આપવાનું કહ્યું છે” વેદીએ કહ્યું.

“અને તે ઠીક કર્યું” રામલાલે કહ્યું. “એ લોભની મિતિમાં ચાલ જમ્યા ખાલી પડવાની છે વેદી, તમે બે, અને કેઈક ચોથો, એમ જઈ શકાય.”

‘સદાબેન આવે.’ મુળોધે સચવ્યું.

“ના, મારાથી તે નહિ બની શકે, કાગળ કે મારી નોકરી એવા પ્રકારની છે, કે આખો દિવસ કામ કરવું અશક્ય થઈ પડે છે. પણ દીનેશને લો તો?”

“ દીનેશ ? ” સુજોધથી બોલાર્ષ જવાબુ એના અણુગમે સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

‘ હા, કેમ ? ’ રામલાલે કહ્યું “ એ ઠીક પડશે હડતાળ વખતે એની મદદ ઘણી જરૂરી થઈ પડશે ”

આખરે પ્રાણુલાલ અને સુજોધ છૂટા પડ્યા, ત્યારે તેમને લાગ્યું કે તેમણે આખી નિંદગીમાં આવી ખરાબ સવાર કદી ગાળી નહોતી.

૭

હડતાળ પાડવા મંજૂરી નિર્ણય તરત જ થયો. મજૂરી જ હડતાળ માટે તબપાપક થઈ ગયા હતા એક મિલમાં એક મજૂરને નેવામાં દડ થયો. બીજા મજૂરો ઉશ્કેર્યા તે દિવસે સાંજે સંઘની ઓફિસમાં સખત ધમાલ થઈ બીજી મિલોના મજૂરોમાંથી કેટલાક હડતાળ માટે તૈયાર નહોતા. કેટલાકેને તો કાર્ડ પણ પ્રસંગે હડતાળ જોઈતી નહોતી પરંતુ ડેનના જીવાન મજૂરોને આ તરફ જોવાનું મન ન થયું.

બીજે જ દિવસે હડતાળસમિતિ નક્કી થઈ, માગણીઓનો કાગળ નક્કી કરવામાં આવ્યો અને તે કાગળ મિલના માલિકને મોકલવામાં આવ્યો. જો તેમની માગણીઓ કબૂલ ન થાય તો તે મિલના મજૂરો અઠવાડિયા પછી હડતાળ પર જશે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હોવાથી, તે આખું અઠવાડિયું હડતાળની તૈયારી કરવામાં ગયું.

વેદીનેા ઉત્સાહ વધી પડ્છો હતો. ન્યારે પ્રાણુલાલ અને સુમોધને એકાએક માથે આવી પડેલી આ લેખમદારી ગમતી નહિ, અને તેથી ન છૂટકે ન કામ કરતા; વેદી ઉત્સાહપૂર્વક બધી જ વ્યવસ્થામાં આગળ પડતો ભાગ લેતો. રામચરણ કે જે એને સારી રીતે ઓળખતો હતો, તે પણ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેને ખબર નહિ કે સમાજવાદી પાર્ટીમાં આવો પણ કાર્યકર છે, જે મજૂરોમાં આટલી સહેલાઈથી લગી શકે છે.

પ્રાણુલાલ અને સુમોધ પણ લગતા; તેઓ બાપણો આપતા, શીખામણો આપતા, સુંદર લવિષ્યની આગાહી આપતા; પણ તેઓ જુદા પડી જતા. મજૂરોને લાગતું કે તેઓ બણેલા ગણેલા અને માગ કુંડુંબના હોવાથી, તેમને માન જોઈએ છે. અને એવાઓને માન ન આપતું જોઈએ એવું તેમને તેમના સામ્યવાદી નેતાઓ વર્ણોથી કહેતા આવેલા હોવાથી, તેઓને એ માન ન થતું એટલું જ નહિ પણ તેમના તગ્દ અવિશ્વાસ અને અશ્રદ્ધા પણ આવતાં. તેમને કદીક લાગતું કે આ લોકો મિલ્લમાલિકાની જાગમાં ફસાઈ જશે.

પણ વેદી માટે તેવું નહોતું. તેનાં કપડા પણ એવાં નહોતાં કે મજૂરોને લાગે કે તે કોઈ સારા કુંડુંબનો કે બણેલો હશે. તેના ચહેરા પણ એવો ન હતો, કે એનામાં ઘણી તીક્ષ્ણ જીવિની કોઈ આશા રાખે. આથી, મજૂરોને

લાગતું કે તેમનામાનો જ તે એકાદ છે વેદીને મજૂરાની આવી વૃત્તિની ખમૂગ હતી, અને એનો તેને આનંદ હતો.

પણ પ્રાણુલાલ અને સુખોદને જે નિયંત્ર લાગ્યું અને ન ગમ્યું તે દીનેશની વર્તણૂક હતી. પહેલે દિવસે આ મંથર્મા ન જોડાવાનું કહ્યા પછી, બીજે દિવસે પોતે જ આવવાની ઇચ્છા બતાવી, તે એમણે દીનેશની વર્તણૂકમાં નવું જોયું પોતાનું કરેલું કદી ખોટું હોતું જ નથી, એમ કહેનાર દીનેશ કદી પસ્તાવો કરતો નહિ, કે બીજી વખત વિચાર કરતો નહિ. આથી તેણે મંવની સમિતિમાં જોડાવાનું કહેવાથી, તેની નીતિમાં પ્રાણુલાલ અને સુખોદને ફેરફાર દેખાયો.

પણ તેમને ખબર નહોતી, કે આ ફેરફારનું કારણ સદા છે ગમલાલને ત્યાં એ બેજાણુ ગયા, તે જ સાંજે મદાને દીનેશ મળ્યો, ત્યારે તેને ખબર પડી કે બપોરે સુખોદે વને જે સમિતિમાં જોડાવા નિમંત્રણ આપેલું, અને જેનો પોતે અસ્વીકાર કર્યો હતો, તે સમિતિમાં જોડાવવાની પહેલી સૂચના મદા તરફથી ચર્ચ હતી. આથી, બીજે જ દિવસે સુખોદને ઘેર જઈ, તેણે પોતાના બદલેલા વિચાર વિશે જણાવ્યું. સુખોદને ત્યાર સુધીમાં બીજા મંથર્માને તે વિશે કહેવાની તક મળી નહોતી, એટલે દીનેશને નવી સમિતિમાં લેવાની જરૂર પડી.

પણ મુખોધ અને પ્રાણલાલના ધાર્વા પ્રમાણે દીનેશ આજસુ ન રહ્યો તેણે તેમની નમ્રરે પહેલી જ વખતે કંઈ પણ કામ ગંભીરતાપૂર્વક કરતો જોયો. સઘની કચેરીમાં તે દરરોજ આવતો એટલું જ નહિ પણ ન્યારથી હડતાળ પર જવાનું નહીં કરવામાં આવ્યું ત્યારથી "નવશક્તિ" મા તે વિષે કટારો પર કટારો આવતી માળે દીનેશ આવતો, ત્યારે તે કટારો મજૂરોની સલાઓમાં વાગી સંભળાવતો, અને હડતાળમાં વર્તમાનપત્રોનો પણ માથ અને સહકાર છે, તે બતાવતો. આ ઉપરાંત તે સવારે કે બપોરે ન્યારે વખત મળતો ત્યારે પત્રના ખમરપત્રી તરીકે જતો અને મુકાદમથી માડી મેનેજરની ઠેકડી કરતો, અને માળે તેના અનુભવો કહી સંભળાવી મજૂરોને હસાવતો.

આથી તે મજૂરોમાં પણ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. કોઈ પણ મલા એવી ન થઈ હોય કે જેમાં એને બોલવાનું મજૂરો તરફથી કહેવામાં ન આવે પ્રેક્ષકો એને માટે જુમાબૂમ કરતા.

આખરે એ અદવાડિયુ પૂરું થયું હોને દિવસે માળે મિનના મેનેજર તરફથી પત્ર આવ્યો હતો, કે મધની માગણીઓ વધારા પડતી છે તેમજ મિલના કામકાજ તરફ જે આક્ષેપો કર્યા હતા તે વળુદ નમરના છે એ પણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું કે જો તેમના કામકાજમાં લખ્યા પ્રમાણે મજૂરો હડતાળ પર જશે, તો તેઓને અગતરક થયેલા.

ગણુવામા આવશે, અને તેમને ફરીથી મિલનના જોડાવા દેવા કે કેમ તે મિનના સત્તાધારીઓની મુનસફી ઉપર રહેશે.

દરરોજ સાંજે થતી સભાઓમાં આવી જાતનો જ જવાબ આવશે, તે વિષે કહેવામા આવતું દરેકને ખાત્રી હતી કે કદીય હડતાળ વગર તેમના દુ ખોનો નિવેડો આણી શકારો નહિ પણ હડતાળ પર જતા પહેલા, મિલનના સત્તાવાળાઓને નોતીસ આપવી જોઈએ, તેથી જ તેમ કરવામાં આવ્યું હતું તે સૌ જાણતા હતા.

છતાય તે છેલ્લી સાંજ હોવાથી મહામા વધારે મજૂરો હતા તેમનો ઉત્સાહ અને જુસ્સો પણ વધારે હતો. ગધ્યાંમણુમા જવાને આગળે દિવસે સૈનિકોમા જે ઉત્સાહ અને જુસ્સો હોય, તે આજે તેમનામા જણાતો હતો. દુરમનને પગજથ મગશે, તેની તેમને શંકા નહોતી, પોતે વિજય મેળવશે, તેની તેમને ખાત્રી હતી.

સભાનું પ્રમુખસ્થાન પ્રાણુલાસે લીધું હતું તેણે પ્રાયમિક વચનો કહ્યા પછી દીનેશ ખોનવા બોલે થયો. પણ તે હમેશનો હમમુખો, બીજાને હમાવનારો દીનેશ નહોતો તેના મોઢા ઉપર ક્રોધ હતો, કટાણો પણ હતો. જાણે આખી દુનિયાથી કટાણો ગયો હોય, અને છેવટે એક નિશ્ચય ઉપર આવી બધી દુનિયા ઉપર તે વેર લેવા તૈયાર થયો હોય તેવી તેની મુખમુદ્રા હતી “મિરાહરો !” એણે શરૂ કર્યું “આખરે છેલ્લો દિવસ આવ્યો, કે જ્યારે આપણે વર્ષોના દુ ખનો બદલો લેવાનો છી” તેના શબ્દોમા

ગભીરતા હતી, વિષાદની છાયા હતી. “કાલથી આપણે આપણા ખરા સ્વરૂપથી પ્રકટીશું. આપણે દબાયેલા નથી, ગુલામ નથી. પરંતુ આપણી અંદર કેવું પ્રચંડ બળ રહેલું છે તે તો કાલથી, આપણે આપણા કહેવાતા માલિકાને બતાવીશું. કાલે, ગુલામીની તડતડતી ચિંતામાંથી અમંતોપના ઉમ તણખા ફેલાશે અને જોતજોતામાં તો એ માલેતુજારોના શીતળ જીવનને ઝાળ લગાડી દેશે આપણો અમંતોષ એમને આગમથી નહિ જીવવ દે અને એ તોફાનમાંથી, એ ઝંઝાવાતમાંથી, એ ધુમ્મસમાંથી જ નૂતન ન્યાય—નવો યુગ પેદા થશે. તમને કદાચ આ કવિનાં ઉદ્ગમનો લાગતાં હશે, કદાચ તમને લાગતું હશે કે અઠવાડિયાની ઉત્તેજનાથી મારું મગજ ગાકું ચર્ચ ગયું હશે. હમેશના મરકરા દીનેશને મેરિ આવા શબ્દો માલખી તમને મારામા અણધારી અણજાગતી આનંદની પરાકાષ્ટા દેખાતી હશે. પરંતુ માનજો, કે આ માગ એકલાના શબ્દો નથી, મારા ગાડપણના સ્વપ્નાં નથી, પણ વાતાવરણમાં યુંજી ગ્રહેમા સ્વાતંત્ર્યના પડખા છે. એ પડખાઓમાં મને આપણા માલિકાની હાઝ અને આપણો વિજય સ્પષ્ટ સંભળાય છે અને એનું કાગણ ખીલતું કંઈ નથી પણ જે જંગી યોજના તેમણે પોતે લીધી કરી છે તે જ હવે તેમને ખાઈ જવા બેડી છે. એમને મિત્રની કે આપણી કશી પડી નથી. એમને પડી છે એમના અદળક નશાની. એમને ભય જી મર્વસ્વ ગુમાવવાનો. અન્યાયથી, લૂંટથી મેગવેલો અને મત્તાથી, ડંડાથી સાચવી રાખેલો

ધનનો દગતો વેડફાઈ જવાનો જ્યારે આપણને ભય નથી, ડર નથી, બીક નથી આપણે કશું ગુમાવવાનું નથી— મિવાય કે આપણી જ જીરો ! અને એથી જ આપણે આગે બઢતા ડગતા નથી આપણને ડરનું પાનવે એમ નથી જ્યારે માલેતુજરોને આપણી આગેકદમ પાનવે એમ નથી એનો જ આ જલ્લો જ જ છે નિગદરો ! એમ જ યાવ અને મગ્ધને સુદાં એકનાર તો પડ્યાર કરે ।

તે અનુક્રો, અને ધીમે ધીમે પગતે પોતાને અજે જઈ બેઠી ગયો ! માલિગના મા થોડીક પણ ભયાનક શાંતિ જવાઈ રહી — અને પછી એકાએક તાળીઓનો મડગડાટ થયો તે અવાજની બીપણ ગર્જનામાં તરવરતા હતા દીનેશી કહેલા સ્વાતમ્ના પડ્યા, મૂડીવાદના વિનાશની પડધમ મજૂરોના અવસ્થાએવ વિજયનો નિનાદ

પ્રાણુવાને પણ મજૂરોની આવી તાળીઓ સાબળી નહોતી તેનું મન અત્યાર સુધી આખી હડતાળના પ્રસંગને પોતાના મડગની પ્રવૃત્તિ આગળ ધપાવના માટે જરૂરી પગલું જ મથણું હતું તેનેય આ પ્રસંગનું મહત્ત્વ સમજાય તાળી અટકતા જ તે ઊભો થયો " બિરાદરો, દીનેશી કહ્યું છે તે સાચું છે તેણે કહ્યું તે તે કાર્મ મૂર્ખાનું સ્વપ્ન ન સમજતા હડતાળ એ આપણું મોટું હથિયાર છે એ શસ્ત્રથી જ આપણે લડવાનું છે કામ કાતુ — ક્યારે અને કેને માટે — તે આપણે વિચારવાનું છે આપણે મજૂરો

કામ છોડી દર્ધશું ત્યારે જ મૂડીદારોના ડાળા બેઘડશે
 આપણામાં કેટલી શક્તિ ગ્રહેલી છે તે આપણે મૂડીવાદીઓને
 બતાવવાનું છે. અને એ બતાવવાનું દુરખીન તે આપણી
 હકતાજ છે. આપણે આઠ આના કે ઉપિયો રોજ શુભાવીશું;
 આપણા જેવા ગરીબને માટે એ બહુ જ મંકડામણરૂપ છે.
 એથી આપણાં બેરાં છોકરાને થોડા દિવસ બૂબે મરતું પડશે.
 પણ લાંબે, આજ લગી ફગનિયાત બૂબે મર્યા છીએ, હવે થોડા
 દિવસ રાજપુરીથી બૂબમરો વેરી લઈએ. પરંતુ, એક વાર
 એ ખાધ પર ચઢી બેઠેલાઓને બગબર બતાવી દર્ધએ કે
 અમાર્ગ જીવન, સુખ, આરામ અને આનંદને ભોગે આજ
 લગી તમે તાગડધિખા કર્યા છે, તે હવે અમે નથી સહેનાર.
 અને તમને ખાતરી આપુ છું કે એ ફોલતમંદો હજારી જીકશે.
 પોતાના સુદૃઢ દેખાતા પાયા તેમને ડગમતા દેખાશે.
 એમનાં હાડકાં તે દેખીને કળી જશે, એમના ગાત્ર હડા
 થઈ જશે. અને એક દિવસે—એક સુવર્ણ દિવસે આપણો જે
 વિરાટ માનવમાનસ એમના પગ નીચે કચડઈ રહ્યો છે તે જ
 તે કચડનારાઓનો હમંડ માટીમાં મેળવશે. અને એમને
 પોતાની સાથે પ્રામાણિક મનૂરી કરવા બોલાવશે પણ
 જો તેમનું મદોન્મત મસ્તક હથોડા દાતરડાંની ધૂધા જ કરતું
 રતું હશે, બમ બેપરવાઈમાં ભિયે જ ભેયા કરતું હશે—
 એના હંધરની અને એના સ્વર્ગની વાટ જોતું—તો તેના
 ખૂરા હાલ થશે. અમણવીઓનો તો વિજય જ છે. બોલો,
 મૂડીવાદનો નાશ થાઓ, ઇન્કિલાબ જિન્દાબાદ !”

તે બેઠો. દીનેશી : મજૂરોએ ન જોયેલી, ન ધારેલી સૃષ્ટિ દિત્પત્ર કરી હતી. પ્રાણુવાલે તે સૃષ્ટિમાં રંગો પૂર્વો. મિલમાલેકોના શા દાલ થવાના છે, તેનો મજૂરોને જ ખ્યાલ હતો, તે રપટ થયો. આટલું દ્રઢ બાપણુ, દીનેશના પ્રસ્તાવના રપ બાપણુ પછી, ધણું સચોટ લાગ્યું. મજૂરોએ તાળીઓથી વધાવી લીધું. “ઇન્કિલાવ જિન્દાબાદ”ના પ્રતિધ્વનિઓથી દિશાઓ ભરાઈ રહી.

વેદી જોભો થયો. દરરોજ સાંજે તે ભયંકરમાં ભયંકર, સરકાગની ૧૨૪મી ટકમ નીચે સહેલાઈથી આવી શકે એવાં બાપણો આપતો; પણ આજે એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. અને દરેકનાવિદિન જડ મગજમાં ૫ કોઈ અજબ તેજ પ્રવેશ કર્યો હતો, જેથી તેનો હમેશનો શબ્દકોષ એને નકામો લાગવા માંડ્યો. એ જિતો થયો, પણ એના હોઠ પર શબ્દો આવી ન શક્યા. તે આ લોકોને શું કહે? શું તેઓ પોતાની વેદના નથી સમજી શકતા? શું તેમને પોતાની શોષાતી જતી શક્તિઓનું જ્ઞાન નથી? શું તેમને તેમની શૃંખલાઓ દિનપરદિન વધુને વધુ જકડાતી લાગતી નથી? તે તેમને વધુ શું કહી શકે? તેણે તૂટતે સ્વરે શરૂ કર્યું: “જિરાદરો, હું તમને આજે શું કહું? આજે તો, આપણે આપણી સમગ્ર શક્તિ એકઠી કરવાની છે. આજે આપણે દુકર ચાટમાં પગલું ભરવાની હિંમત એકઠી કરવાની છે. આજે બીજમપ્રતિયાર્થ પાલન

કરવા એકાગ્રતા આપવાની છે. તે દિવસે હું વધુ શું કરું ? જે કહેવાનું હતુ, તે તો મેં કહી દીધુ છે; દરરોજ હું તે કરું છું. આજે તો તમારા - સૌની સાથે, હું મારા હૃદયમાં આપણા ખ્યેયની આગાધના કરી બેસી જઈશ. હું વધુ કહી શકું તેમ નથી—” તેના હૃદયની લાગણીઓ આગળ તે હારી ગયો, તેનાથી, વધુ બોલી શકાય નહિ. તે જેમ તેમ કરતો, પોતાને સ્થળે જઈ બેસી ગયો.

મજૂરોને આ ધણું વિચિત્ર લાગ્યું. દરરોજ વેદીના ભાવણને વાકે વાકે, તેઓ ઉદ્ગારો કાઢતા, અને મિલભાણેકો ઉપર તેમનો રોષ તે રીતે દાખવતા. પણ આજે તે વેદીના ઉત્તમ અવાજને બદલે તેના તોતડાતા શબ્દો પાછળ ગહેલી લાગણીને તેઓ મમજી શક્યા નહિ. કેટલાક ચૂપ રહ્યા. કેટલાકોએ થોડી તાળી પાડી.

પ્રાણલાલને લાગ્યું કે વેદીએ મજૂરો આગળ આવું દ્વંદ્વ, નિઃપ્રાણ ભાવણ આપી એમના ઉત્સાહને ઠંડો કરી દીધો હતો. હવે શું કરવું તેની તેને સમજ પડી નહિ. ઠોઈ એવો સમર્થ બોલનારો નહોતો, કે આ શાંત પડી ગયેલા વાતાવરણને ફરી ઉગ્મા આપી શકે. તેણે બાણી નેઈને વેદીને ઉદ્દેશ બોલવા દીધો હતો, કારણ કે તેણે ધાર્યું હતું, તે એના ભાવણથી આખરી ઉકળાટ આણશે. પરંતુ આ ઊલટી અસગથી, આ સલા આગળ કેવી રીતે ચલાવવી તેની ભાંજગડનો ઉકેલ કવો અધરો થઈ પડ્યો.

ડગમગતે પગે તે જિભો થયો, અને આલુબાલુ જોયું
મજૂરોનો આ સલામા રસ ઓછો થઈ ગયો હતો, તે એ
જોઈ શક્યો પાછાની હારના કેટલાક મજૂરો જિભા થયા
હતા અને ચાલી જવું કે કેમ, તેની ગડભાગમા જથ્થાતા
હતા તેણે ચોતાની આલુબાલુ જોઈલા કાર્યકરો તરફ
જોયું પહેલી નજરે તેણે વેદી માસે સદા જોઈ વેદી
તેની આગળ પોતે કહેના ખરામ ભાવણ માટે માફી માગતો
હતો તેને સાલજતી સદાની આંખમાં તે આખી સાંજના
આજા અજવાળામાં અવનવું તેજ જોયું એક પગમા
તેણે નિશ્ચય કર્યો તેના મડળને મજેની આ અપૂર્વ તકનો
પૂરતો ઉપયોગ ન કરી શકવાની બીક એક પગમા ચારી
ગઈ તેણે ખોખારો ખાઈ, મજૂરોનું ધ્યાન એ ચી ક્યું,
'ભાઈઓ તમે અમને આજે કેટલાય દિવસો થયા સાંભળો
છો ખિરાદર વેદીએ કહ્યું તેમ અમારી પાસે હવે કંઈ
કહેવાનું નથી તેના કહેવા પ્રમાણે હવે શબ્દોનો વખત
ચાલી ગયો છે પણ કાર્યનો વખત શરૂ થયો છે પણ
તે કાર્યમાં આપણને પ્રેરણા આપનાર એક જથ્થું ભાવણ
સાંભળવું જરૂરનું છે સદાજેન, તમે મજૂરોને કંઈ
કહેજો ?'

આ નવું નામ માલગી ઓતાઓ વિચારમાં પડ્યા
કેટલાકે જિયા થઈ આ નવી કાર્યકર કાણ છે, તે જોવાનો
પ્રયત્ન કર્યો મજૂરોની પત્નીઓ અને બીજા નારીમમુદાયને
પણ કુતૂહલ થયું

સદા પણ પોતાનું નામ સાંભળી ચમકી. તે હમેશાં આ સભાઓમાં નહોતી આવતી. તેને આવવાનો વખત પણ મળતો નહિ. પણ આજે છેલ્લો દિવસ હોવાથી, તે આવી હતી. તેને વેદી અને દીનેશ કેતુ બાપણુ કરે છે, તે જોવું હતું. મજૂરોની સભાઓ અને સરખસો તો તેણે જોયાં હતાં, પણ હડતાળને આગલે દિવસે તેઓ સભામાં કેવી રીતે વર્તે છે, તે જાણવાને, તે પ્રસંગે તેમનું માનસિક પૃથક્કરણ કરવાને માટે તે આવી હતી. તે આવી ત્યારે પ્રાણુલાલ બાપણુ કરતો હતો. કોઈકે તેને આતુરતાપૂર્વક સાંભળતા હતા, તે તેણે જોયું. પ્રાણુલાલ માટે તેને ત્યાર પહેલાં ખાસ માન કે આદર નહોતો, પણ તેની મજૂરોને મુગ્ધ કરવાની શક્તિથી તેનું માન વધ્યું; પણ તેને ખબર નહોતી કે એ શક્તિ પ્રાણુલાલની પોતાની હતી તેના કરતાં દીનેશના બાપણુથી કેટલો વધારે દેખાતી હતી.

તેણે મળૂરોનો ઇન્કિલાબ જિન્દાબાદ પ્રતિધ્વનિ સાંભળ્યો. તેણે અનેક રથજે, અનેક પ્રસંગે તે સાંભળ્યો હતો; દરેક વખતે તેને તે નવો લાગ્યો હતો. દરેક વખતે તેણે એ ધ્વનિમાં વધતું જતું ગળ અને આવેગ જોયા હતાં. આજે એ તે ધ્વનિમાં તેણે ઇન્કિલાબ તરફ એક આગળ પગથું ભરેલું જોયું.

પછી તેણે વેદીને જાતો જોયો. વેદીની મુખમુદ્રા હમેશાં અચળ રહેતી. હમેશાં તે કંઈક કહેવાને કે સમજવાને તત્પર દેખાતો. આજે એ તત્પરતા ઘણી જ હતી. એણે જોયું કે એના પગ અસ્થિર હતા, એના હોઠ કંકડતા હતા, એની આંખનાં પોપચાં કંઈ વિચિત્ર રીતે હાલી રહ્યાં હતાં. હમેશના વેદીનું આ અતિશય વધારેલું સ્વરૂપ હતું, તે દેખી શકાતું હતું; પણ તેણે તે વખતે ધાર્યું કે વેદી ભાવજી આપતી વખતે હમેશાં આ પ્રમાણે હિરકરાઈ જતો હશે.

પછી એણે વેદીને બોલતાં સાંભળ્યો. વેદી હમેશાં વાતો કરતાં અચકાતો; આજે ભાવજીમાંથી તેણે તેને અચકાતો સાંભળ્યો. તેને પ્રાણસાલની સાથે સરખાવનાં વેદી ધણે જ ખરાબ ભાવજી કરનારો લાગ્યો.

—અને આખરે ન્યારે વેદી બોલતો અટક્યો, અને એણે મળૂરો ઉપર યથેચ્છે એ ભાવજીની માઠી અસર જોઈ ત્યારે વેદી પર જોટલી રીસ એની અનધડતા મારે ચઢી

તેટલી જ રીસ પ્રાણુલાલની અનધડતા ઉપર પણ ચઢી. પ્રાણુલાલે પ્રમુખ થઈ, સારા ભાષણકર્તા થઈ વેદીને તેની પછી શા માટે બોલવા દીધો? તેને કંઈનું કંઈ કરી નાખવાનું મન થયું.

એટલામાં વેદી પાછો આવ્યો. તે સદાને ત્યાં જોઈ બેઠો પડી ગયો. દરેકજ તે મદાને મલામાં આવવા કહેનો. એ કહેવામાં એનો એક હેતુ પોતાનું ભાષણ સંભળાવવાનો પણ હતો. તે જાણતો હતો કે પોતે મલામાં ઘણું મગ્ન બોલી શકતો; અલગત દીનેશની માફક તે શ્રોતાઓને હમાવી શકતો નહિ. પણ ત્યારે, દીનેશ શ્રોતાઓને વેદીની માફક ઉશ્કેરી પણ કયા શકતો હતો? પણ આજે તે બોલવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો! અને તે જ દિવસે સદાને જોઈ તેને પોતાના બદનસીમ પર રીમ ચઢી.

તેણે મદાની પામે આવતા જ બોલી નાખ્યું, “આજે પ્રાણુલાલ અને દીનેશ ઘણું સરમ બોલ્યા; મારાથી તો બગબગ બોલાયું નહિ. કાશ્ય જાણે કોઈ દિવસ નહિ અને આજે જ મારા મોમાથી ધાર્યા શબ્દો ન નીકળ્યા! આજે —”

તે વધુ કહે ત્યાર પહેલા સદાએ તેને આશ્વાસન આપતા કહ્યું, “હોય, કોક દિવસ એવું થાય.” અને તેણે બીજી દિશામાં જોયું તો પ્રાણુલાલ તેને બોલાવી ગયો હતો.

“સદાએન, તમે બોલો આજે મજૂરોની ગુલામીનો ઉપ્સો દિવસ છે.” તેને ખબર નહોતી કે તે એક વાક્યે મદદ ઉપર કેટલી અસર કરી!

સદા આગળ ગર્ભ તે મહુ બાપણો આપતી નહિ, પણ આવા વિશાળ શ્રોતાગણમાં બાપણ આપવાની નવાઈ પણ નહોતી તે જાણતી હતી કે તે હણી અસરકારક રીતે બોલી શકે છે વળી, આજે એને બીજો કારણે પણ અસરકારક રીતે બોલવાનું હતું તેના બાપણે આવતી કાલે શરૂ થતી હડતાળને ઝોપ આપવાનો હતો આજે તેમની ગુલામીનો છેલ્લો દિવસ હતો — અને તે છેલ્લો જ રહેવો જોઈએ!

“દોરતો! પ્રમુખે કહ્યું તેમ આજે બોલવાનો દિવસ નથી, કાર્યના આરંભનો દિવસ છે પણ તે કાર્ય આરંભતા પહેલાં તમને સૌને ઇતિહાસની એક વાત કરીશ તે વાતને આપણી લડત જીતે સીધો કશો સંબંધ નથી, છતાંય તે કહેનાની લાગ્ય તું છોડી શકતી નથી

“ ઇતિહાસમાં સખ્યુ છે કે જૂતકાગમાં મુકો થતા

“ ને વખતે, ચોદાઓ રણાગણ પર જતા તેમની પત્ની, માતાઓ કે પુત્રીઓ, મુદ્દમાં સાથે જતી નહિ પણ તેમની માતાઓ અને પત્નીઓ તેમને વિનંતિ કરતી કે કાં તો છૂતીને આવજો કે રણાગણે માથું મૂકજો તે રમણીઓ

પોતાની વીરતા સીધી યુદ્ધમાં જઈને શત્રુ આગળ બતાવી શકતી નહિ, પણ તેમના આ આખરી આદેશથી, તેમના પતિઓને અને પુત્રોને અડગ મહારથીઓ બનાવતી

“આજે તમારી પત્નીઓ તમારા યુદ્ધમાં સામેલ છે. તમારી માતાઓ પણ તમારી માથે હડતાળમાં બૂંબે મરશે તેઓ તમારી સાથે છે, એ સદ્ભાગ્ય છે પહેલાંના દિવસોની માફક ધગના ખુણામાં તેઓ નથી રહેતી, તેમની સતત ગુલામીથી નિરતેજ બની ગયેલી આંખો એ જ વાત કહી રહી છે કે જીતીશુ કે મરીશુ — પાછી પાની નહિ કરીએ આજે આપણે આપણા સર્વસ્વ માટે લડીએ છીએ, તે વખતે માતાઓ મૌ એ જ ઇચ્છશે કે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા જતા હંમેશનું ગુલામીખત લખી ના લાવીએ. મરવું પડે તો મરીએ પણ આખું જીવન ગુલામ ગહેવા પાછા ન આવીએ બીરુ ન બનીએ, પાછળ ડગ ન ભરીએ, જ્યારે પુરુષોની હિંમત ડગમગે તેમનો ઉત્માહ નરમ પડે, ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓ તેમને સતેજ બનાવે એ જરૂરી છે બોલો, બહેનો! તમે એટલું તો કહોને?”

મહા એકચિત્તે સાલળી રહી હતી સદાનો પ્રશ્ન સાંભળી પાસે બેઠેલી બહેનોના મુખ ઉપર તેજ પથગયુ થોડાક બોલ્યા, ‘કરીશુ જ તો બહેન!’

મહા બેસી ગઈ મૌનુ મન કેઈક વિચિત્ર લાગણીઓથી લગઈ ગયું હતું દરેક મનૂજના મનમાં

પોતાની શક્તિહીન પત્ની અને તેની નિસ્તેજ આંખો આવી તે આંખો કહેતી હતી, “અમને ગુલામીમાંથી બચાવો, અમને જીવન જીવવા દો.”

શ્રીઓની આંખોમાં આસુ આવી ગયા હતા તેમણે આજલગી પોતાને નામે આવો કદી વિચાર પણ ક્યો નહોતો. આજલગી તો તેઓ પુરુષોની રક્ષામાં રહેનાર કેન્દ્રિક પ્રાણીઓ હતા, પુરુષોને પૈસે જીવતા આશ્રિતો હતા, એથી, પુરુષોએ પણ તેમના ઉપર ભાગ્યે જ ધ્યાન આપ્યું હતું આ ભાવણે તેમના હૃદયમાં જૂતકાગને બૂસી દેતી એક નવી સૃષ્ટિ ઊભી કરી.

ફરી પ્રાણુનાલે તેમને ઉદ્દેશ્ય નહોત તો કાણ જાણે ક્યાં સુધી તેઓ આમ બેસી ગ્હેત “બિગદરો! હવે આપણી સભા પૂરી થાય છે જેમને આવતી કાલે મુખ્ય કામ કરવાનું છે, તે સિવાય સૌ બંધે પોતપોતાને ઘેર જાય, અને નીરાતે સર્પ આવતી કાલ માટે શક્તિ એકઠી કરે. આવતી કાલે આઠ વાગે ફરી મળા થશે, અને તેમાં આજનાં સૌ વક્તાઓ બોલશે.

ધીરે ધીરે સૌ વિખરાયા પ્રાણુલાલ ખીન્ન દિવસના કાર્યક્રમ માટે કાર્યકરો સાથે ગૂંથાયો સદાની પાસે દીનેશ અને વેદી આબ્યા.

“સદાએન, તમને હું શુ કહું ? તમારા ભાવણુ માટે શુ વિશેષણુ વાપરુ ?” દીનેશ કહ્યું.

“પત્રકારને જેટલા વિશેષણુ આવડતા હોય તેટલાં ખીજને આવડતાં હોતા નથી ” સદાએ કહ્યું

“તમે ઘણું સરસ બોલ્યા ” વેદીએ સીધી સ્પષ્ટતાથી કહ્યું

“સરસ ! સરમતાથી ય અધિક સમસ, અથવા—” પણ દીનેશને બોલતા અટકાવી મદાએ કહ્યું, “દીનેશ, ક્યા તો વેદીએ વાપર્યું” છે, તે વિશેષણુ કબૂલ રાખ અથવા તો પત્રકારો ઘણી વખતે કહે છે તેમ કહે, કે ભાવણુ એવું મરસ હતું કે તેને માટે ચોખ્ખું વિશેષણુ નથી ”

“ખરી વાત છે. હું પણ એ જ કહેવા માગતો હતો ” દીનેશ કહ્યું.

“ અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે પત્રકાર તે કદી શકે ત્યાગ પડેલા બીનપત્રકારે તે કહ્યું ” મદા આજે દીનેશની મરકરી કઠવા પર ચઢી હતી

“ સદામેન ન હોત તો આજે સખત ગોટાળો થાત ” વેદીએ કહ્યું એને દીનેશને મદાની વાતમા ખાસ રસ નહોતો. પણ પોતાના ખરાબ ભાવણની અમર એને ખટકતી હતી, અને સદાએ તે અસર સુધારી મારે, તે તેનો આભારી હતો તે આભાર સૂચવવાની તેની ફરજ તેણે અદા કરી

“ ખરેખર, વેદીએ તો આજે બાક્યુ ! ” દીનેશ કહ્યું વેદી જ્યારે ભાવણ કરતો અટકી ગયો, અને ચાલી ગયો, ત્યારે તેને તેના ઉપર જે રાજ ચઢ્યો હતો તે એણે અત્યારે તક મળતા કાઢ્યો.

“ હા, ખરેખર — ” વેદી પૂરું મરે ત્યાર પહેલાં સદાએ કહ્યું, ‘ દીનેશ, કેટલાક જણમા આવે મમયે એ સાગણી ઉત્પન્ન થતી નથી, કેટલાક જણ તે સાગણી મંચમમાં ગળી શકે છે. વેદીમા તે સાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને તે સમયમા રાખી શક્યો નહિ પણ જે કાર્ષ્ણ્યે શાંતિતે ભાવ્ય આપ્યું હોય, તો તે, એ કદી તે બેમાથી એક જાતનો હોવો જોઈએ ! બીજો દાખલો પ્રાણુલાલ તે બેાલનો હતો ત્યારે મને સાગ્યુ હતું કે તેનામાં સાગણી છે અથવા આજને પ્રમગે તેના શાંત ચિત્તને કે જડચિત્તને પણ

હયમયાબ્ધુ છે. પણ ના, તેના ચિત્તને કંઈ ચયુ નથી. તે કામ કરે જાય છે, પણ આભુળાભુળી વસ્તુઓ ઉપર તે ધ્યાન આપતો નથી. તેનું ધ્યેય તે એક લક્ષ્યે જોયા કરે છે. તેનામાં લાગણી થતી જ નથી — તારામા, દીનેશ, કેશ જાણે લાગણી છે કે નહિ તે હું જાણતી નથી. પણ વેદીમા છે તે હું જોઈ શકી. લાગણી એ જીવનમાં જરૂરી વસ્તુ છે, પણ આપણે માટે એથીય જરૂરનું એ છે કે એ લાગણી મંથનમાં રહેવી જોઈએ. જે એ સંયમમાં ન રહી તો આપણા એટલા બધા શત્રુઓ છે, કે એ આપણી લાગણીવશ દશાનો ઉપયોગ કરશે અને આપણને હંકારી શકશે — દીનેશ, જોડું ન લગાડતો, પણ તારામાય જડતા છે, કદાચ પ્રાણુલાલની જાતની નહિ હોય, પણ —

“ મદાબેન ! તમે કાલે સવારે આવશો ? ” પ્રાણુલાલે દૂરથી કહ્યું તેનું કામવહેંચણીનું કામ પૂરું થયું હતું.

“ ના, હું નથી ધાગતી, પણ કંઈ કહેવાય નહિ. જે મન થઈ જાય, તો આવી પહોંચુ મે ખરી ”

“ તમારે આવવું જ જોઈએ પહેલાં હા કેશ ખમે છે, તે જોવાની તક ન જોવી જોઈએ.”

“ તમારે જતાવવાનો વખત તો આવવાનો નથીને ? ” સદાએ પૂછ્યું.

“કાને ખબર ? યુદ્ધમાં મોખરે હોય તે જ પહેલાં હા ઝીલે ને ?”

“હા, મોખરે હોય તે જ ઝીલે.” દીનેશ સહેજ મરકરીમાં કહ્યું એના અવાજમાં મજાક માંલગી પ્રાણુલાલે તેની સામે જોયું, પણ એની અખમાથી ચક્રમક ઝરે ત્યાર પહેલાં સદાએ કહ્યું, “ચાલો, આપણે પૂરતો આરામ મેળવી કાલની લડાઈ માટે પૂરતી શક્તિ એકઠી કરવી જોઈએ.”

થેર જતાં દીનેશનું મન ધણુ વ્યાકુળ થઈ ગયુ હતુ હડતાળ વિષે તેણે ધણાં છાપાઓમાં વાંચ્યું હતુ. નવલકથાઓમાં પણ તેણે તે વિષે વાંચી કટપનાઓ બાંધી હતી. વિલાયતની સર્વમાન્ય હડતાળનો તો એણે ખામ અભ્યાસ કર્યો હતો.

પણ આજે હડતાળના વહેણમા પોતે જ્યારે પૂરેપૂરે તણાયો, ત્યારે જ એને એનું પૂરું જ્ઞાન થયુ. મજૂરોનાં ભૂખ્યાં મોઢાં તેમના હૃદયમાં મૂડીવાદીઓ પ્રત્યે પ્રકટેલા તિરસ્કાર અને ધિક્કારને ઉઘ્ર ૩૫ આપતાં હતાં. એતન વિનાની લાગતી તેમની મુખમુદ્રા તેમના મનમાં ચાલી રહેલી ધડભાંગ સૂચવતી હતી; આવતી કાલે શુ થશે તેનું તેમને થોડું ધણું જ્ઞાન હતું — ખીજી હડતાળોમા ભાગ લેનાર વિષે તેમણે થોડું ધણું જોયું હતું અને સાલજયુ હતુ. પણ

તેનો અંત કેવો આવશે, તેનો તેમણે વિચાર નહોતો કર્યો. એનો બધો વિચાર કરવાનું કામ તેમણે તેમના નેતાઓને, પ્રાણીસાક્ષને, ગમચળુને, પોતાને — દીનેશને — મોખ્ય હતું એમના મનમાં એવો કંઈક આછો ખાસ હતો કે હડતાળને અને બધા મિત્રમાણેકો મરી જશે, અથવા, તેમની સાથે શાળ ઉપર કામ કરવા આવશે, અથવા જો તેઓ એમ કામ કરવા તૈયાર નહિ હોય તો, તેઓ ધૂળ બેમા ધર્ષ જશે.

દીનેશ આ મૌ જાણતો હતો; પણ તે સિવાય મજૂરોને ખીન્નુ શું કહેતું તે જાણતો નહોતો. એની પહેલાંના ખીન્ન કાર્યકરો પણ એમજ કહેતા આખા હતા, અને એ અને એના ખીન્ન સહયોગીઓ પણ એમને એ જ કહી રહ્યા હતા. એણે એકાદ બે વખતનાં લાણીઓમાં કંઈ હતું, કે આ હડતાળ કદાચ ધણે લાભો વખત ચાલે, એટલું જ નહિ પણ એવો વખત પણ આવે કે કેટલાક નખા હડતાળિયાઓ કામ પર જોડાય અને ખીન્ન કાગપત્રાઓ* મળી હડતાળને પૂરી નિષ્ફળતા આવે, જેથી મિત્રમાણેકો કંઈ પણ જાતની ચરતનો સ્વીકાર કર્યા વિના અડગ રહેલા હડતાળિયાઓને હમેશને માટે દૂર કરે. એ હડતાળિયાઓ અને એમનાં કુટુંબ માટે પછી તો કંઈ જ ન રહે એમને ખીન્ન કંઈ મિત્રમાં જગ્યા ન મળે, અને ખીન્ન કામ શીખી ન શકે.

* હડતાળ તોડનારા પ્લેકેટ્સ

પણ તેણે જ્યારે આવી ચેતવણી આપી હતી ત્યારે તેના ઉપર નહિ જેતુ ધ્યાન અપાયુ હતું. તેના સાંભળનારાઓને તે વખતે માન્યામાં ન આવ્યું કે, તેઓમાંના કોઈ હડતાળનું અમાધાન થાય ત્યાર પહેલાં મિલ્લમાં કામ કરવા જાય. એના મહયોગીઓએ પણ તેને હસી કાઢ્યો હતો. “તે નકામી આવી ખીક તેમનામાં પેમાડી!” એકે કહ્યું.

“આવી સમગ્ર હડતાળ કેવી રીતે નિષ્ફળ નીવડે?” ખીજાએ સમર્થન કર્યું.

“આપણી જોડે ખીજા મિલોના કામદારો પણ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે, અને કોઈ પણ પળે આપણી સાથે હડતાળ ઉપર આવવા તૈયાર છે.” ત્રીજાએ કહ્યું.

“મમત્ર ઉદ્યોગ ઉપર અસર કરનારી આવી હડતાળ જોઈ, મિલ્લમાલિકો તરત ઠેકાણે આવી જશે.” ચોથાએ કહ્યું.

તે બધું સાંભળી દીનેશને ત્યારે લાગેયું કે કદાચ પોતાનો થોડો ધણો નિરાશાવાદ ખોટો ન હોય પણ આજે તે નિરાશાવાદ ફરીને તેના હૃદય ઉપર તરી આવ્યો. ખીજો દિવસથી મજૂરોના કુટુંબ રૂકત દાન ઉપર ઝવરો, સ્વયંસેવકોએ અને મુનિયને જે પૈસા હડતાળ માટે એકઠા કર્યા છે તેના ઉપર જ નીભજે, મવાળી સાંજ તેઓ ઘર બહાર કે મિલ્લ આગળ રૂંધા કરશે. આખરે તેઓ દિવસો

ગણવા માંડશે મિલમાલિકા પ્રત્યેનો તેમનો ધિછાર તેમના મનને એટલું વિદ્યુત્ત જનાવશે, કે તેઓ કદચ ન કરવાનું કામ કરી બેમગે, અથવા, તેમના કુટુંબને દિન પ્રતિદિન ક્ષીણ થતા જોઈ હડતાળના કાર્યપ્રેર ઉપર રોષ આવશે પણી — પણી — ત્યાં પણી શું થશે, તેનો ખ્યાલ દીનેરા કરી શક્યો નહિ એ વિષમ ભવિષ્ય કે જેમા એક પણી એક કામદાર મુખદમ પામે ડાનોમાનો જઈ બીજો દિવસથી કામ કરવા આવશે એવું કહી આવે, અને બીજો દિવસે ડાનોમાનો, જે કાળપગાઓને ન આવવા દેરા હડતાળની શરૂઆતના દિવસોમા તેણે મહેનત કરી હતી તેજ કાળપગાઓ માથે મિલમા જઈ કામ કરશે। તે આખો દિવસ ચરમમાં માથું નીચું રાખી, મુકાદમના અને કાળપગાઓના ચબ્દો સાંભળ્યા કરશે “હડતાળ પાડવા નીકળ્યા હતા, પાડોને હડતાળ ! પાછા કામ કરવા શું જોઈને આવ્યા ? ખબર નહોતી કે આવી હડતાળો હમેશા નિષ્ફળ નીવડે છે ? ” “મૂખાઓ, તમને પેલા ઊંઠરાઓએ કહ્યું કે ‘ચડ, જા, બેઠા ચળીપ’ ને તમે ચડી ગયા ! પણ તમે તપામ કરી કે જ્યારે તમે ને તમાના ઊંઠરા ભૂંએ ટગવળતા હતા ત્યારે એ ઊંઠરાઓ ખાઈ પીને મેં જમઝા કરતા હતા ! ” તદ્દન ભોળા ! તમારી પામે હડતાળ પડાવી તે ઊંઠરાઓએ ભવા અને પરગણુ લગના ઊંઠરાઓએ ખારના શેક પાસે પાંચ હજાર રૂપિયા પડાવ્યા ! પણ તમને તેની શી ખબર ! ” “અરે પૂછી જુઓને આ તમારા દુરમન કાળપગાને ! અને આ ભયાનક

અટલાસ વચ્ચે તે મજૂરને કામ કર્યા જવાનું ! મુકાદમની ગાળો પણ માલજવાની ! “ આટલા દિવસ કામ ન કર્યું, એટલામા ભૂલી ગયો ? જોયા શું કરે છે, જે આ તારણો તૂટી ગયો ! ” થોડા દિવસ ધોનધપ્પા પણ ખાવાના, અપમાને ખમવાના, સાજ પડ્યે રોજી લઈ જાનામાના ઘેર જતા અડગ ગહેવા હડતાળિયાઓને જોઈ, વધારે ઊંડી શન્મમા પડવાનું ! આખરે, તેના આત્મા કે તેનું હૃદય કે મન કે જો મ્હો તે, સૌ શરમથી ટેવાઈ જાય અને મિલમાલોકાની દૃષ્ટિએ આદર્શ મજૂર બની જાય ફરી ખીજઓને માટે કે પોતાને માટે, હડતાળની અને હડતાળ પછીના દિવસોની યાતના ભોગવવા તૈયાર નહિ થાય ફરી તે મૂડીવાદ મામે માથું નહિ ઊંચકે !

આ ભવિષ્ય ચોખ્ખી રીતે જોનાની, અને ખીજઓને ખતાવનાની દીનેશમા દિગ્ગત નહોતી તેના વિચાર કરતા જ તેને કમકમા આવતા, તેનું હૃદય ખૂણ જોડું, અને તે ત્યા જ અટકતો, અને ખીજઓના જેવા આશાવાદના મૂઠું સ્પર્શથી પોતાના હૃદયને પાળતો.

પણ આજે — આજે હડતાળને આમસે દિવસે આ બધા વિચારો એવી રીતે ચાલી જાય એમ નહોતા ઘેર જતા ન્સતામાં તેને ઘણીવાર થયું કે જે પગમેથળ તેને યક્તિ આપે, તો, તેમણે હડતાળ વિષે વિચાર કર્યો તે દિવસથી તે આજ સુધીના દિવસોનો ઇતિહાસ ફાડી નાખે.

જાણે હડતાળનો વિચાર થયો જ નથી અને મજૂરો પહેલાંની માફક મતોપથી મિલમાં જાય છે, એવા જૂના દિવસો ફરી લાવી મૂકે તેને એમ પણ થયું કે પરમેશ્વર એને શક્તિ આપે, તો મિલમાલોકના હૃદયનો પતરો ફરી નાખે, મજૂરોની માંગણીઓનો પૂર્ણ સ્વીકાર કર્યાની તેમનામાં અશ્કલ આપે !

પણ એ પરમેશ્વર કે એ શક્તિ ધારું કરે એવા નહોતાં બીજા દિવસથી મૂડીનાદ અને કામદારોનું ધર્ષણ જોવું પડશે, તે યે ચોક્કસ હતું બીજા દિવસથી એ બે મહાનજો લડશે એમાંથી ખરતા અમારા તેમને સૌને દગ્ગાડશે, અને આખરે બેમાંથી એકનો વિજય થશે ત્યારે અટકશે. આમાં કશું ન સમજનારા મજૂરોના બાળકોને તે દુરોજ નિર્દોષનાથી રમતા જોશે તેમને તેમની માતાઓ પાસે આવવાનું માંગતા જોશે, તેમની માતાઓના ઉડાવનારા જવાઓ સાંભળશે, અસ્વચ્છતા અને માદગી વધતી જતી દેખાશે, બેઠારીના આગમથી કેટલાક મજૂરોને જુગાર રમતાં, અને રખાસખ્યા પૈસાથી દારૂ તાડી પીતા જોશે — અધ પતનની એક પછી એક નીચેની પાયરી પર ઊતરતા જોશે !

એ સૌ કેમ જોનાશે ? કેમ મહેવાશે ? એ કુશાન્નક દરયોની યગ પરા વણકખ્યા હૃદયે અનુભવાશે ? સદા કહેતી કે એનામાં લાગણી નથી, તેનું હૃદય જડ છે

પણુ અત્યારે જો તે તેનું હૃદય કાઢીને મદાને જતાવે તો તે હૃદય પોકારતું સંભળાય કે “ માગ આપુએ અણુ આપીને એ જો આ મનૂરો મુખી થતા હોય, એમની હડતાળનો વિજય થતો હોય, તો જાને તે આપી દો, વહેચી દો, વેરી દો ”

તેને તેના નાનપણના દિવસો વાદ આવ્યા એના પિતા એને નાનો મૂકી મરી ગયા હતા એની માતા અને એ એના કાકાને ત્યાં ગયા તેની મા આખો દિવસ કામ કરતી એ કામમા એને એના નાનકડા દીનેશના ચાકધીખતા શરીરને પંખાજવાની પણ નવરાશ નહોતી મળતી

એના કાકાના ઊકરાઓને હમેશા દરેક સારી ચીજો મળતી રહી સહી ચીજો દીનેશને જાગે આવતી આવી લજ્જાભરી વર્તાણુક તે માખી ગ્રહેતો કદી રોય આવે, તો આસુભરી આખે તે પોતાની મા તરફ જોતો અને માનુ દુખલયુ મુખ જોઈ તે મોન પકડતો આસુ લૂછી નાંખતો, અપમાન ગળી જતો

પછી તે લણે જાણીની ચોપડીઓ લાવી તે પહેને નજરે પાસ થતો, અને દરવરે નપામ થતા પોતાના કાકાના ઊકરાઓના પરિણામ માલગી શુરમે થતી કાકીના અપશબ્દો તે સાલગી રહેતો

તે કોલેજમા આવ્યો ગોલરશિપો અને ધનામે
હતનો તે આગળ વધ્યો એન્જ્યુએટ થયા પછી તેણે
પત્રકાગ્ર થવાનું નક્કી કર્યું પોતે અને મા બન્ને જણ
નાનગ્રંથુ ધર રાખી રહ્યા

એ રાધોમા સહેલા અપમાનોએ તેના હૃદયને ધણ
કામળ મનાવ્યું હતું પરિણામે હજી ૫ કાર્ષક તેને
દે માગનો શબ્દ કહે તો તેનું હૃદય ભગઈ આવતું તેને કંઈનું
કંઈ કરી નાખવાનું મન થતું

તે ઘેર આવ્યો ત્યારે ગત પડી ગઈ હતી “બા,
આજે હેતો દિવસ !”

‘કાને ?’

‘કાલથી હડતાળ શરૂ થશે’

‘કેમ પેના લોકોએ ન માન્યું ?’ એની માએ પૂછ્યું.
તે જુદા એની માન્યતા હતી કે શ્રીમત પ્રસુપો ધણ
દયાનાગા હોય છે અને ગરીબ નોકરોને સુખી કરવા તેઓ
કંઈ પણ કરે

‘અસખત નહિ જ, પણ તે તો મે તને કહ્યું હતું —
અમે ધારતાજ હતા હજી સુધી મજૂરચળવળના ઇતિહાસમાં
કાર્ષ વખત એવું જન્યુ નથી, કે માતેકોએ મજૂરોની ચગતોના
વગર હડતાળે સ્વીકાર કર્યો હોય’

“કાને શુ થશે ?” જુદા ગોઠાવરીને ફીકર પેડી

“ કાલે? કાને ખામ કંઈ નહિ થાય પણ જેમ જેમ દિવસો જતા જશે, તેમ તેમ દરોજ કંઈતે કંઈ નહી થશે ”

‘ એટલે ? ’

“ હું તડો થાય, પકડાપકડી થાય, મારામારી થાય, કંઈ પણ થાય । ”

‘ ત્યારે એમાં કાયદો શું કાલો? આમ શું ખોગ છે? આ મધુ નકામું જીભું ક્યું ને ? ’

‘ નનામું કેમ? મેં તને તે દિવસે કહ્યું હતું તે જૂની ગર્હ? એક મનુષ્યનો ખોગ દંડ કયો તેની સામે રાખ્યા કરી ત્યારે તેને કાઢી મૂકવામા આવ્યો તેના માથી-દારોને પણ કાઢી મૂકવાની ધમકી અપાઈ એને હડતાળ પાડ્યા વિના છૂટકો જ નહોતો । ’

“ પણ તે માણસનો તમે લોકોએ દડ આપી દીધો હોત તો ? કેટલા રૂપિયા દડ કયો હતો ?

“ એક જ રૂપિયો પણ એ એક રૂપિયાનો સવાલ નથી, ખોટા દડ કરવાનો સવાલ છે ધારો કે આજે એ રૂપિયો આપી દે તો કાલે જીવને બીજાનો એવી રીતે ખોટો દડ થાય અને તે એક રૂપિયો ય ન થાય, વધારે થાય આજે એકને વગર કાગળે કાઢી મૂકે, કાલે બીજાને કાઢી મૂકે અને એનો કદીય આ ન આવે મારજ એ વોકોને

તેમના જ ધડેલા નિયમો અનુમરવાનું શીખાવવા માટે અમારે હડતાળ પાડવી પડશે, અને દુષ્ક્રિયા બોગવવું પડશે ”

“ એમાં મજૂરોનો કંઈ પણ વાક હોવો જોઈએ, નહિ તો એમ વગર વાકે કોઈ હડ કરે કે ઠાઠી મૂકે એવું મેં માલખુ નથી એમ એને ખોટો હડ કરી એક રૂપિયા કમાવામાં એ પૈમાદાર લોકોનું શું વધી જવાનું હતું ? એવા તો તો કેટલાયે રૂપિયા એ લોકો નાંખી દેતા હશે ”

“ એ હું કયા ના કરું છું ? પણ એ એક રૂપિયાનો સવાલ નથી એવી રીતે હડ કરી મજૂરોને રજાડે એ કોના ધરનો ન્યાય ? આ આખી અન્યાયી રીત સામે અમારો વિરોધ છે અને એ વિરોધ એક માથુસ રજૂ નહિ કરે કાલે સવારે આખી મિનના મજૂરો રજૂ કરશે એ એક અન્યમાને લીધે માલિકને હજારો રૂપિયાનું નુકસાન થશે, અને હમેશને માટે કાળી દીની ચોટશે ”

“ પણ મજૂરોનું શું ? ”

“ જા, તું મજૂરોની વાત નહિ મમજે તું મજૂરોને ઓળખતી નથી. મજૂરોને હું મેં ઓળખતો ન હોતો પણ એ લોકો — એમને કદી ચ પેટ ભરીને ખાવાનું મળ્યું નથી આ બુખમરો તેમને આકરો નહિ લાગે. એને અતે જ એક દિવસે તેઓ તેમની પોતાની નગરે જશે, કે તેમને આવી અન્યાયી ગુલામીમાંથી મુક્તિ મળી છે તેઓ પોતે જ મિત્રોના માલિક થશે. ”

“ઐટલે તો મિલોનું મત્યાનાશ વળશે !” ગોદાવરીએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“તું કહે છે, પણ તે વાત ખોટી છે. માલિકોમાં એક સાધારણ મજૂર કરતાં વધારે અકલ્લ હોતી નથી, અને ઉપરાંત તેમનાં હાડકાં ખોટાં હોય છે. તારે મજૂરો, ભેવા હોય તો એક દિવસ મારી માથે આવજો હું તને બતાવીશ. ત્યારે તને ખબર પડશે કે તેઓ કેટલા ભુલ્લિવાન છે, કેટલા હોશિયાર છે !”

“મારું, હવે જમી લે.”

“કાલથી હું જમવા નહિ આવું. છેક રાતે અવાશે તો આવીશ.”

“કેમ ?”

“મને લાગ્યે જ વખત મળશે. કાલ સવારે ૭ વાગે મારે જવું પડશે. મિલના દરવાજા આગળ અમે આઠ વાગતાં સુધી પિકેટિંગ કરશું. પછી સજા છે, તેમાં જરૂર નવાજૂતી થશે. પછી ક્યારે આવવાનો વખત મળે, તે કહેવાય નહિ કેમકે ત્યાંથી તો હું સીધો ઝાપખાને જઈશ !”

“મારું, પણ રાતે તો ગમે તેમ કરીને પાછો આવજો. નહિ તો મને નકામી ફીકર થશે.”

“તને હજી મારી ફીકર થાય છે? અસહકારની અગવળ વખતે તો તારી બધી ફીકર ચાલી ગઈ હતી !”

“તે વખત જુદો હતો તે વખતે તો બધા જ સડતમા પડ્યા હતા તે વખતે કોઈને વાગ્યું હોય કે કોઈને પકડી ગયા હોય, તો તરત ખમર પડતી પણ આમા તો કંઈ ખમર જ નથી પડતી તું હડતાળની વાત કરે છે, પણ કોઈને તે વિશે ખમર નથી !”

“આ સત્તામા રહેનાર લોકોને ક્યાથી હડતાળની ખમર પડે? તેમને માટે હડતાળ શબ્દ જ જુદો અર્થના છે તેમના માનના પ્રમાણે એક દિવસ દુકાન બંધ ગાખી કે નિશાળે ન ગયા એટલે હડતાળ પડી પણ મજૂરોની હડતાળ વિશે એમના જેવા બદ્દ લોકોને ક્યાથી ખમર હોય? પણ તું અત્યારે મજૂરોના સત્તામા માલ ઘેરેઘેર આજે એ જ વાત કરો !

“પણ તેમની માથે આપણને શું લાગે વગર? ગોઠાવરીથી આખરે કલા વિના ન રહેવાયુ તેણે બધી વખતે આ પ્રશ્ન પોતાને ક્યો હતો તેણે બધી વખતે દીનેશની મનોદશા સમજવાનો પ્રયત્ન ક્યો હતો પણ તેને હજી સમજ નહોતી પડી કે મજૂરો માટે તેણે શા માટે દુખી થવું? હા, દેશ ખાતર જેલમા જવું તે સમજી શકાય તેમને ખાતર આણુ આપવા તે તો પૂર્વજોને ચીવે ચાલવાનું છે તે તે સમજી શકતી પણ મજૂરો — ગદા

મેલા, અણુધડ મજૂરો મટે આ બધી માથાફાડ ને લમણાઝીક શી? બીચાગ પૈમાદારોને જોગી ગાળો દેવી શા માટે? હા, બધા પૈમાદારો સાગ હોતા નથી, પણ બધા પૈસાદારોને ખરાબ શા માટે કહેવા? મજૂરો કરતા તો તે હજાર હજારે મારા છે! મજૂરોને માટે હારિપટલો બાધે, ગરીબ બિખારી માટે સદાવત અને ધર્મશાળાની ગોઠવણ કરે, સવારમાજ મંદિરે દર્શન કરવા જાય, છતાંય તેમને મજૂરો શા માટે ગાળો દેતા હશે? જેતુ લૂણ ખાણ, તેને જ શા માટે ખરાબ કહેતા હશે? જે તેમને રોટયો આપે, તેતુ જ શા માટે જૂંકું બોલતા હશે?

આ આખી વસ્તુ સ્થિતિ તેને સમજતી નહિ હમણા જે પ્રશ્ન તેણે પૂછ્યો, તે ઘણી વખત તેને મોટે આવતો, પણ તે પૂછવાની તેની હિંમત થતી નહિ આજે વગર પ્રયામે એકાએક તે બહાર નીકળી આવ્યો — “પણ તેમની સાથે આપણને શું લાગે વળે?”

આ પ્રશ્ન માંલણી દીનેશનો ફાળિયો હાથમા જ રહી ગયો. આ તેની બા? આ પ્રશ્ન પૂછનારે તેને ઉઠેયો, મોટો કર્યો, તેનામા ઉચ્ચ ચાગિય અને મંયમની શક્તિ ફગવી! એણે તેને સાચુ શું અને ખોટું શું તે સમજતા શીખવ્યું! અને તે અત્યારે આ પ્રશ્ન પૂછે છે? તે સ્વબ્ધ ચર્ક ગયો.

ગોદાવરીને પણ આ જોઈ ધ્રારકો પડ્યો કંઈ પણ આગળ બોલવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ દીનેશને આવો ચહેરો તેણે કદી જોયો નહોતો.

મદામહેનતે દીનેશ પોતાનો અવાજ ચોખ્ખો કાઢવાની સ્વચ્છતા મેળવી “આ, તેની તને સમજ નહિ પડે તે પૂરેપૂરી રીતે મમજવા માટે તારે મજૂ થુને! જન્મ લેવો પડશે ત્યારે તને સમજશે, કે પૈસાદાર લોકો તને શા માટે પીડે છે! પણ તે શા માટે? તને ૫૬૨ વર્ષ પહેલાંના દિવસો યાદ છે? કાકી તને વધુસધુ ખાવાનું આપતા, તે યાદ છે? આખો દિવસ તારી પાને કામ કરાવી પોતે નીરાવે સૂતા હતા, તે યાદ છે? તે વખતની ગોદાવરી અને આજની ગોદાવરી સાથે તને કંઈ લાગે વળગે છે? તે ગોદાવરી માથે તને જે લાગે વળગે છે, તેટલું જ મને આ મજૂરો સાથે લાગે વળગે છે, અને તને ૫ લાગણુ વળગણું હોતું જોઈએ” દીનેશે મ્હું, અને જલ્દી ખાઈ પોતાના ખૂતાના ઓગડામાં આવી ગયો.

ગોદાવરીની આખોમાં આસુ ભરાઈ આવ્યા બૂતમણનું સ્મરણ તાણુ થયું તેથી જ નહિ, પણ તેના પોતાના આજે મોટા યથેલા બાળક દીનેશ અને પોતાની વચ્ચે આટલું બધું અંતર પડી ગયું છે, તે વિચારે તેનું મગજ અકર્ષાઈ ઊઠ્યું તેનાથી કંઈ ખવાયું નહિ.

બધું સાફ કરી, તે દીનેશની ઓગડીમાં ગઈ, ત્યારે તે માથે મોટી ઓઢી સૂઈ ગયો હતો.

૧૧

વેદી સીધો જ ઘેર ગયો પણ તેને કંઈ એન ન
પડ્યુ હજી તેનો દમેશનો સુવાનો વખત થયો નહોતો,
તોયે, તે તરત ધૂઈ ગયો કારણકે તેણે ખીજા મજૂરાની
માફક પ્રાણુલાલના શબ્દો સાચા માન્યા હતા કે આજે રાતે
આરામ લેવાથી, આવતી કાલે વધુ શક્તિથી હડતાળની
શરૂઆત કરી શકાયે

પરંતુ તેને જાણ ન આવી તેણે સલામા જે
નિષ્ફળતા બતાવી હતી, તે વેનાથી બુલાતી નહોતી વળી
જો તે નિષ્ફળતા મદાએ જોઈ નહોત તો એને આટલું બધું
લાગત નાહ, પણ સદાએ તે જ દિવસે સલામા આવીને
તેની નિષ્ફળતા ઉપર તીક્ષ્ણતા આણી હતી

એ કેવી રીતે થયું, તે હજી તે સમજી શક્યો નહોતો
એ કોઈપણ વખતે વક્તા તરીકે નિષ્ફળ નીવડ્યો નહોતો

કોઈ પણ વખતે તે વિશ્વાસપાત્ર રીતે પોતાની બેઠવાની શક્તિને પૂર બહારમાં લાવી શકે. પણ આજેજ તેનું હૃદય કોઈ અજાણ્યા કારણે ભરાઈ આવ્યું. આજે તે ભાગ્યે જ બે મિનિટ બેઠી શકે.

હજી તેનું મગજ કોઈ ગૂંચળામણ અનુભવી રહ્યું હતું. એ ગૂંચળામણનું ન તો તે કારણ સમજી શક્યો કે ન તો ઉપાય શોધી શક્યો. પથારીમાં પાસાં ફેરવ્યા છતાં તેને શાંતિ ન આવી.

એણે કારણ શોધવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. ક્યાં સુધી એણે એની નિષ્ફળતાના કબજે કારણ માન્યું. પછી એકાએક તેને લાગ્યું કે દીનેશની સજ્જતા પછી તેની નિષ્ફળતા, એ જ તેનું કારણ હોવું જોઈએ. ‘પણ સદાએને કહ્યું, તે શા માટે કહ્યું હશે? શું મને સાંત્વન આપવા પૂરતું જ તેમણે કહ્યું હશે કે મારી નિષ્ફળતા એ મારામાં રહેલી મજૂરી માટેની લાગણીને આભારી છે? શું ફક્ત દીનેશને ઉતારી પાડવા જ એમણે આવી સરખામણી કરી હશે? પણ એક દિવસે એ સદાએને જ કહ્યું હતું કે લાગણી ન હોવી જોઈએ. એમણે જ કહ્યું હતું લાગણી એ મનુષ્યની નિષ્ફળતા છે, પણ તરીકેના જૂતકાળના જીવનના અંતરોષરૂપ છે. ત્યારે આજે એમણે એમ કેમ કહ્યું? દીનેશની મરકરી કરવા માટે જ? દીનેશની શા માટે મરકરી કરે? શા માટે તેને ઉતારી પાડે? બીજા બધા સાથે વાત કરવાને બદલે

સદાએન દીનેશની માથે જ શા માટે વાત કરતા હશે? દીનેશ પણ એવો જ છે! કંઈ સી જોઈ એટલે તરત તેનું આગ્રહાણ કરશે, તેની સાથે વાતો કરશે, તેની આજુબાજુ ફર્યા કરશે. મદાએનની માથે પણ એમ જ. પહેલે દિવસે તો એની કેવી મસ્કરી કરી હતી! હમેશાં એ એની મસ્કરી કરે છે પણ એ ખમતો જ નથી. એને કંઈ લાગતું જ નથી. તેનું બુદ્ધિમાન ગણાતું બેજીનું એટલું જ નથી સમજતું કે એની જોડે વાત કરવાને મદાએન ગણ નથી. મદાએન ખરેખર અદ્ભુત છે. તેમને આ શહેરમાં આવ્યાને હજી પછો વખત થયો નથી, એટલામાં તો મંડળને કેવું બનાવી દીધું! ગમલાસભાઈને એમણે જ આ હડતાળનું કામ લેવાનું કહ્યું હોતું જોઈએ. અસમત રામલાલભાઈ પણ એના છે કે ધાતું કામ ઉકેલે પણ એમનામાં હવે ઘડપણ આવી ગયું છે. એમનામાં કામ કરવાની શક્તિ અને ઉત્સાહ નથી રહ્યા. એ કામ કરવાની સલાહ કે સૂચના ભલે આપી શકે પણ ગોતે તો કામ ન જ કરી શકે. મદાએન એ રીતે સરમ કાર્યકર્તા છે. આજે કેવું મગસ લાવણું કયું! આજે જો તેમણે લાવણું ન કયું હોત તો પ્રાણુલાલની તદ્દન કફોડી સ્થિતિ ચાત. પણ એમણે બધું બચાવી લીધું. કેટલાક જણની આખમાં તો મદાએનનું લાવણું સાલળી ગાંસુ આવી ગયા! આટલું મગમ, સચોટ અસરકારક રીતે તે લાવણું આપી શકનાં હશે એની મને ખબર નહોતી, પ્રાણુલાલને પણ ખબર નહિ હોય પણ

એણે અડચ્છે જ એમને બોલવાનું કહ્યું એ પણ
ખરેખર નસીબદાર છે વગર મહેનતે તે આ હડતાળનો
નેતા બની ગયો! જો રામધાસભાઈની પાસે પેલા લોકો ન
ગયા હોત તો પ્રાણનાબને આ તક મળતે જ નહિ. હું જ
તે મૌ કહત પણ પ્રાણવાલનું નદીન અજબ છે! એનામાં
કંઈ ખામ આવડત છે, એવું નથી ફક્ત મદાવૈતરું કરી
શકે. પણ એને આમાં જરૂર સફળતા મળશે. આ
હડતાળ ધણી ફેરફાર થવાની છે શો મજૂરોનો ઉત્સાહ
છે! પેલા ગાડાવાળાઓમાં આ ઉત્સાહ નથી સદાબેનની
વાત ખરી છે — એ ગાડાવાળાઓમાં મધ્યકક્ષિત કેળવણી
મળે છે તેના કરતા મિલમજૂરોનું સમઠન કરવું સહેલું
છે એક સાથે એક જ ખાતામાં સેકડો મજૂરો એક
સરખું કામ કરે, એક જ માથુસના હાથ નીચે સવારથી
સાંજ સુધી વૈતરું કરે, એટલે એમનું સમઠન ઘણું જ સહેલું
થઈ પડે છે મારે આ હડતાળ પૂરી થાય એટલે તરત
લોરીવાળાઓને એકઠા કરવાના છે એમનું મુનિયત કરી
સદાબેનને મારે બતાવી આપવું છે' આ મુનિયતના વિચારે
એને બીધ આવી ગઈ

૧૨

બીજો દિવસ જીયો. મવારના ૭ વાગતાંમાં તે મિલના દરવાજા આગળ મજૂરોનું ટોળું જામ્યું હતું. પ્રાણલાલ, મુખોધ અને રામચરણ આમતેમ ફરતા હતા, અને મજૂરોનાં ટોળાંને ઉત્તમાહ આપતા હતા. થોડી થોડી વારે “મૂડીવાદનો નાશ થાઓ!” “મજૂરો એક થાઓ!” “ઇન્દિલાલ જિન્દગ્યાદ” વગેરેના પોકારો ચલા કરતા હતા, અને ઉત્સાહપૂર્વક તે ગીતાતા હતા.

મિલના દરવાજા ઉઘાડા હતા ને ત્યાં આગળ જ મિલના મોટા કાર્યાવાહકો ફરતા હતા. તેમની પાસે એક સાજન્ટ અને આઠ દસ સાધારણ પોલીસો જિલા હતા. હંમેશના નિયમ પ્રમાણે સાત વાગે મિલનું બૂંગળું વાગ્યું.

તે અટક્યા પછી થોડી પળ શાંતિ જિવાઈ રહી. પછી એકાએક મોટો પોકાર થઈ ગયો, “ઇન્દિલાલ જિન્દગ્યાદ!”

એના પડધા મમાયા પછી પાછા ચાતુ પોકારો થયા કર્યા
પણ મિલના દરવાજામાં કોઈ પેઠે નહિ

આવી રીતે અડધો પોણો કલાક ગયો અને
બાજુ શાંતિ જળવાઈ નહીં પછી, એ- મકાનના ઓટલા
ઉપરથી અનાજ આવ્યો ‘ભાઈઓ!’ મૌએ તે
તરફ જોયું પ્રાણવાલ જોતતો હતો “આઠ વાગે
લાવમેદાનમાં આપણી સલા છે ત્યાં જોઓ પિકેટીંગ માટે
નક્કી ફગવામાં આવ્યા છે, તે મિલાવના મૌ આવશે, એવી
હું આશા ગણુ છું જોલો —” આખા ટોળાએ
‘ઈન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ’ની જૂઓ ઉપાડી લીધી, અને ધીરે
ધીરે મજૂરોનું ટોળું ઇચ્છા અનિચ્છાએ લાવમેદાન તરફ
જવા વિખગાયું

મૌ મેદાનમાં આ-ત્યા ત્યારે ત્યાં મેદની એકઠી થઈ
હતી આઠ વાગે કાર્યની શરૂઆત કરતાં પ્રાણવાલે તેમની
આગળ હડતાળ કમિટીનો અહેવાલ કયો ગઈ સાજની
મિટિંગ પૂરી થયા પછી તમને મિનમાસિંગોએ જોલાવ્યા
હતા પણ તેઓએ પૂરતી નોટિસ વિના જવા ના પાડી
હતી આજે બપોરે જવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું
‘તેમનું આ પગલું જનતાવી આપે છે કે અત્યારથી જ
તેમના પગ ધૂજવા માડયા છે તેમના હૃદયમાં ઉદ્દમપાત
મંડાયો ॥ મજૂરોનું સંગઠન જોઈ તેઓ દિમત દારી
ગયા છે આટલા દૂર મમવમાં શાંત મિલમાસિંગે મક્કાદ

કંગ્વાની ધ્રુવ જતાવી નહોતી પણ હવે તેઓને તેમની નિર્માણતાઓ જણાવા માડી છે, તેઓ હવે જોઈ શક્યા છે, કે મજૂરોની માધારણ માગણીઓ કબૂલ કંગ્વામા તેમને જ લાભ છે ખતી શકે કે આજે જયોરે જે વાટાઘાટ થશે, તેમાંથી હડતાળ કમિટી વિજયી થઈ જહાર નીકળશે, અને સાજની મહામા તે વિજયની ખજર આપશે”

તેના આ નિવેદનને મજૂરોએ ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધું જયોરે જ વિજય મળશે, એ ખજર કઈ જેવી તેવી નહોતી

નમચણ જોલના જોમે થયો તેણે વિગ્તારપૂર્વક આ હડતાળનો ઇતિહાસ કહ્યો જૂની કાર્યવાહકસમિતિ જે કાર્ય કરતાં ગજરાતી હતી, તે આ સમિતિએ શરૂ કર્યું છે, અને તેની મહજતા પણ દેખાઈ રહી છે “મિનમાલિકો એ જૂના કાર્યકરોથી ગજરાતા નહોતા તે તેમનાથી અને તેમની કાર્યપદ્ધતિથી દેવાઈ ગયા હતા આથી તેમને તેમનો ભય નહતો પણ આ નવા મજૂરોના જૂતકાગના કાર્યોનો, સ્વાર્પણનો ઇતિહાસ એ માલિકોને ખજર છે, અને એથીજ તેઓ આજલા દૂંકા મમયમા પગે પડતા આવ્યા છે।”

તેણે જ્યારે તેનું લાપણ પૂડું કર્યું ત્યારે તેણે નવી સમિતિના સજ્યોને જણે દેવ જનાવી દીધા હતા તેઓ જે કાર્યનો આરભ કરે તેને સંપૂર્ણ વિજય મળે, એવી તેમની શકિત છે, એવી અસર તેણે મજૂરો ઉપર કરી હતી

દીનેશ આ મો વખત તેનો રિપોર્ટ લઈ રહ્યો હતો તે બોન્વાનો નહોતો, છતાં રામચરણના આપણે, એના મનમાં આગલી રાતે જે નિરાશાની બીક તરી આવી હતી તે ફરી આવી અત્યાચારી આવી રીતે ફોફના બણગા ફૂકવા તે તેને ઠીક ન લાગ્યું બની સહે કે બપોરે સમાધાન થઈ જાય, પણ તેનું પરિણામ ચોક્કસ ન જણાય ત્યાં સુધી, તે વિષે જરી પણ વધારે પડતી વાત કરવી એ અયોગ્ય હતું

તે બિન્નો થયો. પણ તે જ વખતે પ્રાણલાલે કશું કે સભાનું મુખ્ય કામ સવારમાં સપૂર્ણ હડતાળ પડી છે, તે વિષે સતોષ નોંધવાનું હતું તે હવે સપૂર્ણ થઈ ગયું છે

ઉત્સાહ લખાં આ મજૂરોની સભા વીખરાઈ ગઈ

“ગમચરણ ! તારે આતુ લાપણ કરવાની જરૂર નહોતી !” વેદીએ જ સભા પૂરી ચતાં રામચરણને કહ્યું.

“એવું તે મેં શું કહ્યું ?”

“તેં એમ કહ્યું કે આપણે મૌ દેવો છીએ, ઇશ્વર છીએ !” દીનેશ ચીડયા કહ્યું.

“એટલું બધું તો નહિ, પણ બપોરે શુ ચાલ છે, તે નક્કો ચતાં પહેલાં આપણા સૌનાં આટલાં વખાણ કરવાની જરૂર નહોતી !” વેદીએ કહ્યું.

“મેં કંઈ કોઈનાં વખાણ કર્યાં નથી. તમે આગલી સમિતિના સભ્યોને પૂરા જાળખતા નથી, એટલે તમે એમ કહો છો !” રામચરણે ચીડવાઈને કહ્યું. “મેં જે કહ્યું તે સત્ય છે. તેમનાથી આપણે હજારગણા ચંદિયાના છીએ.”

“પણ તે આપણે કાર્યથી સાબીત ન કરીએ ત્યાં મુઠ્ઠી કઢી ન શકાય,” પ્રાણુલાલે પણ ઉમેર્યું, ‘અનન્યતા, એમાં કંઈ ખાડુમોળું ચર્ચિત્ત નથી જાણેના સમાધાન ચર્ચિત્ત જશે, તેમાં કંઈ સંશય નથી છતાં તારે આવું કંઈ જોતલું જોઈતું નહોતું’

‘પણ જો બપોરે આડું વેતરાયું અને હડતાળનો સમાધાનપૂર્વક અત ન આવ્યો, તો આજના રામચરણના શબ્દો હડતાળિયાઓના મગજ ઉપર બહુ જ ખરાબ અસર કરશે” દીનેશો કહ્યું ‘ગમે તેમ તોયે મેં મારા ગિપોર્ટમાંથી તો તે કાઢી નાખ્યું છે, અને બીજા પત્રકારોને પણ તેમજ કરના કહ્યું છે નહિ તો, તે વાચી મિત્રમાલિકો આપણા ઉપર હસશે આપણી મસ્કરી ઉડાવશે, અને બીચારા મજૂરોને ભોળવી જશે”

ના, ના, એટલું બહુ કંઈ એણે જુ નહોતું’ પ્રાણુલાલે રામચરણનો બચાવ કર્યો

‘મને તો સીડની વેમના શબ્દો યાદ આવે છે, ‘મજૂરચળવળમાં મજૂરોને ગમે એવું પળાય એવું લાગતું હોય તોયે વચન ન આવડે’

“પણ આમાં વચન ક્યાં આપ્યું છે?” રામચરણ વધારે ચીંતાયો

“એક વચન નથી આપ્યું, હમેશને માટે રચન આપ્યું છે કે હાનની સમિતિ જે કઈ કાર્ય માથા પર ઉપાડશે, તેમાં તે દ્વંદ્વ વખતમાં પૂરેપૂરી રીતે બેળવશે”
વેદીએ કહ્યું

“મેં એવું કઈ કહ્યું જ નથી.” રામચરણે કહ્યું

“તો વાંચી જા, આ છેડો રિપોર્ટ” તો વાંચી જશે અને તાગ મન પર શી અસર થાય છે તેનું પૃથક્કરણ કરશે તો તને તાગ સખ્તો સમજશે” દીનેશ એની રિપોર્ટબુક સામે ધરી

“તમે મો નકામા ચીજવાઓ છો. નાની વસ્તુને નમસ્તુ મોડું સ્વરૂપ આપો છો બાકી બધું બપોર પછી જથ્થારી’ ગ્રાણ્યવાને તેમને લડતા અટકાવતા કહ્યું

“હુ પણ તે જ કહું છું” નામચરણે કહ્યું

“આપણે બપોરે ક્યાં મળીશું?” વેદીએ કદાળા પૂછ્યું હજી તે રાતની કથળેલા ગિધ પછી રસથ થયો નહોતો

‘મડળની ઓદિમેથી જઈશું એક વાગે બધા આવી ગહેજો’ ગ્રાણ્યવાલે સૂચવ્યું

“હું કદાચ મોડો પડું તો વાટ ન જોતા હુ બારેબાર આવી પહોંચીશ” દીનેશે કહ્યું એને એની નોકરી મજાળવાની હતી

“કંઈ વધિ નહિ અમે તારી વાટ નહિ જોઈએ”
દોર કરતાં સુબોધે કહ્યું

દીનેશ મોડું ફેરવી ચાલી ગયો. બીજો કંઈ રથને
સુબોધે આમ કહ્યું હોતો, તે એને એક તમાચો ચોડી
કાઢતો.

“જીઓ રહે, દીનેશ, હું તારી સાથે આવું છું”
વેદીએ કહ્યું.

“કેમ?” દીનેશને વેદી તરફ ખાસ ઝેમ નહોતો ને
અત્યારે તે એકલો રહેવા ચાહતો હતો.

“મારે તારી સાથે કેટલીક વાત કરવી છે”

“પણ હું તો બારોબાર જાપજાનામા બોલું છું.”

“કંઈ વધિ નહિ. અત્યે વાત કરી લઈશું”

તેઓ બન્ને મોટરબસના જોડણને આવ્યા. બસ દેખાતી નહોતી. દીનેશ તે જોઈ ચીડવાયો. સાજની આવૃત્તિમાં સાગમાં મારી રીતે આ ખજર આવવી જોઈએ, જોથી મિશ્રમાલિકાને પણ ખજર પડે કે સમાધાનની વાતોથી તેઓ જરા પણ બોળવાયા નથી.

“દીનેશ, આપણે આ હડતાળમાં ફતેહમદ થઈશું ?”
વેદીએ વાત ઉઠી

દીનેશ ચમક્યો. એના મનમાં જે વિચારો ચાલતા હતા, તેનો આ પડથો સાંભળી તેણે વેદી સામે જોયું. હમેશનો શત દેખાતો જડ વેદી આકળો દેખાતો હતો.

“અવનત !” દીનેશે સ્વસ્થતા મેળવી કહ્યું.

“પણ ક્યારે ?”

“ કદાચ આજે બપોરે જ ”

“ અને જો સમાધાન ન થાય તો ? ”

‘ તો હડતાળ આણુ રહેશે ”

“ તેની તો મને પણ ખબર છે પણ તે ક્યામુધી ? ”

“ જ્યાં મુધી શત્રુ નમે ત્યાં મુધી ” દીનેશે હઠતાથી

કહ્યું

“ ખરેખર ? ’

“ અનમત તું આવો. પોચો ક્યારથી ચર્ચ મયો ? હું તો ધારતો હતો કે તમારા પ્રાતમા એવા શરૂવારો થાય છે, કે કદાચી ગભરાય નહિ, અને તું તો હડતાળને પહેલે જ દિવસે ગભરાઈ બેઠો ! ’

“ મારો પોતાનો પ્રશ્ન હોત તો હું જરાય ગભરાત નહિ પણ આ તો ખીજાઓનો વિચાર કરવાનો છે, અને ખીજાઓ પણ એક બે નહિ પણ લગભગ પકરસો માણસો ! એ બધા અપણા દેશ પ્રમાણે આજે કરે છે પણ તે જ કહ્યું તેમ આપણે પેલા વેનના શબ્દોમાં તેમને વિજયનું આડકતરી રીતે વચન આપ્યું અને વિજય ન મળ્યો તો ? એ વચન પૂર્ણ ન થયું તો ? શું બધા જૂએ મર્યા જ કરશે ? કે આપણી મામે થશે ? કે મિનમાં લાગતોડ કરશે ? કે મૂંગા ઘેંગની માફક ફરી મિલમા જઈ કામ કરશે ? ગઈ કાલે આખી રાત મે એ વિચાર કર્યો છે ’

“ તું નકામો ખોટો વિચાર કરી ગભરાય છે. તુ ધારે છે, તેવું કંઈ થવાનું નથી. આપણી પામે જે શક્તિઓ છે, એક તો મજૂરો પોતે — તેમની એકત્રતા. બીજી, છાપાંઓ અને તેમની મારફતે મળતી બીજી લોકોની સહાનુભૂતિ. એ જે હેતુ તો કંઈ પણ અન્યાય ક્યાં સુધી ચાલી શકે ? ક્યાં સુધી અન્યાયીઓ નીગંતે બેસી શકે ? ”

“ તારી વાત સાચી છે, પણ તને કદી થતું નથી કે નિષ્ફળતા મળવાના ટકા પણ પૂરતા છે ? ”

“ હશે, પણ ગણિતની રીતે આ હડતાળો ચાલતી નથી ને ? ”

“ તે ચે ખરું. પણ તે કદીય નિષ્ફળ હડનાળ વિષે સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી ? ”

“ સાંભળ્યું છે, અને વાંચ્યું છે, પણ ધીરે ધીરે વખત બદલાતો જાય છે ગરીબ ભદ્ર લોકોનો વર્ગ — મધ્યમ વર્ગ — પેટી ખૂર્જવા — ધીરે ધીરે કામદારો તરફ આવતો જાય છે. ગરીબાર્થ અને બૂખમરાની હાડમારીઓ તેઓ સમજી શકે છે. બેકારીનો પ્રશ્ન કામદારો જટલો જ તેમને પણ ગૂંચવે છે. એટલે જે વર્ગ પહેલાં કામદારો અને મજૂરોની ચળવળમાં જરાય રસ લેતો નહોતો તે આજે ગમ લેતો થયો છે એથી સહાનુભૂતિ ધરાવનારા લોકોનો મધુદાય વધ્યો છે.”

“પણ તેથી શું થયું?”

“તે ઉપરાંત મેં તને કહ્યું તેમ જાપાઓ દ્વારા મળતી મહાનુભૂતિ દશવર્ષ પહેલાં આજના જેટલા જાપાં હતાં? હતાં, તે આજના જેટલા રાષ્ટ્રીય વિચારનાં નહિ. એટલું જ નહિ પણ આજના જેટલાં મજૂરચળવળમાં ભાગ લેનારા પણ નહોતાં ૧૯૩૦ની જી. આર્થ પી રેલવેની હડતાળ વિશે તેં કંઈ વાંચ્યું છે? તે વખતે જાપાંઓને મજૂરોની ચળવળનો ખરો જ આડો ખ્યાલ હતો. આખરે એ હડતાળ સફલી લેવી પડી પણ આજે એ જાપાંઓ આ ખબરો પર જીન રાષ્ટ્રીય ખબરો જેટલું જ કે કદાચ તેથી વ વધુ ધ્યાન આપે છે એટલે આજે—”

“આજે વ આપણને સફલી લેવી પડે તો?”

“સફલી લઈશું અવગત તે કહ્યું તેમ તે શક્ય છે. છેક અમલગિત નથી પણ તેથી શું? હા, મજૂરોનાં એટલા દિવસોના ખમાર જરો—”

“એ શું માનભર્યું છે?”

“તું પૂરેપૂરું સાંભળ ચાલે આ જમ આવી લોઈએ તો આપણે પછી જ્યારે વાત કરીએ કારણકે અત્યારની ધડીએ જસુમાં હડતાળની વાત કરવી એ સલાહ ભરેલું નથી. તું એક કામ કરે બાજુ સાડાબારે

જાપખાનામા આવ. પછી આપણે માથે મંડળની ઓફિસે જઈશું." બસમાં ચડતાં દીનેશે કહ્યું અને વેદીની નામગીરી દોરા છતાં તે છૂટો પડ્યો.

તો એ વેદીને આટલી વાતથી મંતોપ થયો. તેનામાં હિંમત આવી. તેના જીવને ગદત મળી ઉપગત, દીનેશ કે જે એને કહી એના જાપખાનામાં આવવાનું કહે નહિ તેણે જાપખાનામાં આવવાનું કહ્યું હતું આ એને માટે પ્રભુ મંતોપજનક વાત હતી.

પ્રાણનાલ અને સુબોધ મિત આગળ ફરી સ્વમ-
સેરકોમા ઉત્સાહ પ્રેરી ગયા

‘ કેમ શુ થયું ? ’

“ ધાર્યા પ્રમાણે જ બધું થયું છે સુબોધે કહ્યું

‘ એટલે કે હડતાગની સફળતાત યર્ષ ? ’ રામલાને કહ્યું

“ ના એટલું જ નહિ, પણ ગર્ષ કાલે રાતે મિલને-
મેનેજર પ્રાણુલાલને મળવા આવ્યો અને શેડને ત્યાં આવવા
કહ્યું પ્રાણુનાલે એકલા જવા ના પાડી, અને કહ્યું કે જો
શેડનો ધરિદો મમાધાન કરાવવાનો હોય તો આખી હડતાગ-
સમિતિ તેને મળવા જશે ”

“ સારું કયું, પછી ? ”

“ પેલો પાછો ગયો, અને અડધા કલાક પછી આવીને
કહી ગયો કે ભલે આજે બપોરે બે વાગે સમિતિ શેડને ઘેર

જાય. પણ તેણે શેઠનો સંદેશો કલ્લો કે હડતાળની શરૂઆત ન કરવી.”

“એટલે ?”

“એટલે કે જો આજે બપોરે મમાધાન થાય તો હડતાળ શરૂ જ ન થાય. તે વખતે હુંય પ્રાણુલાલને લ્યા હો. અમે બન્ને જણે કહ્યું કે શેઠને વિચાર કરવા માટે એક અઠવાડિયાનો વખત હતો. તે છતાં તે ફરમિયાન એમણે નિષ્ણંય ન કર્યો; એટલે અમારે નિરૂપાયે કાલે હડતાળની શરૂઆત તો કરવી જ પડશે અને જો સમાધાન થશે, તો તેને બીજો દિવસે હડતાળ પૂરી થશે અને કામઠારો કામ પર ચડશે.”

“અથ માડુ કયું”. પણ તમારી મમિતિના બીજા સભ્યોએ તે વિષે શું કહ્યું ?”

તેઓ પણ મંમત થયા છે. આજે સવારે તેમને અમે વાત કહી. દરે અમે બપોરે જો વાગે શેઠને મળવા જઈશું.”

“ચાલો, સારું થયું. ટુંકામાં પતી જશે.”

“તમે એમ માનો છો કે મમાધાન થશે ?”
પ્રાણુલાલે પૂછ્યું.

“તદ્દન સંભવિત છે.”

“પણ એ આપણી જમીન શરતો ન કબૂલે તો ?”

“તમારી મમિતિએ તે વિશે શો વિચાર કર્યો?”

“અમે હજી તે વિશે વિચાર નથી કર્યો. બપોરે બાગવાગે અમે મંડળની ઓફિસ પર મળીને નક્કી કરીશું અને જો એકમ નિર્ણય નહિ થાય તો, શેડની માથે વાત કરીને પણ અમુક વખતમાં અમારો નિર્ણય જણાવવાનું કહી પહેલા પૂરેપૂરી ચર્ચા કરીશું.”

“એ પણ રીક વિચાર છે” રામલાલે કહ્યું.

‘તમારો શો મત છે?’ પ્રાણલાલે અધીરાધી પૂછ્યું. અત્યાર સુધી રામલાલે કશો મત બતાવ્યો નહોતો તે એની ધ્યાન બદલ નહોતું.

“મારો પોતાનો મત જણાવે શું કરવું છે?” રામલાલે સામે પૂછ્યું.

કેમ નહિ? તમે જ અમને ખરી રીતે આ કામ કરવા સોંપ્યું અને તે સફળ બનાવવામાં પણ તમારે પૂરો હિંમો આપવો જોઈએ.”

“તમે પોતે નક્કી કરો તે જ ઠીક તમે કંઈ નાના કીકા નથી તમે માગ કરતા મજૂરગણવળમાં વધારે આતપ્રોત થયા છો એટલે તમારો સ્વતંત્ર નિર્ણય જ થોડો કહી શકાય.”

“હત્યાં આવી બાબતોમાં તમારો અનુભવ એટલો છે કે તેનો લાભ અમને મળે તો સારું.”

“તે વાત ખરી પણ તમારી હડતાળની તૈયારીઓ વિષે મને સ્વતંત્ર જાતજાણવથી ખબર નથી. મજૂરો આ હડતાળ માટે કેટલા તૈયાર થયા છે, તેમનો જુસ્સો કેવો છે, તેયે હું જાણતો નથી. આવી સ્થિતિમાં હું ચોક્કસ મત આપી શકું જ નહિ. છતાં હું મત આપતા અચકાઉં છું, એમ પણ ન માનશો. ફક્ત એટલું જ કહીશ કે મારા મતને એક અધૂરા અધ્યાસીનો મત ગણજો અને એનાથી વધારે તે ઉપર આશ્રય ગણતા નહિ.”

“તમાગ જાણવ—”

“સાક્ષી એક વખત એવો હતો, કે મજૂરોને આ ચળવળમાં ગસ લેતા કરવાને ગમે તે સમાધાનની શરતો અમે ધબકા કરતા. અલગત, તે વિષે મજૂરો અમને ગાળો દેતા, જેમણે એમાં જગમ ભોગ ન આપ્યો હોય એવાઓ પણ અમને સ્વાર્થી, બદમાશ વગેરે કહવા નામો આપતા. પણ આજે મજૂર ચળવળ એવી સ્થિતિ ઉપર આવી છે, કે તમે તરતનો લાભ છોડી દૂરના ભવિષ્યના લાભ માટે હડતાળ થોડો વધારે વખત લંબાવી શકો એટલે મારો મત એવો છે કે આપણી બધી શરતો જો શેક ધબકા ન કરે, તો તમારે હડતાળ ચાલુ રાખવી.”

“અમારો પણ એ જ મત છે.”

“તે ઉપરાંત બીજી પણ એક કાળજી છે. જુસ્સાદાર ચાલતી હડતાળને ચાલુ રાખવા માટે ધણું કરવું પડતું નથી.

પણ એક હડતાળ બંધ પડી, કામદારો ફરી કામે લાગી ગયા. પછી, પાછી નવેસરથી હડતાળ પાડવી મુશ્કેલ છે ચાલતી ગાડી સહેજ ધકકે આમળ ચાલી શકે છે, પણ ગાડીને પહેલા ચનાવતી વખતે વધારે બળથી જેંચતી પડે છે એટલે ધારો કે શેઠ પેલાનો દડ માફ કરે, એને ફરીથી નોકરીમાં દાખલ કરે, પણ ખીજી બધી શરતો તે કબૂલ ન કરે, તો હડતાળ ચાલુ ગમ્મતી ચોગ્ય છે, એમ હું માનું છું”

“અમે પણ તમારા જ મતના છીએ”

“શું થયું?” તે વખતે મદદ એરડામાં આવી “કંઈ ખાનગી વાત તો નથી ને?”

“ના, ના, કંઈ નથી, આરને!” રામલાલે તેને કહ્યું.

સદા આવી અને રામલાલ પાસે સોફા ઉપર બેઠી.

“હડતાળનું શું થયું?”

સુબોધે બધી વાત કહી “ત્યારે આજની બપોરની મુલાકાતમાં તમને ખાસ શંકા નથી?”

“ના, અમે માનીએ છીએ કે મૂડીવાદ એટલે કમજોર થઈ ગયો નથી, કે એક દિવસમાં આમ નમતો આવે”

“ત્યારે, આજ સંજો હડતાળનો નવો મંત્ર?”

“હા. જો કે રામચંદ્રને કેટલુંક કહી મતારે મજૂરોને જોઈએ તેનાથી વધુ આશા આપી છે, પરંતુ હું નથી

ધાગ્તો કે મજૂરો એના કહેવા પર બહુ ધ્યાન આપે”
પ્રાણુવાયે કહ્યું

“કેમ, રામચરણે શું કહ્યું?”

“સગલમ એવું કહ્યું કે આજે બપોરે શેઠ અમારા બધાને પગે પડશે, અને અમને કહેશે, કે કૃપા કરીને મજૂરોને પાછા બોલાવો, બધે તેઓ આંધુ કામ કરે, પણ તેમને કામ કરવા બોલાવો! બધે તમે મિનતું નહુ કામકાજ કરો, પણ તેને આતુ રાખો આથી મજૂરો ધણા ખુશ થયા છે, પણ સાજે બહુ માલગજો ત્યારે હું આશા રાખુ છું કે તેઓને સખત આધાત નહિ થાય?”

“એવું કહેતા એને અટકાવવો હતોને?”

“એને કેમ અટકાવાય? અટકાવે અટકાય તેવો તે નથી એની માફક બોલવામાં તો વેદી જ પહોંચે.”

“હા એ વેદી તો મરસ ઊકરો છે.” રામલાલે કહ્યું
“પણ કલ્પનાશક્તિ ચોટી છે, તેથી એકધાતુ કામ જ તે કરી શકે”

“ના, એને બીચારાને પોતાની જાતે કોઈએ કદી કામ કરવા દીધું નથી, એટલે તેનામાં આત્મવિશ્વાસ નથી પણ જો એક આખું કામ એ પોતાની જાતે કરે, તો તે આદર્શ કાર્યકર થઈ શકે!” મદાએ કહ્યું

“હું ધારું છું કે સદાજેન વેદીના પૂરતા સંબંધમાં આવ્યાં નથી, એટલે તેને માટે આવો સરસ અભિપ્રાય આપે છે.” સુબોધે કરડાકાથી કહ્યું.

“અને દીનેશ?” રામલાલે પૂછ્યું. “તે આ હડતાળના કામમાં કેવો છે?”

“ખાસ કંઈ દેખાતું નથી. પણ તે ધણીજ અંચળ પ્રકૃતિનો છે, એટલે કંઈ વખતે તે જાંધો ફરી જેસે તે કહી શકાય નહિ.”

“એટલે?”

“કાલે જીડીને એને લાગે કે હડતાળસમિતિ યોગ્ય નથી કરતી, તો તે વધુ મતને માન આપી સાથે જ કામ ન કરે, પણ તરત હોહા કરી જુદો પડે.”

“હું ધારું છું કે તેની બાબતમાં પણ મારે તમારાથી જુદા પડવું પડશે. દીનેશ જેવો —”

“હું આતું કે?” દીનેશનો અવાજ આવ્યો.

બધાં અમકયાં. “આવને, તારીજ વાત થતી હતી.” રામલાલે કહ્યું.

“ મારી શી વાત કરતા હતા ? ”

“ તારો આજની બપોરની મુલાકાત વિષે શો મત છે ? ”

“ તે તો કેમ કહી શકાય ? ”

“ તું માને છે કે બધી ચરતો કબૂલ કરશે ? ”

“ અલગત નહિ. ”

“ ત્યારે, જે ચરતો શેઠ કબૂલ કરે, તેનાથી સંતોષ મળી હડતાળ તું બંધ કરાવે કે ચાલુ રાખે ? ”

દીનેશે પ્રાણલાલ, સુખેશ અને સદા મામે જોયું. તેને લાગ્યું કે તેની પરીક્ષા લેવાઈ રહી છે. તેને તે ઠીક ન લાગ્યું. તે અત્યારે સદાને મળવા આવ્યો હતો. પણ મદા માથે વાત કરી શકાય એવું તેને લાગ્યું નહિ આથી, વાતચીત જલદીથી

પૂરી થાય એ હેતુથી તેણે કહ્યું, “હું પોતે હોઉં તો હડતાળ ચાલુ ગણુ. પણ ક્યાં સુધી તે નાછી ન કરી શકું.”

“હા, મત્તાગ્રહની મર્યાદા બાંધવી ઘણી મુશ્કેલ છે” સદાએ ઉમેર્યું. “પણ હું ધારુ છું કે મમિતિના બીજ બધા સભ્યો એવા મનના હોય કે હડતાળ બંધ રાખવી તો હું શું કરે?”

“માગ મત પ્રમાણે લાવવા પ્રયત્ન કરુ પણ હું નથી ધાગતો કે ગ્રાણીલાલ કે સુબોધ જેવાઓનો એવા ઊલટો મત હોય તો માનુ કરેલું તેઓ કરી માને.”

“કેમ, અમે બહુ હારીના છીએ?”

“તે શબ્દોમાં મૂકવાની આમ જરૂર છે?” દીનેશે સ્વમે કહ્યું.

“હું અત્યારે કંઈ સારા દિમાગમાં વાગતો નથી” રામલાલે હસવામાં વાત ઉઘાવતાં કહ્યું, “આ બન્ને જાન પણ તાગ જ મતના છે, પરિણામે સાંજની મજામાં બનતા સુધી તમારે મજૂરોને સમાધાનમાં મજેલી નિષ્ક્રિયતા વિશે કહેવાનું રહેશે.”

“હું તો કહેવાને તૈયાર છું અને હું માનું છું કે ૬૫ તરત તો તેઓ સાત ચિત્તે આપણું પગલું વખણાશે પછીની વાત પછી” દીનેશે કહ્યું. “આતો હું જઈશ હું તો રહન

રામલાલભાઈનો પોતાનો મત જાણવા આવ્યો હતો. હું ધારું છું કે તમારો મત પણ એજ છે ?”

“હા, પણ તે વિષે જાપામાં કંઈ લખતો નહિ.”

“અને લખું તોયે, તમને હવે કયાં દેશી ખીક રહી છે ?”

“ના, ખીક તો નથી. પણ ખોટી જાહેરાતનું કંઈ કારણ ?”

“એ જ કે તમારા પોલિમિત્રાને તમારા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાનું મન થાય.”

“એમાં મને કંઈ નુકસાન નથી. મને તેઓ કંઈ કરી શકે એમ નથી. હા, સદા જેવીને મારા ઘરમાં રહેલી જોઈને તેની નોકરી જોખમમાં આવી પડે !” રામલાલે સદા મામે દસીને કહ્યું.

“એવી એક નોકરી નહિ હોય તો માડું શું જવાનું છે ?”

“હા આ ઘર તો તારે માટે ઉધાડું જ છે. ખાવાનું ખૂટવાનું નથી.” લાડથી રામલાલે કહ્યું.

“સદાજેનને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાનું ચોક્કસ હોય તો તો જરૂર જાપામાં લખું, કારણ કે હજતાળમાં એમની ખામ જરૂર છે.”

“ દીનેશ, જો વખતે મને લાગશે કે મારે હડતાગમાં ચોવીસે કલાક કામ કરવું જોઈએ, તે વખતે હું જ નોકરી છોડી દઈશ ” સદાએ ઉશ્કેરાઈ કહ્યું

“ પછી બીજી નોકરી જગદી નહિ મળે ! ” રામનાથે હમતા કહ્યું.

“ વાધો નહિ તમારું ઘર તો રહેવા ખાના પૂરું છે ને ? ”

“ હા, તેવો વાધો તો નહિ આવે ”

“ હું જઈશ ” એકાએક દીનેશ કહ્યું

“ અમે ચે જઈશું. જો વખત હશે, તો અમે સાજની મીટિંગ પહેલા મળી જઈશું ” પ્રાણલાલ અને સુમોધ પણ ઊભા થયા

અને દીનેશની પાછળ પ્રાણલાલ અને સુમોધ પણ નીકળ્યા

“ પ્રાણ જલ્દી આ હડતાગનો કેવોક અંત આવશે ! ” સદાએ નીસામાં સંચે કહ્યું

“ કેમ આટલામાં કંટાળી ગઈ ? ”

“ ના ”

અને સદા ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ

બાગ વાગે જ્યારે વેદી દીનેશને જાપજાનામા મળ્યો ત્યારે દીનેશનું દિલાગ સુધધું નહોતું. મનારની વાત પછી એના મગજમા એક વિચિત્ર વિચાર પેદા થયો હતો, અને એકાએક તેનું મન ગભરાઈ ઝાંકુનું. તે વિચાર સદાનો હતો. મદાને ગમલાલ સાથે બેઠેલી અને લાડથી વાત કરતી જોઈ તેના મનમાં એકાએક ચાંકા ચર્ષ ‘સદા ને ગમલાલનો શો સબંધ હશે ? તેઓ ફક્ત મિત્રો જ હશે ? કે તેમનો મબંધ એથી કંઈ જુદો જ હશે ? આવી રીતે સદા ગમલાલ જોવા અપરીણિત માથે કેમ રહેતી હશે ? શક્યાતમા આવી હોય, ત્યારે તો સમજી શકાય પણ તેને આવ્યાને આવવા બધા દિવસ ચર્ષ ગયા, છતાંય તે જુદા ધગમા શા માટે રહેતી નહિ હોય ? તે એ સુ — ના, પણ સદાને ત્રિપે એવું શી રીતે ધારી શકાય ? પણ એ એ નર્મ છે — પણ તેથી સુ ? અને રામલાલ વિષે કેટલી

ખરાબ અફવાઓ છે, તે હું ક્યાં નથી જાણતો? જ્યારે ચાર વર્ષ ઉપર તેમણે કેગ્રિસ કમીટીના પ્રમુખ થવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે તેમને વિષે કેટલી ખરાબ વાતો જાપામાં આવી હતી? છતાં ત્યારે તેમણે કોઈ જાપાની પર બદનકીની ફરિયાદ માંડી નહોતી. ત્યારે શું એ વાતો સાચી હશે? અને સદા ત્યારે તો — ના, ના, — સદાએન વિષે એવો વિચાર પણ ન કરી શકાય. એને માટે તો ફક્ત માન જ જોખણે, તે તો પૂજ્ય જ ગણાય. એને માટે હું ખરાબ વિચાર શા આધારે કરું? — પણ આજ સવારે બન્ને જણાં કેવી રીતે વાતો કરતાં હતાં? — ના, ના, કોણ જાણે — પણ ના —' આવી માનસિક બાંજગડમાં તે એનું કામ મંત્રની માફક કર્યો જતો હતો. તેવામાં વેદી આવ્યો.

વેદીએ જો કે આવી કોઈ બાંજગડમાં સવાર ગાળી નહોતી, પણ હડતાગની જોખમદારી તેને માટે ધણી મોટી હતી. એ બારથી લદાએલું મન, તેને બીજા કશામાં ચિત્ત પરોવવા દેતું નહિ. આથી, તે દીનેશને કહેલા વખત પહેલાં આવી પહોંચ્યો. દીનેશને કામમાં જોઈ તેણે આભુજાભુ પડેલાં જાપાં વાંચવા માંડ્યાં.

દીનેશ પણ તેના તરફ કંઈ ખાસ ધ્યાન ન આપતાં, પોતાનું કામ કરવામાં જ મશગુલ રહ્યો.

આખરે વેદી કંટાળ્યો. “ દીનેશ, તને આવતાં વાગ લાગશે ? ”

“ ના, હમણાં આવ્યો. પણ હા, એક વાત કહેતાં હું બૂલી ગયો. સવારે રામલાલને ત્યાં હું, પ્રાણુલાલ ને સુખોદ ગયા હતા. ત્યાં અમે સૌ એ નિર્ણય પર આવ્યા કે બધી શરતો બપોરે માન્ય ન થાય તો હડતાળ ચાલુ રાખવી. ”

“ મને કેમ ન ખોલાવ્યો ? ” વેદીને ખોટું લાગ્યું.

“ અમે સૌ એકાએક જ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને એકઠા થયા. એટલે દરેકે પોતપોતાનો મત કહ્યો, અને આશ્ચર્યની વાત તો એ કે બધાનો મત મરજો નીકળ્યો. મને મારો મત બદલવાનું મન થયું. ” દીનેશ અડધી ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ પણ તે મત બદલવો જ જોઈએ ! આપણે બધા મનુષ્યોને આદર્શવાદી શરતો માટે આમ બૂખે કયા સુધી મારી શકીએ ? ”

“ અમે પાંચે થોડોક અનુભવ તો ધગવીએ છીએ—”

“ પાંચે કેણુ ? રામચરણ પણ હતો ? ”

“ ના, સદાએન ત્યાં હતાં—”

“ અને તે ચે આ મતમા હતાં ? ”

“ હા. ”

“ જની શકે જ નહિ ”

“ હવે તે વાત પડતી મૂક જો, બાર થવા આવ્યા અને જો તારે મંડળની ઓફિસ પર જવું હોય તો ચાલવા માડ મને જરા મોકું થશે.

અમડો ફફડતો વેદી, દીનેશને તેની ઉપર હસતો મૂકી છાપખાનામાંથી બહાર નીકળ્યો. ‘હું સમિતિના સભ્ય હોવા છતાં આ લોકો મને કશાપમા ભાગ લેવા દેતા નથી ને આ દીનેશ સભ્ય નથી છતાં જરાજરામાં ત્યાં જઈ પહોંચે છે. એ મદામેન પાછળ ગાડો જ થયો લાગે છે. જાણે સદાએનને તેના સિવાય કંઈ ખીજો ધંધો જ નહિ હોય. પણ સદાએન, પણ આવાજ મતનાં હશે? કે દીનેશ મરકરી તો નહિ કરતો હોય? એનું કંઈ કહેવાય નહિ કંઈ વખતે તે મરકરી કરે છે, અને કંઈ વખતે તે ગંભીર હોય છે, તેની મને કંઈ સમજ જ પડતી નથી એને ગંભીર ગણવો જ ન જોઈએ. પેલા સુખોદ ને પ્રાણુવાલ્લ ઠીક એનો ઉધડો લે છે. તેઓ તો એને કાફ જ આપતા નથી આ સમિતિમાં પણ, રામલાલભાઈએ કહ્યું ન હોત તો એને લેત જ નહિ પણ એના સારા ભાઈ એને સમિતિમાં કામ કરવાની તક મળી હા, એ ખોલી શકે છે, સારું લખીએ શકે છે, પણ આવા કામમાં સમગ્ર પ્રશ્ન પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવાની શક્તિ કેળવવી પડે છે, તે જ એનામાં નથી અરેખર, એનું શું થશે? આવી સુખ-

ભરી, ગમુજભરી જિંદગી એ ક્યાં સુધી ગાળી શકશે ? પગથુએ, જિંદગીની જોખમદારીઓ આવી પડશે, ત્યારે એની હાથવૃત્તિ ક્યાની ક્યા જતી ગહેશે !—હશે, પણ પગથુવાની એને ક્યા ઉતાવળ છે ?

‘—પણ સદાએનને પગથુવાનો વિચાર તો એને નહિ આવતો હોય ? પણ સદાએનનો જ પરથુવાનો વિચાર નહિ હોય ને ! નહિ તો નર્મનો ધંધો કેમ કરે ? મામાપના કલ્પા પ્રમાણે મીઠા સીધા પરણી ન જાય ? પણ એમને મામાપ નહિ હોય તો ? એકલુ જ જીવન ગાળતા હોય, અને એ જીવન ગાળતા કંટાળી ગયા હોય તો ? તો આવા રમુજી અને બીનજોખમદાર દીનેશને પરણી પણ જાય !—પણ ના, ના, એમ કંઈ તે કાંઈ નાલાયકને પગથુ નહિ તેમને પરથુવું જ હોય તો કેવા સારા માથુમને પરણી શકે ? સમાજમાં મારો હોદ્દો ભોગવતા અનેક માથુસો એને પગથુવા તૈયાર થાય—તેમને તે ન પરથુ ?’ એકાએક તેની વિચાર પરંપગ અટકી તે રસ્તામાં ઊભો ગયો, આજુમાજુ નજર ફેરવી ઘણા લોકો આવતા જતા હતા, નહિ તો, સમાજમાં સારા હોદ્દા ભોગવનાર માથુસોને ઊંચા ગણવાના ભયંકર પાપ માટે તે પોતાના ગાલ પર તમાચા મારત.

તે મંડળની ઓફિસ ઉપર આવ્યો ત્યારે પ્રાણવાય, સુબોધ અને રામચરણ ઉપરાંત બીજા પણ મંડળના કેટલાં

સબ્યો હતા. તેઓ બપોરની મુલાકાતની ગંભીરતાથી ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. બધાનો જ એવો મત હતો કે તેમણે મિલ્લના કાર્યવાહકોને સરતોનો જે ખરડો મોકલ્યો હતો, તે ખરડાની બધી સરતો સ્વીકારણ્ય તો જ હોતાજ બધ રાખવી, નહિ તો ચાલુ રાખવી.

વેદીનો મત પૂછવાની કોઈએ દરકાર ન કરી. એનામાં પોતાનો મત વિના પૂછ્યે આપવાની હિંમત નહોતી. તે બળ્યુતો હતો કે જે તે પોતાનો ખરો મત બહાર કરશે તો તેને બીરુ, ખામલો કહી તેના પર બધા તૂટી પડશે, અને એકલે હાથે તેનાથી લડી શકાશે નહિ.

આથી થોડો વખત શાંતિથી ચર્ચા સાબળ્યા પછી તેણે મંડળની ઘડિયાળ તરફ જોઈ પૂછ્યું, “આપણે ક્યારે નીકળવું છીએ ?”

“દોઢ વાગ્યા સુધી દીનેશની વાટ જોઈશું. ત્યાં સુધી તે નહિ આવે તો પછી આપણે જઈશું. જે વાગતા સુધીમાં પહોંચી શકાશે”

દોઢ વાગે તેઓ નીડળ્યા બહાર નીકળતા જ દીનેશ મળ્યો. બધા સાથે શેઠને બંગલે પહોંચ્યા.

ભગવાનદાસ શેઠ મિલના મેનેજિંગ એજન્ટ હતા. બાપીકી દોલનનો આ પણ એક ભાગ હતો. એમના બાપે એ એજન્સીમાંથી મારા પૈમા મેળવ્યા હતા. તેમના મૃત્યુ પછી ભગવાનદાસે પણ પોતાની આવડત ઉપગત ખીજા અનેક કારણોએ એ એજન્સીમાંથી ધણા પૈમા મેળવ્યા હતા.

તેમણે દોલેજનુ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઉત્પાદન અને ઉપયોગના સિદ્ધાંતો બરાબર હૈયે ઉતાર્યા હતા. ઉત્પાદકો અને ઉપયોગ કરનારા વચ્ચે કેવી રીતે ચોખ્ખું વહેંચણું કરવી, તે એ તે શીખ્યો હતો. માગ અને દેણના કાયદાઓ તેમણે ગોખ્યા હતા. કેટલોક અંશે એ શિક્ષણનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના વેપારમાં કર્યો હતો.

પણ કોલેજમાં તે જે નહિ શીખેવા તે એમણે મિલનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે શીખવું પડ્યું હતું હરીશર્ધની તીવ્રતા જેટલી અર્થશાસ્ત્રની ચોપડીમાં દેખાતી તેના કરતાં તેમને મિલનો માથ વેચવામાં વધારે લાગતી એ હરીશર્ધને લીધે પ્રમાણમાં તેમનો નફો ઓછો થતો જતો હતો તે પણ તે દેખી શક્યા હતા.

પુસ્તકોમાં હરીશર્ધ કેવી રીતે અટકાવવી તેનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો હતો હરીશ એકમા માથ અને નફાનું એક ધોરણ નક્કી કરે, તો બધા જ હરીશ વધારે નફો મેળવે. પણ તે ઉપાય તેમને મિલના કારભારમાં કામ ન લાગ્યો, કારણ કે તેમના હરીશ શહેરમાં જ નહોતા, પણ આખી દુનિયામાં પ્રસારેલા હતા જપાન અને લો કેસાયરની હરીશર્ધ ન પડોચી વળવાની એમનામાં શક્તિ નહોતી.

તેમણે ઈલાક અને જપાનની મુસાફરી કરી પણ મમજ ન પડી કે શી રીતે ઉપાદાન સરખું થઈ શકે. છતાંય દરરોજ તે દેશોનો માલ સસ્તો ને મસ્તો થતો જતો હતો અને પોતાના માલની ખપત ઘટતી જતી હતી, તે માથે નફાનું પ્રમાણ પણ ઘટતું જતું હતું.

તેમણે નવી મશીનરી મગાવી, મિલમાં ગોઠવાવી. પરિણામે મજૂરો ઓછા થયા, પણ નફો ખાસ વધ્યો નહિ ફક્ત મજૂરો તરફથી વિરોધ જ વધ્યો.

કોલેજના શિક્ષણમાં તેમણે મજૂરીની ચળવળોને પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. તે વખતે તેમણે તેમના પિતા માથે આદર્શવાદી ચર્ચાઓ પણ કરી હતી. પણ એમના બાપે કહ્યું હતું તેમ જ્યારે મિલનો કારખાન તેમના પોતાના હાથમાં આવ્યો, ત્યારે તેમને દેખાઈ આવ્યું કે મજૂરીની ચળવળ કાર્ષ પછી રીતે મજૂરીને લાભદાયક નહોતી. ખોટી હડતાળોથી તેમને નુકસાન થાય છે, અને પછી મિલ-માલિકોથી તેમને કાર્ષ પછી રીતની સહત આપવી પોપાય તેમ નથી જ્યારે પોતાનો જ નફો ઓછો થતો હોય તે વખતે મજૂરીના પગારનું ધોરણ વધારવું કે તેમના કામને વખત ઓછો કરવો એ પરવડી શકે તેમ નહોતું નફો વધારે હોત ત્યારેય તેમણે તેમ કંઈ હોત કે કેમ તેયે એક પ્રશ્ન હતો.

છતાંય તેમની મિલમાં હજી સુધી હડતાળ પડી નહોતી. બીજી મિલોમાં હડતાળ પડી ત્યારે તેમણે તેના માલિકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવી હતી દરમ્યાન તેમને જોખમે અને ક્રિમતે વધારે નફો પણ ખાધો હતો. તેમણે તેમને એમ પણ કહ્યું હતું, કે એમની મિલ જે આદર્શ રીતે ચાલે છે, તે રીતે સૌ ચલાવે તો મજૂરી જરાય અમતોપ ન બતાવે.

પણ એકાએક હડતાળ પડવાથી તે ગભરાઈ ગયા. તેમણે કારણની જાણ તપસ કરી મજૂરીનો દડ થયો તેમાં

એમને બન્ને પક્ષની થોડી બૂલ દેખાઈ હતી. પણ જો તે પ્રમાણે સખ્તાઈથી ન વર્તાય તો મજૂરો માથે ચઢી બેસે, મેનેજરના એ સૂત્રમાં તેમને વળુદ દેખાયું હતું.

છતાં ય જ્યારે હડતાળ ચર ચર્ચ ત્યારે એમને લાગ્યું કે એમણે કંઈક કરવું જોઈએ. બીજા કોઈ કારણથી નહિ તો, માત્ર એમની આદર્શ મિલ્લમાલિકની પ્રતિજ્ઞા જાળવી રાખવા ખાતર પણ કંઈક કરવું જોઈએ. એમને લાગ્યું કે પોતાના કારભારની મોટી મોટી વાતો બીજા મિલ્લમાલિકોને તેમની મિલની હડતાળ વખતે કહી હતી તે બધી હવે પોલી દેખાશે.

આથી તેમણે ઉચ્ચી ધડીએ પ્રાણુક્ષામને ખોલાવ્યો અને બીજી જ પળે પોતાના એ કાર્ય માટે તે પસ્તાયા. થોડા વખત પછી તેમને સંદેશો મળ્યો કે સમિતિના સભ્યો એકઠા મળે ત્યાં સુધી કંઈ કરી શકાય એમ નથી, ત્યારે તેમને વધારે પસ્તાવો થયો. તે જાણતા હતા કે મજૂરોના આખા ખરડાને પોતે સ્વીકારી શકે એમ નથી. એમાં પોતાના કારભારને આર્થિક નુકસાન પહોંચે એમ હતું. એટલું જ નહિ, પણ પોતાના હાથ નીચેના માણસો આગળ માનદાનિ થવાનો પણ સંભવ હતો.

છતાંય તેમણે બપોરે મળવાનું કબજૂલ કર્યું. તેમણે તે સમિતિ આગળ મોટી મોટી વાતો કરી, બધી વાત તેમના

ઉપર દોળા નાંખવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો. એમ કરતાં જો સમિતિ મમજી જાય, તો હડતાળ પૂરી થાય; એટલુંજ નહિ પણ તેના મિત્રમાલિકા આગળ અને પોતાના હાથનીચેના અમલદારોમાં પોતે પોતાની મુત્સદ્દીમીગેનાં બાણમાં ફેંકી શકે.

તેમની ઉમર બહુ નહોતી. ભાગ્યે પાંત્રીસ વર્ષની હશે. મધ્યમ ઉંચાઈના અને દેખાવડા ચહેરાના હોવાથી માધારણ શ્રીમંત વર્ગના શેઠિયા જેવો તેમનો દેખાવ હતો. મિલકત પોતાના હાથમાં આવ્યા પછી તેમણે ધીમું અને મીઠું બોલવાની ટેવ કેળવી હતી. હસવામાં ન ગમતી વાત ઉડાવી દેવાની કળા પણ તેમણે માધ્ય કરી હતી.

મમિતિના મધ્યેને તેમણે સ્થિતપૂર્વક આવકાર આપ્યો. મિલતો મેનેજર પણ હાજર હતો. તેને પોતાની પામે બેમ્પાડી તેમણે મધ્યેને આમન સેવા કહ્યું.

“ચહા પીચો ? બપોગની ચહા પીવાનો લગભગ વખત થયો છે.” તેમણે મુશગ્યું.

પણ ચહા પીવાની તરફેણમાં કાર્ષ નહોતું. “મારું, હું ચ પછી ચહા પીચ ” મમિતિના સમ્યોના કામને લીધે, હડતાળને લીધે, ચહા પીવાનું અતિ અગત્યનું કામ તેઓ છોડી દે છે, એ જણાવવાનો તેમનો હેતુ હતો. પણ

મમિતિના સબ્બો ઉપર તેની કોઈ પણ પ્રકારની અમર ન થઈ

“હવે આપણે આપણું કામ શરૂ કરીએ. પેના ખરડાનો ઝગઝગ લાવો ને.” તેમણે પોતાના મેનેજરને કહ્યું. મેનેજરે તે કામળ કાઢી આપ્યો. “મેનેજર અહીં એસે તેનો તમને વાધો નથી ને?”

‘ના’ પ્રાણનાથે કહ્યું.

‘બીજા થોડાક જણને બોલાવો. તો એ અમને વાધો નથી.’ રામચરણે મ્હુ શેઠની મીઠી નાતોથી તે બીડાવા માડ્યો હતો.

ના, બીજા માર્દનું આપણે કામ નથી.’ મીઠાશથી શેઠે જવાબ આપ્યો. “જુઓ, આ તમારા ખરડાની બધી શરતો કબૂલ થશે એ તો તમે પોતે જ માનતા ન હોવા જોઈએ. આમાંની કેટલીક શરતો—”

‘તમારી ત્યાં જૂન થાય છે.’ પ્રાણનાથે નમ્રેથી જ કહ્યું. “આ નધી શરતો અમે તમને મોકલી ત્યારે પૂરે વિચાર કર્યો હતો અને ઓછામાં ઓછી માંગણીઓ અમે તેમા રજૂ કરી છે.’

તે તો હું સમજી શકું છું પણ તમે જોઈ શકશો કે આ પગારના ફરતું ધોરણ જે તમે સૂચવ્યું છે, તે વધારે પડતું છે.’

“ અમારાથી તે જ સમજી શકાતું નથી. અમે માનીએ છીએ કે હાલના સંજોગોમાં અમે સૂચવેલા પગારના દર ચોગ્ય જ છે. ”

“ ત્યારે તમે હાલના સંજોગોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોતા નથી, એમ મારે કહેવું જોઈએ. મને પૂરું કહેવા દો. ”
પ્રાણુલાલ કંઈ બોલવા જતો હતો તેને અટકાવી તેમણે કહ્યું,
“ આ ઉદ્યોગના ઇતિહાસની તમને ખબર છે, એમ હું માની લઉં છું. જ્યારે આખું જગત આર્થિક મંદીમાં આવી પડ્યું હતું, ત્યારે સ્વદેશી અળવળને અણુધાર્યો લાલ મળ્યો હતો, તે હું કખૂલ કહું છું. પણ તમે જાણતા હશો કે એ સ્વદેશી અળવળનો ગિલરો પૂરો થયો ત્યાર પછી આ ઉદ્યોગને પ્રત્યાધાત પહોંચ્યા છે. સ્વદેશી અળવળની હરીફાઈને પહોંચી વળવા જાપાને અને લેન્કેશાયરે પોતાના માલની કિંમત લગલગ નહિ જેવી કરી મૂકી. આથી જ્યારે સ્વદેશી માલ જ ખરીદનારાઓની સંખ્યા ઓછો થતી ગઈ, ત્યારે પરદેશી માલ અહીં એટલો સસ્તામાં મળતો હતો કે એમની સામે ગિલા રહેવું અમારે માટે અશક્ય હતું. તે વખતે એ આર્થિક મંદી તો ચાલુ જ હતી. આવી સ્થિતિમાં હિંદના મિલ ઉદ્યોગને બેવડો ઘોકા પહોંચ્યો. હું માનું છું — અને તમારે જોઈએ તો હું આકડાઓ આપવાને તૈયાર છું — કે હજી એ સ્થિતિમાંથી મિલ ઉદ્યોગ પૂરેપૂરો નીકળી શક્યો નથી. તેવે વખતે આ પગારના દર ગેરવ્યાજબી છે. ”

“અમને એ વ્યાજખી લાગે છે ” સુઓધે કહ્યું

“ ‘હા’ અને ‘ના’ ને વેર હોય છે તમારે જોઈએ તો હું મહેજ છૂટછાટ આપી શકું અનન્યત જે મજૂરને કાઢી મૂક્યો છે, તેને અમે પાછો લઈશું ” શેઠે માજી બદલતાં કહ્યું, “ જે મજૂરોએ હડતાળ પાડી છે, તે સૌને અમે પાછા લઈશું એમનો ચરેલો પગાર હમેશની માફક આપવામા આવશે અનન્યત, આજનો પગાર તો તમે માગી ન જ શકો પગારના દરનો પણ આપણે વિચાર કરીશું તમે નક્કી કરેલું ધોરણ તમને વ્યાજખી લાગતું હોય તો યે મિને છેલ્લા કેટલાંક વર્ષથી કરેલો નફો જોતાં, એ ધોરણ પરવડી શકે એમ છે જ નહિ મે તમને આગળ કહ્યું તેમ હું તમને આકડાઓ, જોઈએ તો ચોપડાઓ પણ આપવાને તૈયાર છું તમે તમારી જાતે જ જોઈ શકશો કે તમે નતાવેલા ધોરણે મજૂરોને પગાર આપવાથી મિલ કામદો ન કરી શકે તમને જોઈએ તો મારો એકાઉન્ટન્ટ તમારી સાથે બેસશે, અને મિલના યતા નફાના પ્રમાણમા યોગ્ય હોય તેવો પગારમાં વધારો કરીએ પણ તમે દર્શાવ્યો છે, તે વધારો તો અશક્ય છે ’ શેઠે પોતાનું વક્તવ્ય પૂરું કર્યું

તેની બનાઈ ભરેલી મૂચનાએ સમિતિના બધા સભ્યોના મનને હચમચાવી નાંખ્યા તેમણે કહ્યું હતી તેનાથી જુદી જ જાતની વાત તેમની માગે ગળુ કરવામાં

આવી હતી. પણ આટલી વાતથી તેઓ કબૂલ થઈ જશે, તે શેઠે પણ માન્યુ નહોતું કારણ કે ખરડાની બીજી એક શરત બિલકુલ ન કબૂલ કરી શકાય એવી હતી. દર વર્ષે પંદર દિવસની માંદગીની રજા ચડતે પગારે માંગવામાં આવી હતી જે કે, તે ઊરાડી દેવા માટે પણ શેઠ પાસે સાધનો હતા.

“હવે બીજી વાત, આ માંદગીના દિવસોની વાત, તમે પંદર દિવસની ચડતે પગારે રજા માગી છે. દરરોજનો મિલના મજૂરોનો પગાર લગભગ ૧૬૦૦ રૂપિયાનો થયો. પંદર દિવસનો પગાર એવીસ હજાર રૂપિયા થયો. એટલું બધું નુકસાન સહેલાઈથી ખમી શકે તેવી મિલની સ્થિતિ નથી. અલખત, હું જાણુ છું કે તમે દર્શાવેલી શરતની જરૂરિયાત છે હું એ ઈન્દ્રિય છું કે મજૂરને એવી રજા મળવી જોઈએ પણ તમે જ વિચાર કરો કે મિલ જે થોડો ધણો નફો કરે છે, તેમાં ૨૪૦૦૦ રૂપિયાનો ખાડો ફેટસો મોટો થઈ જાય ? તમે જ વિચાર કરો કે તે નુકસાન આ મિલ ખમી શકે ? પરિણામે એવો વખત આવે કે મિલ બંધ કરવી પડે, અને બધા મજૂરોને પંદર દિવસને બદલે હમેશને માટે ઘેર બેસવું પડે ! બોલો, હવે મને તમારો શો ઉત્તર છે તે કહો. આ જે સિવાય હું તમારી બધી શરતો માનવા તૈયાર છું. હડતાળ તો મને તેમજ મજૂરોને બંનેને નુકસાનકર્તા છે. મનેય મજૂરો અને તેમના કુટુંબો માટે

મહાનુભૂતિ છે. મારી હકને લીધે એમને જુએ માગવાનો મારો જરાય વિચાર નથી. માટે જ હું આટલું કબૂલ કરું છું. એ ધ્યાનમાં રાખજો ” શેઠ અટક્યા. એમણે બધા મામે જોયું. તેમના જીવાન, બીન જાનુભવી મોંઢા જોઈને મંત્રોપ થયો “હા, એક વાત કહેતા હું બૂલી ગયો. હું તમારા મજૂરમંદને પણ કબૂલ કરવા તૈયાર છું. ભવિષ્યમાં કંઈ પણ ટટો ચાપ તો તમારા મંદની ફરમિયાનગીરી હું કમૂલ કરું છું” શેઠ પોતાની બનાઈનું છેલ્લું પ્રદર્શન કર્યું. પોતાની માયાળુ વર્તણૂકથી દમાઈ ગયેલા મમિતિના મબ્બેને જોઈ એમને મનમાં હસતું આવ્યું “હાકરાઓ !”

બધા સભ્યો ઉપર એમના બોલવાની જુદી જુદી અસર થઈ હતી. પણ એક વાત તો સૌના મનમાં ચોક્કસ હતી, કે તેમણે બાવી સારી વર્તણૂકની આશા રાખી નહોતી.

રામચરણને શેઠની વાતમાં ક્યાં બદમાશી છુપાઈ છે તેની સમજ પડી નહિ. અલગત અદર કંઈ બદમાશી તો હોવી જ જોઈએ, એ વિષે તેને શકા નહોતી.

દીનેશ શેઠની વાતની બદમાશી ચોડે અંને સમજી શક્યો હતો. બન્ને શરતોના રહિયો આપવામાં ક્યાં ખોટી રીતે એમણે વાત કરી હતી, એ તે જોઈ શક્યો હતો.

વેદી, પ્રાણુલાલ અને સુખોદને સમાધાન સંકળ નીવડશે, તેની હવે ખત્રી હતી. જે વધારે વાટાઘાટ કરશે, તો શેઠ તેમની બધી શરતો થોડેબધે અંશે કબૂલ રાખશે, તેની તેમને હવે શંકા નહોતી.

“બોલો, તમારે શું કહેવું છે? જોઈએ તો, સમાધાનની શરતો મેં આ કાગળ ઉપર લખી છે, તે વાંચી જાઉં તમારે કંઈ સુધારો કરવો હોય, તો તેના ઉપર વિચાર કરીશું.” બધાને સંમત થયેલા જોઈ શેઠ બધી શરતો વાંચી ગયા પગાર અને રજા વિધેના ભાગ સિવાય, બાકી બધી શરતો કબૂલ કરવામાં આવી હતી.

“પગારની બાબતમાં એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે ૪ પનીના છેલ્લા પાંચ વર્ષના હિસાબ તપાસી, નફાતોટાના આકડા જોઈ, જે પગારના ધોરણના દર યોગ્ય જણાશે, તે તરત ચાલુ કરવામાં આવશે.”

“ચક્રતા પગારે પંદર દિવસની રજા માટે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે મિલની હાલની આર્થિક સ્થિતિ જોતાં એટલી જોટ મિલ ખર્ચી શકે નહિ આથી સાગ દિવસો આવે, ત્યાં સુધી, તે અમલમાં મૂકવાનું મોકુફ રાખવામાં આવ્યું છે.”

“આ બધી શરતો બન્ને પક્ષને કબૂલ હોવાથી હડતાળ પાછી ખેંચી લેવામાં આવી છે.” શેઠ વાંચી રહ્યા.

“ તમને કળૂય હોય તો તમારી સહી કરો ”

“ ના, એ કેમ કળૂન કરી શકાય ? ” ગમચડા બીજા કોઈ પણ બોલે ત્યાં પહેલાં બોલી બેઠો “ આમા તમે મજૂરોને શું આપ્યું ? મુખ્ય શરતો છે, તેમા તો ભવિષ્ય ઉપર બધું નાખી દીધું છે ! પગારનો વધારો ભવિષ્ય ઉપર રાખ્યો છે, અને ચંદતા પગારે આપવાની રજા તો હિઝવી દેવામા જ આવી છે ! ”

“ તમારે શો સુધારો સૂચવેલો છે ? તમે સૂચવેલો અને આપણે તે ઉપર વિચાર કરીએ ” શેઠ ધીરજની મૂર્તિ હતી

‘ મારે સુધારો મૂકવો જ નથી, અથવા તો એમ સુધારો કે જ્યાં સુધી પગારનું નવું ધોરણ અમલમાં મુકાય નહિ ત્યાં સુધી હડતાળ ચાલુ રહેશે ” રામચરણે કહ્યું

“ એ તો હસવા જેવી વાત છે હિમાબ તપામતા દિવસો નીકળી જશે તે દરમિયાન હડતાળ ચાલુ રહે તેથી મને તેમજ મજૂરોને નુકસાન થાય તેના જોખમદાર તમને જ ગણાવી શકાય એ નુકસાનથી તમારી હઠ સતોવાય તે સિવાય બીજો કઈ કાયદો મને દેખાતો નથી ” શેઠે કહ્યું

કાયદો ન કાયદો તો અમે સમજીએ છીએ પણ તમને જો વાંધો નહોત્ય, તો અમે સૌ અડધોએક કલાક

મળી તમને અમારા સુધારા જણાવીએ.” દીનેશે દાવકાઈથી કહ્યું.

શેકને દીનેશની વર્તણૂક ગમી. તેના સખ્દોથી તેને ખજર ન પડી કે દીનેશ તેના પક્ષમાં હતો કે વિરુદ્ધ હતો. પણ તેની માંગણી સામે તેમને કંઈ વાંધો નહોતો. “તમે અહીં બેસો. અમે પાસેના ઝોરડામાં બેસીએ છીએ. તમે નિર્ણય ઉપર આવો ત્યારે અમને જણાવજો.” શેકે બિના થતા કહ્યું.

રામચરણે અને વેદીએ ચારે બાજુ જોયું. તેમને શંકા હતી કે ઝોરડામાં તેમની વાતો છૂપી રીતે સાંભળી જાય તેવું કાંઈ યત્ર હોતું જોઈએ. પણ તે હુપાવવાતું કંઈ સ્થળ ન જોયું. એટલે તેમને નીરાંત થઈ.

શેક અને મેનેજર બહાર ગયા એટલે તરત દીનેશ બોલી ઉઠ્યો, “જોઈ એની સુવ્યર્ષ? અને કંઈ આપતું નથી, અને આપણી પાસે હડતાળ બંધ કરાવવી છે.”

“મને લાગતું જ હતું કે આમાં એની બદમાશી હોવી જોઈએ. નહિ તો, આટલી મીઠાશથી વાતો ન કરે!” રામચરણે કહ્યું. “મિલમાલિકા જે હિદાર હોય તો આપણને માથાફટ જ શાની પડે!”

“એણે કેટલી સીકતથી વાતો કરી ! જાણે બધું આપી દેવા તૈયાર થયો.” સુખોષે કહ્યું. તેને ધીરે ધીરે શેઠની ચાલખાજી દેખાવા માંડી હતી.

“પણ તેની બદમાશી ક્યાં છે ?” વેદીએ પૂછ્યું. તે સમજી શક્યો હતો કે શેઠ બધી શરતોનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર નહોતા. પણ તેને એમાં એની બદમાશી કે સીકત દેખાતાં નહોતાં. એણે એને જે ઠીક લાગ્યું તેની સીધી વાત કરી હતી.

“વેદી, તું હજી એવો જ રહ્યો.” પ્રાણસાહે કહ્યું. તેને પણ હજી કંઈ ખાસ સમજ નહોતી પડી. પણ વેદીને આવું કહેવાની તક એ છોડે તેમ નહોતો.

“અંગત વાત કરવાની છોડી હું એમ પૂછું કે તમે આ સૌ કબૂલ કરો છો કે નહિ ?” દીનેશ કહ્યું.

“હું કબૂલ નથી કરતો. આપણી બન્ને શરતોનો સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી હડતાળ બંધ નહિ પડે.” રામચરણે કહ્યું.

“હું એમ કહું છું કે રજાની વાત આપણે પડતી મૂકીએ અને પગારનો સહેજ ઓછો દર સ્વીકારી લઈએ.” પ્રાણસાહે કહ્યું.

“હું પણ એમ જ કહું છું. જોઈએ તો થોડો વખત આપણે પંદર દિવસને બદલે અઠવાડિયાની રજા માટે

પણ વાટાઘાટ કરીએ ” સુખોધે તેને ટકા આપ્યો.
 “ ચોવીશ હજારની ખોટ કરતા બાર હજારની ખોટ ઓછી
 તો ખરી જ ને ? ”

“ સુખોધ, તું મેં વેદી જવો જ રહ્યો. એણે સોળમે
 રૂપિયાને પંદરે ગુણ્યા એટલે ચોવીસ હજાર રૂપિયાની ખોટ
 આવી, એ તને કાણે કહ્યું ? એણે હિસાબ કર્યો ને તે
 કબૂલ રાખ્યો ” દીનેશે કહ્યું.

“ હિમાળ શું ખોટો છે ? ” પ્રાણલાલે કહ્યું. “ તું તો,
 પત્રકાર જ રહ્યો તને વળી હિમાળની શી ખમત પડે ? ”

“ પંદરસો માણુમમાર્થા એક માણુસ એક દિવસ ગેરહાજર
 ગહે — એક શું કામ, દસ માણુમ કે વીસ માણુમ જુદા જુદા
 ખાતામાં ગેર હાજર ગહે તોય તેથી શું તે દિવસે માલ ઓછો
 પેદા થાય છે ? તેમના પમાર જેટલું મિલને નુકસાન થાય
 છે ? ગેરહાજર રહેવા માણુમોને બદલે તે દિવસ પૂરતા
 તેઓ શું નવા માણુસો ગણે છે ? ત્યારે તેમને નુકસાન ક્યા
 આવ્યું ? ગેરહાજર ગહેવા માણુસને બદલે તેની પાસેના
 બીજા માણુમને વધારે કામ કરવું પડશે, તેટલું જ. તેને
 વધારે ચીવટ ગમની પડશે પણ મિલને તો તેમાં જગમ
 નુકમાન નહિ ખમત પડે ”

પ્રાણલાલ અને સુખોધ સમગ્રે ત્યાર પહેલાં રામચંદ્ર
 સમજ્યો હવે તેને શેઠની બદમાશી મમજાઈ તે તો

લાલપીળો ચર્ધ ગયો 'બદમાશ, આપણને સમજાવવા પડાવવા આવ્યો હતો'

'પણ આપણે ઠંડકથી વિચાર કરીએ ' પ્રાણસાને તેને ચાત પાડતાં કહ્યું ' દીનેશના કહેના પ્રમાણે શેઠે ખોટા વાદ કરી, ખોટા આક્રંડ આપણી સામે ધરી, પછર દિવસની ચક્રતા પગારે રજાની માંગણી નાકબૂલ કરી છે તેના આપણે અસ્વીકાર કરીએ છીએ અને આપણી ચરતને સ્વીકાર માહીએ છીએ '

" ઠીક છે " સુખોદિ કહ્યું

' કાયદાની ભાષા બોલતા તને આવડી ગઈ હાગે છે ' દીનેશે કહ્યું ' હા એ એવ વાત ચર્ધ હવે પમાગની બાબત તેની બદમાશી પણ સમજી શકાય એવી છે '

' કેમ, એમાં શી બદમાશી ? ' વેદીએ પૂછ્યું એને જોડ આ લોકો મનાવવા ધારતા હતા, તેટલો બદમાશ નહોતો લાગ્યો

" એનો વિચાર પગાર વધાગવાનો છે જ નહિ પણ આપણે હાલ આ વચનને લીધે હડનાળ બધ કરીએ, અને પછી તે આજે આપણી સામે જેમ આક્રંડ ધર્યા તેમ આક્રંડ ધરે મમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે કે પમાગ વધાગવો અશક્ય છે અને ના પાડે પછી તમે શું કરો ? તમે તો સમાધાનની ચરતોથી બધામેલા રદો કસમ આ ગદી

‘પગારની બાબતમાં એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે કંપનીના છેલ્લા પાંચ વર્ષના હિસાબ તપાસી નકાતોટાના આંકડા જોઈ, જે પગારના ધોરણનો દર યોગ્ય જણાશે તે તરત ચાલુ કરવામાં આવશે.’ સાંભળ્યું? પહેલાં તો, ‘પગારના ધોરણનો દર યોગ્ય જણાશે’ એટલે કેને યોગ્ય જણારો? એને કે આપણને ?”

“તું તો દૂધમાંથી પોગ કાઢવા જેવું કરે છે. એનો અર્થ વળી એક જ કે આપણા બંને પક્ષને જણાશે” વેદી વચમાં ખોલી બેઠો.

“હા, આપણે એવો સુધારો તો અત્યારે જ દાખલ કરાવી શકીએ.” સુબોધ બોલ્યો.

“વારુ, આપણે માની લઈએ કે શેઠ એ અર્થ કબૂલ કરશે. તો પણ, ધારો કે આપણો પક્ષ અમુક વધારો સૂચવશે, પણ જો એ કબૂલ નહિ કરે તો ? બંને પક્ષ કબૂલ કરે તો જ વધારો અમલમાં આવે ને ? બોલો, પછી તમે શું કરશો ? તે કહેશે કે તેણે પોતે તો શરતોનું પાલન કર્યું છે. તે કહેશે કે કંપનીના નકાતોટાનો હિસાબ જોતાં એક પાર્શ્વનો વધારો શક્ય નથી. ત્યારે તમે શું કરશો ? તમે ફરી હડતાળ પાડશો ? ફરી મજૂરો તરત તૈયાર થશે ? મજૂરો પણ આવી છાંકાબારીવાળી શરત કબૂલ કરવા માટે ત્યારે હસશે નહિ ? અને ફરી હડતાળ

ઉપર જવા એટલા જલદી તૈયાર પણ નહિ થાય." દીનેશો સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

"હા, તારી વાત ખરી છે." વેદીએ તરત નિષ્પાલસતા પૂર્વક કબૂલ કર્યું.

"તોઈ પહેલેથી છેલ્લે સુધી તેની બદમાશી?" રામચંદ્રે જોરથી કહ્યું. "આપણને છોકરાં ધારે છે. આપણને પટાવવા આવ્યો છે."

"જો તમે મહામત હો તો આપણે શેઠને એમ કહીએ કે આપણી શરતોનું શબ્દેશબ્દ પાલન કરવાને તે તૈયાર હોય તો જ આજની ધડીએ હકતાળ બંધ કરી શકાય. જો એમાંથી જરાય કાપકૂપ કરવાની હોય તો અમે તે કબૂલ કરતા નથી."

બધા કબૂલ થયા. શેઠની ઉધાડી પડી ગયેલી બદમાશીનો હવે બધાને ખ્યાલ આવ્યો હતો.

શેઠને બોલાવવામાં આવ્યા. દીનેશો તેમનો નિર્ણય કહી સંભળાવ્યો. "અમે ઘણા જ દિલગીર છીએ કે અમે તમારી દરખાસ્ત કબૂલ કરી શકીએ એમ નથી. અમને એમ લાગે છે કે અમારી પહેલાં મોકલાવેલી શરતો યોગ્ય છે, અને તેનાથી કંઈ પણ ઓછું લેવા અમે આજની ધડીએ તૈયાર નથી."

“તમે બૂલ કરો છો.” શેઠે મીઠાશથી કહ્યું. એનામાં ધીરજની ખોટ નહોતી. “તમે મજૂરો ઉપર નકામી બેઠારી લાદો છો તમારી આ હકથી તેમના ઉપર શી શી પીડા આવી પડશે તેનો તમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ નથી.”

“તમને આ બગલામાં બેઠા તેમના ઉપર શી શી પીડા આવી પડશે તેનો ખ્યાલ છે, તે જાણી અમને આનંદ ચાપ છે, અને તેમને પણ જો આ ખજર આપીશું તો તમારી મહાનુભૂતિ માટે તમારો ઉપકાર માનશે. આપણે જઈશું ?” હીનેશ એના મહયોગીઓ સામે જોઈને કહ્યું.

બધા બેસી ગયા. “તમે પસ્તાશો” શેઠે કહ્યું. હજી તેના મોંમાંથી સાકર ઓછી થઈ નહોતી. “પણ તમને જ્યારે ઠીક લાગે ત્યારે મને જણાવશો હું ફરીથી વારાઘાટ કરવા તૈયાર છું” શેઠે તેમને વિદાય કરતા કગતી કહ્યું.

“તદ્દન ઓઢરાઓ નથી” શેઠે મનમાં કબૂલ કર્યું. અને મેનેજર માથે હવે આગળ શી પગમાં લેરવા તેની મસલતમાં ગૂંથાયા.

ધુદ્ધ મવાગના જાહેર થયું હતું પરંતુ, બોબગોળાઓને અનુભવ મમિતિને બપોગની મસનત પછી જ થયો તેમણે એ પણ જોયું કે શત્રુ મામી જાતીએ સદવાને તૈયાર નહોતો, પણ કોઈ પણ જળકપટ આદરે એવો હતો તેઓ એની બાજુમાં લગભગ ફમાઈ ગયા હતા, તે પણ તેમને દેખાયું

દીનેશ તો તરત જાપામાં રિપોર્ટ આપવા ચાલી ગયો. એનું હૃદય ક્રોધથી ભરેલું હતું શેઠ કરતાં વધારે ક્રોધ તો તેને તેના મિત્રો — હક્તાજિયાઓના નેતાઓ ઉપર ચડ્યો હતો તેઓ શેઠના મીઠા શબ્દોથી ભોળવાઈ ગયા હતા.

જતાં પોતે તેને સારી રીતે મ કેવી શક્યો તેને તેને આનંદ થયો હતો તે જાણતો હતો કે આજની વાતથી

પ્રાણપાલ અને સુખોદ આખી જિંદગી મુધી તેને તેમનો દુશ્મન ગણ્યો: પણ તેને તેની દગ્ગર નહોતી. તેણે તેમને ખતાવી આપ્યું હતું કે ફક્ત સિદ્ધિઓના ચાનથી આ કામ થતું નથી. મૂડીવાદીઓ માટે યજ્ઞમાં ધણી સાવધતા વાપરવી પડે છે, તે તેમને તેણે શીખવ્યું હતું.

વેદી એની સાથે ખરેખર મારી રીતે વર્ત્યો હતો. તેણે છૂટા પડતાં તેનો ઉપકાર માન્યો હતો. “ખરેખર, દીનેશ, તું નહોત તો આજે ગોટાળો જ થઈ જતો! મેં નહોતું ધાર્યું કે તું આટલો હોશિયાર હશે” તેણે માદાર્થથી કહ્યું હતું. દીનેશને કબૂલ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો કે વેદી ગમે તેટલો જડ હતો, પણ તે જૂઠો, કે દંબી નહોતો જે હોય તે ખરું અને તગ્ત કહેતો. અર્ધસત્યો ઢંઢેવાની આવડત તેનામાં નહોતી જૂઠું તો તે બોલી શકતો જ નહિ.

તેને એક વાતનો ધણો મતોષ થયો હતો અને તે આનંદ તે છુપાવી શક્યો નહિ. વેદી સદાને મળવા જવાનો હતો. દીનેશ જ એ મુશ્કેલી હતી અને વેદીએ તે જખૂલ કર્યું હતું. વેદી ત્યાં જઈને ખરી વાતથી સદાને વોકેઈ કરશે. પોતે પોતાના વખાણ જેટલા કરી શકશે તેનાથી વેદી વધારે સારી રીતે કરી શકશે.

તેણે ઓફિસમાં આવી તંત્રીને વાત કરી અને રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો. “અમારા ખમરખતો તરફથી મળેલી ખાસ

અમર ઉપરથી અમે પાકે પાચે કહી શકીએ છીએ કે આજે
મવારે મિલના ઝગડામાં જે સમાધાનનું વાતાવરણ દેનાયું
હતું તે બપોર પછી વિખેરાઈ ગયું છે. આમ થવાનું કારણ
મિલના મેનેજિંગ ઓફિસ લગવાનદાસ શેઠે અખત્યાર કરેલી
વિરોધીનીતિ હતી એમના કહેવા પ્રમાણે મજૂરોએ જે
પગારનો વધારો અને ચડતે પગારે માહગીની રજા માગી
હતી તે માગણીઓ બેહુદી હતી, અને તેથી કોઈ પણ
પગારે તે કબૂલ કેવા તૈયાર નહોતા આથી, સમાધાન
હાલ તરત તો અશક્ય લાગે છે, અને મજૂરો માટે તરત
તો હડતાળ અને તેથી પરિણમતી હાડમારી જ છે.

સાજે પહેલી નકન તૈયાર થઈ કે તે સદાને ત્યાં જવા
નીકળ્યો મારે નસીમે મદા એકલી હતી 'હિનેશ,
મારે તને અભિનંદન આપવા જેઈએ, આજે તે જે
દોશિયારીથી શેઠના દાવપેચ પકડી પાડ્યા તે માટે કોઈને
ય માન બેપજો અને વધારે સતોષ તો એ થાય છે કે
આ સમિતિમાં તારું નામ મેં સ્વયં જુ હતું.'

'સદાબેન, મેં કંઈ ખામ કશું નથી એવી બોલી
સમ્પત્તા હું મતાવતો નથી હું એમ માનું છું કે એ વખતે
હું ન હોત તો આ લોકો જરૂર ગોટાળો કરી બેસત
પણ હજી તો પાસેસમાં પહેલી ખૂણી છે આ સૌ ક્યાં
જઈ અટકશે તે કહેવાતું નથી મિત્રના કાર્યવાહનો હવે

જેમનું તેમ ચાલવા દેશે નહિ. તેમની હમેશની કાળપગાઓની નીતિ શરૂ થશે પરિણામે માગમારી—”

“તે તો છે જ કાલ મવારે તમારે ખામ ધ્યાન આપવાનું છે”

“એમા શું થવાનું છે, તે ધારી રાકાય એમ છે, છતાં ય હવે મજૂરોને ખરી હાડમારી ભોગવવાની છે એાજામા એાછી મહિના એક સુધી હડતાળ ચાલશે પોલીસમેના આશ્રય લઈ કાર્યકરોને પકડે નહિ તો સાડુ, કારણ કે જે કંઈ થોડા બધા કાર્યકરો છે, તેમના ઉપર જ હડતાળનો આધાર છે.”

“દીનેશ, મજૂરોની હડતાળ નેતા ઉપર કે કાર્યકરો ઉપર અવલખી રહે છે, એ માનવું જૂન બારેલું છે હા, હડતાળનો પૂરો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ દરેક નેતામા હોતી નથી પણ સારો નાયક કે કાર્યકર ચાલી જવાથી હડતાળનો ને ક્રાન્તિનો વેગ એાછો થતો નથી, બિલકો વધે છે જેમ જેમ વધારે દબાણ આવતું જાય, વધારે ને વધારે કાર્યકર થતું જાય તેમ તેમ, તે ક્રાન્તિમા નવું બળ આવે છે. આ હડતાળમા પણ તેમ જ થશે જો કાર્યકરોને પકડશે, તો હડતાળમા નવું બળ આવશે તેનું બળ ચાલી નહિ જાય”

“તે તમે જાણો. મને હડતાળોનો ઘણો અનુભવ નથી આ પહેલો જ પ્રમંગ છે કે જેમા હું અંગત ભાગ

હઈ છુ, અને એથી જ મારી હિંમત ઓછી થતી જાય છે ”

“વેદીની સ્થિતિ પણ એવી જ છે તેને પણ એ જ ખીક લાગે છે હું ધારુ છુ કે કે આ પહેલા પ્રસંગથી એ એટલો ગભરાઈ ઊઠ્યો છે, કે હડતાળ પૂરી થયા પછી તેનું હૈયું ધણું જ બળવાન બનશે અત્યાર સુધી એને મૂડીવાદીઓ માટે ફક્ત શાબ્દિક ધિક્કાર હતો તેના બાપણોમાં જ એ વ્યક્ત કરી શકતો પણ હવે તે જેમ જેમ નજર આગળ જોતો જશે, તેમ તેમ એ બાપણોનો ધિક્કાર ઓછો થશે, પણ ખરો ધિક્કાર એનામાં પ્રકટશે જ્યાં સુધી એ વેદના અનુભવાય નહિ, જ્યાં સુધી તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે નહિ ત્યાં સુધી, એ ફક્ત શાબ્દિક ધિક્કાર જ રહે છે—”

“કદાચ તમારી વાત ખરી હશે” દીનેશે કહ્યું પણ સદાના છેલ્લા વાક્યોથી એનું મન પાછું વમળમાં ગૂંથાયું શા માટે વેદીની વાત ? શા માટે એનામાં આવો વ્યક્તિગત રમ લેવામાં આવતો હશે ? એનું હૈયું ભાગણીવદા છે કે એનામાં મૂડીવાદીઓ સામે ખરો ધિક્કાર છે, તેનાં આવા અન્વેષણ શા ?

“કેમ વિચારમાં પડી ગયો ?”

“ના, હું તમારા શબ્દોનો વિચાર કરતો હતો મને તમારો ‘શાબ્દિક’ ધિક્કાર સમજતો નથી”

“ નહિ મમજય, કારણ કે તારામા પણ એ વાઙ્મિક
ધિક્કાર જ છે જ્યારે વેદીની માફક તારા હૃદયમા એવો
આવેશ આવશે, કે જ્યારે શબ્દો હોઈ જહાગ કે કલમમા
નીકળી શકશે નહિ, ત્યારે ખરી લાગણી, ખરો કોષ કે
ખરો ધિક્કાર આવ્યો કહેવાય ”

“ મલાએન જોડું ન લગાડતાં તમે આ એક પછી
એક મિદ્ધિતા કલે જાઓ છો, પણ તેનું સ્વરૂપ તમને
શી રીતે સમજાયુ ? આનો જવાબ ન આપવો હોય તો
ન આપતા પણ પત્રકારના સાધારણ કુતુહલે આ પ્રશ્ન
પુછાયો છે, એમ પણ ન માનતા તમે જ્યારે વાત કરો
છો, ત્યારે એશી વર્ષાની ડોશીની માફક વાત કરો છો.
પણ તમારી ઉંમર માગ કરતા કંઈ ખાસ વધારે નથી,
એમ લાગે છે—”

“ દીનેશ, તારો પ્રશ્ન પત્રકારનું કુતુહલ નથી એટલે
જવાબ આપુ છું મારી ઉંમર નાની છે, છતાં જ એ
ઉંમરમા ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે, અને બાકીનું અનુભવે
શીખ્યું તે સૌને પરિણામે હું એક શીખી છું — તટસ્થ
રહેતા તટસ્થ ગ્રંથી શક્ય પ્રવાહ સાથે ન તથ્યાનુ, એ
ઘણી મહાન સિદ્ધિ છે એ મિદ્ધ કરવા માટે, એક જાતનું
તપ કરવું પડે છે મે એક એવો તપસ્વી જોયો તેને
પગને અનુસરવા મે નક્કી કર્યું આજે ઘણું અંશે હું
મક્કા યર્ધ છું ”

“તમારી વાત મને પૂરી ન સમજાઈ”

“હું ધારુ છું કે હું બગબર મમળવી શકી નથી મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ તો તને ખબર છે પહેલાં પરુઓ ફક્ત તેમનામાં રહેલી વૃત્તિઓથી દોરાતા જતા હતા બૂખ લાગે ત્યારે ખાતા, દુશ્મન દેખાય એટલે ભાગી જતા ધીરે ધીરે એ પરુઓનું ઊર્ધ્વગમન થતું ગયું તેમ તેમ તેઓ વૃત્તિઓમાં બેઠ પાડતાં શીખ્યા ક્યારે ખાતુ, કેવું ખાતુ તે મમળ્યા દરેક દુશ્મનથી ન ભાગવું, પણ નમળા દુશ્મન સામે થવું અને તો, જરૂર દેખાય તો, દુશ્મનને મિત્ર કરવો, એ એના ઊર્ધ્વગમનનું બીજું પગથિયું આગળ વધતા છતાં મનુષ્ય આજે પણ વૃત્તિઓથી થોડો બચે! દોરાય છે લાખો વર્ષોથી ધડાયેલી એ ગ્રંથીઓને તે દૂર કરી શકતો નથી આથી એનામાં હજી કામ ક્રોધ વગેરે વૃત્તિઓ, લાગણીઓ રહ્યાં છે તે તજ્ઞ દે તો નિષ્કામ, નિરપ્રદ બને નિરત્રેગુણ બને, તેને હું તટસ્થ જ કહું છું તે ફક્ત પોતાના અનુભવથી દોરાય છે, લાગણીઓ એને ખોળી બાળુએ દોરી જતી નથી, તે બીજા માર્ગ પ્રવાહથી ધસડતો નથી’ સદા અટકી

“મને તમારી વિચારમરણી તદ્દન ખોટી લાગે છે સદાએન! લાગણી એ મનુષ્યે પરુવૃત્તિનું સુધારણું સ્વરૂપ છે લાગણી એ મનુષ્યનો ખામ ગુણ છે લાગણીથી

તે ખરો અનુભવ લઈ શકે છે. જીવનનો રમ ચાખી શકે છે.”

“એટલે ?” મદા ચમકી આ તેને માંભળવું નહોતું મહિનાઓ પહેલાં ધડેલી દીધેલી એ ચર્ચા આજે કરવાને તે તૈયાર નહોતી.

“એટલે ? હું તે કેમ મમળવી શકું ? ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગો પશુઓ પૂર્ણતાથી કરી શકતા નથી મુદર કે ખેડોળ ચીજનો ફગ્ગ તેઓ જોઈ શકતા નથી. હું ધારુ છું કે મુદર સૂર્યાસ્ત જોઈ તેમના હૃદયમાં કંઈ અવનવી લાગણી થતી નહિ હોય સુઆવ્ય મંગીત માંભળી તેમના હૃદયમાં તનમનાટ થતો નહિ હોય. મનુષ્યે તે મેળવ્યાં છે. તેના ઉપાધિભર્યા જીવનમાં તે સુખો એક મીઠી વેલડી જેવા છે. તે વેલડીને પણ કચરી નાખવી ?”

“એ કચરી નાખવાનું હું કયા કહું છું ? બહે ઉપભોગ કરો, પણ એ ઉપભોગ પછી તમારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની અમર ન ગહેવી જોઈએ”

“એ કેમ બની શકે ? મુદર મંગીત માંભળ્યા પછી આપણે તાનમાં આવી જઈ માદી રીતે કામ કરતા નથી ? મુદર ચીજ જોઈએ તો તે આખો દિવસ ખારો જતો નથી ? મને અનુભવ નથી, પણ ઝવિઓ કહે છે, કે પ્રિયતમાને મળ્યા પછી, તેની પ્રેરણા લીધા પછી, તેઓ મારું મર્દન કરી શકે છે—”

"હા, વિરહગીતો લખે છે." મદમએ આખો વિષય ઉરાડતા કહ્યું "આપણે આ ચર્ચા ખીજે કોઈ વખતે કરીશું. મારે હમણા હોસ્પિટલમાં જવાનો વખત થશે અને તારે મલાનો વખત થશે ચાલ જા."'

દીનેશ કમને બોલો થયો.

તેના ગયા પછી સદા બેસી ગઈ. આ છોકરાએ તેના હૃદય ઉપર અસર કરી હતી, તે તે જાણતી હતી. આજે જ નહિ, પણ ઘણા વખતથી તે જાણતી હતી, કે જો તે સંભાળ નહિ રાખે તો તેનો લાગણીવશ સ્વભાવ તેને દુખ દેશે તે જાણતી હતી કે ઘણા વખત પહેલાં લાગણી કચડી નાખવાના પાઠો તેને શીખવવામાં આવ્યા હતા, તે હજી તેણે તૈયાર નહોતા કર્યા બિતંદુ, તેને હવે દિવસે દિવસે લાગતું જવું હતું કે તેનું હૃદય એ કક્ષાએ કદી પહોંચી શકશે નહિ. તે દીનેશને કે બીજા ઠાઈને આવું પ્રવચન આપતી ત્યારે તે પોતાના દંભનો વિચાર કરતી. પણ તે જાણતી હતી કે તેના સાલગનારામનો ઠાઈ પણ એ પ્રવચન પ્રમાણે વર્તશે, તો તે સુખી થશે. કંઈ નહિ તો દુઃખી તો નહિ જ થાય.

પણ તે રસ્તો શક્ય હતો ? એક માણસે તે શક્ય ક્યો હતો, તે તે જાણતી હતી તેને કશું જ વ્યથ કરતું નહિ. ફક્ત જનતાને માટે કામ કરવું, તે સિવાય તેને બીજો કંઈ મોહ નહોતો. એને અંગે કાંઈ પણ જાતનું કામ કરવા તે તૈયાર રહેતો. તેમાં તેને અભિમાન નહોતું કે નાનમ નહોતી. હમેશાં તે સુખી દેખાતો, બીજાને સુખી કરી શકતો.

બીજાઓ પણ તે પ્રમાણે કરવા ધારે તો કરી શકે, એમ તે માનતી. રામસાલ પણ એ આદર્શને ધણે અંશે પહોંચી શક્યા હતા. હા, તેમનામાં કદીક મદ દેખાતો, પોતાની જાતનું અભિમાન નજરે પડતું. પોતે કરેલાં કામોનો ઇતિહાસ, માબજનારને કંટાળો આવે ત્યાં સુધી, તે સંભળાવતો. પણ બીજી રીતે તે ગંધર્વી લાગણીઓના મૂર્ત સ્વરૂપ હતા. તેમના પ્રસંગમાં આવ્યા પછી સદાને પોતાને હિંમત આવી હતી.

પણ આજે દીનેશની વાત માંબજી પાણુ તેનું મન ચકડોળે ચડ્યું હતું. શા માટે માણસે લાગણીઓનો આનંદ ન અનુભવવો ? શા માટે ઇન્દ્રિયો આપી શકે તે સુખો ન ભોગવવા ? શા માટે લાગણીવિહીન થવું ? શા માટે લાગણીઓ ગંધર્વમાં પણ રાખવી ? શા માટે આર્ષ પીને મોજમજા ન કરવી ?

હા, એથી આખરે દુઃખ મળવાનો પૂરેપૂરો મંભવ હતો. મોજશોખના અતિરેક પછી તો દુઃખ વધારે જલદીથી અને વધારે તીવ્રતાથી મળવાનું. પણ થોડો સમય તો એ મોજશોખ જીવનની એક મધુર સ્મૃતિ બની ગ્રહેતી નથી ? અને મદદ ત્યારે પાછલા અમુક દિવસોની યાદ કરતી, ત્યારે સુખની એ લહેર તેની નમોમા પથગર્ધ જતી

દીનેશ સભા સ્થળે આવ્યો ત્યારે મેદાન ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું મહામહેનતે જબ્બા કરતો કરતો તે વક્તાઓ બેઠા હતા ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે પ્રાણસાથ સુબોધને બોલવાનું કહેતો હતો.

સુબોધ જાગ્યે જ બોલતો તે મત્રીનું કામ બળવવામાં પાવરધો હતો. પણ બોલવાનું કામ તેનું નથી, તેમ તે હમેશાં કહેતો આજે એને બોલ્યા વિના છૂટકો નહોતો, કાગળ રામચંદ્ર અને દીનેશની ગેગહાજરીમાં વેદી મિત્રાપ બીજો કોઈ સારો વક્તા તેને દેખાયો નહિ વેદીએ ગર્ષ કાસે જે ગોટાળો કર્યો હતો, તે પછી તેને શરણાતમાં કંઈ પણ બોલવા કહેવું તે જોખમ હતું બાપી, શરણાતના ધોડા ચળદો કદી, તેજે સુબોધને બોલવાનું કહ્યું

“ મિરાદરો, તમને સવારે અમે આરા આપી હતી તે પૂરી થઈ નથી, તે પ્રમુખ મહાશયે તમને કહ્યું મારે તેમા વધારે ઉમેરવાનું નથી ગ્યું. પણ એટલું જ કહીશ કે મિલન શેડે જે ભતની વર્તણૂક અમારી સાથે ચલાવી હતી, તે અપમાનજનક હતી. એનો અર્થ એ નથી કે અમને દંડા મારી તેમણે અમને કદાવી ચૂક્યા. ના, તેમ નહોતું. તમે માનશો કે તેમણે અમને ગાળો દીધી. ના, તેમ પણ નહોતું ત્યારે? તેણે માન્યું કે અમે હજી ધાવણબીના બાળકો છીએ, અને અમને શું કરવું અને શું ન કરવું તેની સમજ નથી. અમને તેમણે બોળવવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમણે કહ્યું કે તમારી શરતો હું કબૂલ કરીશ હાલ હડતાળ બંધ કરો અમારું કહેવું એજ હતું કે પહેલા અમારી શરતો કબૂલ કરો, અને પછી અમે હડતાળ બંધ કરીશું અમે —”

“ જોડી વાત — તમે અમને ફસાવ્યા છે ” મહાના એક ખૂણામાંથી અવાજ આવ્યો

તરત મહાના ઘોઘાટ થઈ રહ્યો.

“ કાણ છે એ ? ” સુજોધે મોટેથી કહ્યું.

“ અમને પૂરી ખબર મળી છે. શેડે બધું કબૂલાતી હા પાડી છે, પણ તમે નકામા હડતાળ ચાલુ રાખવાની જરૂર પડે છે. ” બીજા એક માણસે એક ટાપુ ઉપર ધગતાં કહ્યું

ફરી ઘોઘાટ શરૂ થયો. ઠાઠનું કહેલું સંભળાતું નહોતું દીનેશ જિભો થયો. તેણે પ્રાણુતાલની સાથે કંઈ વાત કરી અને પછી પાસે બેઠેલા એક બે માણસને કંઈ કહ્યું અને બેસી ગયો.

સભામાં ફરી શાંતિ થઈ ત્યાર પહેલાં તે બે માણસો પેલા ઘોઘાટ કરનારા બે માણસોને પકડી લાવ્યા હતા. તેમને ત્યાં આણેલા જોઈ સલાહ કંડી પડી. પ્રાણુલાલે કહ્યું, “બની શકે કે ત્યાં શું બન્યું તે આ ભાઈઓને અમાગ કન્ટા વધારે ખબર હોય. હું તેમને તે કહેવાની વિનંતી કરું છું.”

બેમાથી એક માણસે કહ્યું, “મેં આ જાપામાં લખ્યું છે, તે જ કહ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે ગમ્તી પૂરેપૂરી મરજી હોવા છતાં હડતાળના નાયકો જીંદે જરાયા અને તેમણે સમાધાનની પાતળી દોરી તોડી નાખી.” તે બેસી ગયો. બન્ને જણને ત્યાં બેમત્રુ સહીસલામત લાગતું નહોતું, તે તેમની ચકરવચ્ચે થતી આંખો ઉપરથી રેખાતું હતું.

પ્રાણુલાલ ફરી જિભો થયો. તેણે પેલા માણસના હાથમાંથી જાણુ લઈ કહ્યું, “ભાઈઓ, તમે આ જાપામાં માનો છો? આ જાપાએ કદી દેશની સાચી વાત આપી છે? કોંગ્રેસનો કદીય પક્ષ લીધો છે? મજૂરોની ચગવળ વિષે કદી સાચું લખ્યું છે? એથી જિનદુ મગઠાર પક્ષના જાપા

તરીકે તે પ્રખ્યાત છે તેના દ્વેષની વાતો આપણે મો
જાણીએ છીએ

“ અને આ ‘નવશક્તિ’ જુઓ’ તેણે દીનેશના
હાથમાધી જાણુ લઈ કહ્યું ‘આમા શુ લખ્યું છે? એને
તમે સાચી વાત માનશો કે આ સરકારી ભાટ જેના જાપાની
વાત સાચી માનશો?’

‘નવશક્તિની’ સલામાથી પ્રતિજ્વલિ આવ્યો

‘અને હવે તમારા વતી આ ભાઈઓને એક પ્રશ્ન
પૂછીશ હું આશા ગાંધી છું કે તમે એ પ્રશ્ન સામળશો,
ત્યારે તમને મારો પ્રશ્ન યોગ્ય લાગશે

તેણે તે પ્રાણુસો તરફ ફરી કહ્યું “અ મલા તમ્હી
હું તમને પૂછી શકું કે તમે કોઈ મિલમાં કામ કરો છો?”

‘હા હા, મિલમાં ખચકાનો જવાબ એ
એમાથી એક જણે આપ્યો

‘કઈ મિલમાં જરા કહેશો? પ્રાણુસાને પૂછ્યું
‘એ જ બીજી કઈ?’ પેનાએ સ્વસ્થ ચર્ચ બોલી
નાખ્યું

‘એ જ એટલે હડતાલવાળી મિલ? ભાઈઓ! તમે
આને એ મિલમાં કદી નોચો છો?’

‘ના; એ એ મિલનો નો’ય.’ સજામાંથી બેચાર બધું ખૂમ મારી બોલ્યા.

‘ના, પહેલાં અમે એ મિલમાં હતા, હમણાં તો’ રામમિલમાં છીએ.’

આ ઝાંલણી સજા ખડખડાટ હસી પડી. પણ પેલા માણસોને આ હસવું બોંકાયું.

“આ ભાઈ આરામમિલમાં — તેમના કહેવા પ્રમાણે — કામ કરે છે અને છતાં તેમને આપણી હડતાલની આવડી બધી ચિંતા થઈ છે. આપણી વર્તણૂકથી તેમને નુકસાન થયું છે.” ફરી સજા હસી પડી. એ હાસ્યમાં કઠોરતા હતી.

“હરો, છતાં જ તમે મજૂરો છો — તમારા કહેવા પ્રમાણે — એટલે તમારી સહાનુભૂતિ સમજી શકાય એમ છે. સજા તરફથી હું બીજો પ્રશ્ન પૂછું, “તમે તે મિલમાં ક્યા ખાતામાં કામ કરો છો?” તેની આવી વિવેક ભરી વાતને પડ્યો મહામાંથી આવ્યો.

“બદમાશો છે. એ તો!”

“આપણને ઉરકેરવા આવ્યા છે.”

“ઉરકેરનાર બદમાશ!”

“આપણે થયું!”

“મી. આઈ ડી.એ.!”

“ શાંત રહો ! ” પ્રાણુલાલે વધતા જતા કાલાહલને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું, “ તેઓ ક્યા ખાતામાં કામ કરે છે, તે તેમને યાદ નહિ હોય.”

“ મારો બદમાશને ! ”

“ અમને લડાવવા આવ્યા છે, પણ એમને પૂરાજ કરો.”

“ ના, ચોક્કસ ખાત્રી કરવી જોઈએ. ” પ્રાણુલાલે કહ્યું, “ કદાચ તેમના કોટના ખિસ્સામાં તેમના નામનો અને ક્યા ખાતામાં તેઓ કામ કરે છે તેનો કાડ હશે.” તેણે માણસોમાંના એકનો હાથ પકડતાં કહ્યું. પણ એકાએક તેણે હાથ હોડાવ્યો, અને બંને માણસો માણસોની જીડમાં થઈ નાસવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

મજૂરો એકાએક એમના પર તૂટી પડ્યા. “ મારો, મારો ! ” “ પકડો ! ” “ એમને છોડતા નહિ.” એવા પડકાર થવા માંડ્યા.

એવામાં બીજી બાલુથી અવાજો આવવા માંડ્યા. ધીરે ધીરે તે અવાજોમાં ચીસો મંલગાર્ધ, વેદનાની જૂઓ ઉમેરાઈ. નાસલાગ થઈ રહી.

પ્રાણુલાલ અને બીજા કાર્યકર્તાઓ ગભરાઈ ગયા. પ્રાણુલાલને પોતાની મૂર્ખાઈનું ભાન થયું. પોલિસે અને મિલ માલિકે ગોઠવેલા કારસ્તાનનું અભણે રમકડું બની જવા માટે

તેને રીમ ચડી તેણે આ લોકોને આવી રીતે ઉધાડી પાડી મજૂરોને ઉશ્કેરવા જોઈતા નહોતા પહેલો હાથ મજૂરોએ ઉપાડ્યો હતો, એ દેખીતી વાત હતી અવગત પેવા એ માણસોનું ખૂન થાય તો એ તેમને મળેલી શિક્ષા ઓછી હતી, છતાંય અત્યારે દોષ તો મજૂરો ઉપર આવ્યો હતો.

તેઓ કંઈ પણ નહીં કરે ત્યાર પહેલાં તેમણે વેદીની ચીસ માલગી તેના ઉપર એક લાગી પડી હતી તેઓ પાછા ફરી જુએ ત્યાર પહેલાં તો તે જમીનદોસ્ત થઈ ગયો હતો.

એ સાજાંટો દીનેશ અને પ્રાણસાલ પામે અબા “આ મહામા હુલ્લડ મચાવવા માટે અમે તમને પકડવા આવ્યા છીએ”

પગમાં આ મૌ જની ગયું પ્રાણસાલે અને દીનેશે દુઝિમેના સુખોષ તરફ જોયું તરત તે લોકોની બીડમાં ગૂમ થઈ ગયો. “અમે તમારી માથે આવવાને તૈયાર છીએ”

“ચાલો, ત્યાં” તેઓએ માજાંટો સાથે ચાલવા માંડ્યું.

મજૂરોને આ વાતની જોતજોતામાં ખબર પડી ઉશ્કેરાયેલું ટોળું તેમની આજુબાજુ ફરી વળ્યું.

“તેમને છાડી દે”

“અમે તેમને નહિ હાથ જતા હઈએ”

પ્રાણુલાલે માજ્જિમોને સમજાવ્યું કે ઉરકેરાયેલા મજ્જિમોને કંડા પાડ્યા વિના તેમને લઈ જવા અશક્ય છે. સાજ્જિમો તેને બોલવાની રજા આપી.

પ્રાણુલાલે ટૂંકામાં તેમને કહ્યું કે, “હડતાળમાં પકડાવાનો મંત્ર તો તેમને પહેલેથી સમજાવવામાં આવ્યો હતો. પહેલે જ દિવસે તેઓ પકડાઈ ગયા, તેમાં તેમનું સહભાગ્ય છે કે દુર્ભાગ્ય છે, તે કોણ જાણે. પણ હવે પછી હડતાળનું નાવ ખરાબર ટકાવી રાખજો, અને આજના જેવો પ્રમંથ ફરી ન બને અને કાયદાની જાળમાં ન ફસાવાય, તે ઉપર ધ્યાન આપજો” પ્રાણુલાલે ઉરકેરાયેલા મજ્જિમોને શાત પાડ્યા અને—

“ઈન્કિલાબ જિન્દાબાદ !”

“હડતાળ જિન્દાબાદ !”

“મૂઢીવાદ ખરબાદ !”

એ બીપણ ઘોષણાથી શૂનતા વાતાવરણમાં માજ્જિમો તેમને લઈ ગયા

મુખેાધ વેદીને દવાખાનામાં પહોચાડી સીધા રામલાલને ત્યાં આપ્યો. તે છેક જ એકલો પડી ગયો હતો. સમિતિના બે સભ્યો કેદ પકડાયા હતા, એકને ઈન્ડિયન થર્ડ હતી ગમચગણુનો બપોર પછી પત્તો જ નહોતો.

આથી, તે રામલાલ પાસે ગયો. ત્યાં ગયા મિત્રામ એને કાઈ રસ્તો સૂઝ્યો નહિ.

પછી તે ગમલાલને ઘેર ગયો ત્યારે રામલાલ ઘેર નહોતા મહા પછી હોસ્પિટલમાં ગઈ હતી

તે છેક જ એકલો પડી ગયો હતો. તે ચીકણીને મજૂરો જે ચાલોમાં રહેતા હતા ત્યાં ગયો.

તેને જોઈ મજૂરો ધરમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા ખાટલા ઢાળી, તેઓ ચાલના દાદર આગળ એક જેટલો

સુબોધ ગભરાઈ ગયો હતો, તેટલા તેઓ પણ ગભરાયા હતા. તેમને તો ખીક હતી કે સુબોધ હોસ્પિટલમાં ગયો હશે.

પણ સુબોધને ત્યાં આવેલો જોઈ તેમના હૃદયમાં શ્રવ આવ્યો. તેઓએ પ્રાણુલાલ અને દીનેશની ખબર પૂછી. વેદી વિશે પણ તેમણે જાણ્યું. માયામાં ધા પડ્યો હતો પણ બહુ ઊંડો નહોતો. આઠેક દિવસમાં તે ફરી બહાર આવી જવો જોઈએ.

“પણ હવે તમે જોઈ શકશો કે મૂઢીવાદ કેટલી હદે પહોંચી શકે છે! આજના રમખાણમાં તેમણે કેવી મુક્તિથી પોતાનું કામ પાર પાડ્યું! પણ ગભરાવાની કંઈ જરૂર નથી. હવે તો મુદ્દ શરૂ થઈ ગયું છે. એકાદ બે કાર્યકરોને પકડવાથી મુદ્દ કંઈ બંધ પડે એમ નથી. આમાં તો એકેએક સૈનિક સેનાપતિ છે. એકેએક મજૂર નાયક છે. તમારે યાદ રાખવું કે આના કરતાં પણ વધારે પગલાં ભરવામાં આવશે. આપણી સલાઓ ભરવા દેવામાં આવશે નહિ. આપણા સ્વયંસેવકો પિકેટિંગ કરતાં પકડાશે. પણ આપણે તો એકેએક મજૂર આ મુદ્દમાં હોમાઈ જાય ત્યાં મુઢી લટવાનું છે, કારણ કે તો જ આમાં વિજય મળે એમ છે. યાદ રાખવું કે તમારે તેમ કરવામાં સુમાવવાનું ધણું થોડું છે, અને મેળવવાનું ધણું વધારે છે. પહેલાંના મજૂરો

કરતાં તમે ધણી સારી સ્થિતિમાં છો. એનું કારણ એ નથી કે માલિકોએ તમારા ઉપર દયા કરી છે, પણ મજૂરોએ પોતે હડતાળો પાડીને એક પછી એક વિજય મેળવ્યો છે, એ યાદ કરો. જો તમે હવે હિંમત હારશો. તો મજૂરના નામની અમર કીર્તિને જાંખપ લગાડશો, અને આ તમારા બાળકો મોટાં થશે ત્યારે તમારા જેવી ગરીબાઈમાં જ રહેશે. તમારી જ માફક આ ચાલોમાં કીડાની માફક સળગ્યા કરશે. મૂડીવાદીઓ જો મોજમજા ભોગવી રહ્યા છે, તે વિષે તેમને તો માત્ર ખબર જ પડશે. એ મોજશોખ કેવી છે, તે અનુભવવાનો તો તમને જેમ લાગે નથી મળ્યો, તેમ તેમને પણ નહિ મળે. તમે જેમ બદલો અને અસ્વચ્છતામાં રહો છો, તેમ તેમને પણ રહેવું પડશે. બોલો, આ બધું કખલ છે?"

"કખલ તો ન હોય. પણ, તમે પકડાઈ જાઓ પછી અમારે શું કરવું?" એક મજૂર પાસે આવી કહ્યું.

"હું નથી ધારતો કે મને હવે તરત પકડે. પણ જો મને પકડશે, તો માર્ક કાલે જો બેને લાપણ આપ્યું તે ઠામ હાથમાં લેશે. તે પકડાશે, તો તમારામાંથી જ બીજા નીકળી આવશે. પણ જ્યાં સુધી આપણી ચરતોનો પુરો સ્વીકાર નહિ થાય ત્યાંસુધી હડતાળ ચાલુ રાખવી. તેની જોખમદારી તમારા હાથમાં છે."

“ તે એન શું કરે છે ? ”

“ તે પણ મજૂરોમાં જ કામ કરે છે. પણ આ શહેરમાં થોડા જ વખત પર આવ્યાં છે. સદાએન તેમનું નામ, તે પહેલાં મુબઈમાં અને કાનપુરમાં કામ કરતાં. તે પણ હિંમતવાળાં અને હોશિયાર છે, તે કહેવાની જરૂર નથી. કાલથી જ કામ કરવા આવશે, એમ હું આશા રાખું છું.”

“ પ્રાણલાલભાઈ અને દીનેશભાઈ ઉપર શો આરોપ છે ? ”

“ રમખાણ અને હુલ્લડ મચાવવાનો. હાલેક મહિનાની સગ થશે. પણ બન્ને જણા જેલથી ટેવાઈ ગયા છે, એટલે તેમને બારે નહિ પડે ! ”

“ બિચારા ! ”

“ બિચારા શું વળી ! અલગત જેલનું ભય કરી જીવન કેવું છે, તે તમારાથી અજાણ્યું છે. પણ ત્યાંના હા મહિના કરતાં અહીંનું આખું જીવન વધારે ભયંકર છે. સવારથી તે સાંજ સુધી, બાળપણથી ધરડા સુધી, એ જ મિલમાં એજ શાળ કે તરાક આગળ કામ કરવું, એને માટે જે મદન-શીલતા જોઈએ, તે હા મહિનાના જેલજીવન માટે જોઈતી નથી. કારણ કે ત્યાં હા મહિના પછી ચોક્કસ છૂટકારો મળે. પણ અહીં તો મૃત્યુ જ છૂટકારો આપે ! ” સુબોધે કહ્યું.

“સાચું કહ્યું, ભાઈ, અમારે તો મરણ એ જ દ્રષ્ટકારો!”

“સુખોદભાઈ, તમને કેમકે મળવા આવ્યું છે’ બહારથી અવાજ આવ્યો. સુખોદ ચમક્યો. કંઈ પોલીસની પાછી ધમાન તો નથી ને? તે જિભો યયો, અને તેની સાથે બીજા મજૂરો પણ જિભા ચયા

“એ તો હું છું. ગમલાલભાઈ પણ આ-આ છે. મદાએ અંદર આવતાં હું રામલાલ તેની પાછળ આવ્યા. ‘મને આ વિષે હોસ્પિટલમાં ખમર પડી. વેદીએ બધી વાત કહી. તેને તાવ ચડ્યો છે. હું ઘેર આવી, ત્યાં ગમલાલભાઈ પણ આવ્યા હતા, અને અમે તમને શોધતા અહીં આવ્યાં”

‘મારું કયું બેન!’ એક મજૂરે કહ્યું. ‘અમે તમારી જ વાત કરતા હતા”

“સવારે તમે કહ્યું હતું તે ધ્યાનમાં રાખી, મેં નક્કી કર્યું છે કે તમને મગિતિની ખાલી પડેલી જગ્યામાં લેવા. રામલાલભાઈ, તમે પણ”

‘મને ક્યાં વ-એ નાજો છે?’ રામલાલભાઈએ કહ્યું. “મારાં પછી વારો આવશે ત્યારે હું આવીશ. હમણાં તો તમારા જીવાનોનું કામ છે. સદા બસે આવે”

“અલખત હું આવીશ.” સદાએ કત્યુ. “હુંય એજ કહેવા આવી છું આવતી કાલે મનારે તેઓ કાળ-પગાઓ લઈ આવશે. અને ફરી રમખાણ ફગવવા પ્રયત્ન કરશે. પણ હવે આપણે શાંતિ ગમ્યા મિવાય છૂટકા નથી. જો જરા ડમકલું થયું કે તેઓ નેતાઓને પકડી જશે અને ખીજાઓને માર મારશે !”

“અમે પૂરી શાંતિ ગમીશું, એન !”

“કાળપગાઓને કામ કરવા ન જવાની વિનંતી જ કરવી. હાથથી રોકવા નહિ. એ જસો કાળપગાઓની મદદથી મિલ નહિ આવી શકે. માટે તમે ગભરાતા નહિ તમે અડગ રહેશો તો વિજય આપણો જ છે, એ ચોક્કસ માનજો”

“અમને એની ખાત્રી છે, એન !” મજૂરોનો વિશ્વાસ ઇતતા સદાને વાર લાગી નહિ

દીનેશ અને પ્રાણુભાણને જુદા જુદા લોકઅપમા પૂરવામાં આવ્યા હતા. આથી દીનેશ એકવે પડી ગયો હતો, અને તેને વિચાર કરવાનો પૂરતો વખત મળ્યો. સવારથી સાજ સુધીના પ્રસંગો તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ ચિત્રપટ માફક આવી ગયા. ઘટલે વખતે તેણે આવો કામગરો દિવસ ગાળ્યો હતો. સવારે તેને ખ્યાલ નહોતો કે રાત્રે એને લોકઅપમા સુધુ પડશે — સુવાનું નહિ, પણ એસી રહેવું પડશે.

દીનેશ એકલો જ લોકઅપમા હતો તેણે પોતાના હાપખાનામાં ટેવિક્ષેન કરાવી પોતાના એક મિત્ર પાસે પોતાની માને અમર મોકલાવી હતી, અને બીજાનું મગાવું હતું જમવાની તેની ઇચ્છા નહોતી.

તેનું મગજ સદાના વિચારોથી ભરેલું હતું. સદા વિષે થુ ધારવું તે તે નહીં કરી શક્યો નહિ. લોકઅપના નિરાશાજનક વાતાવરણમાં તે વિચારો પણ એટલા જ કાળા દેખાતા. ઘડીકમાં તેને સદા રામલાલની ઉપપત્ની દેખાતી, તો ઘડીકમાં બધા યુવાનોનું મન બદલાવનાર યુવતી દેખાતી. કદીક તેને વેદી ઉપર અદેખાઈ આવતી, તો કદીક રામલાલ પર ચીઠ ચઢતી. તે જો કેદ પકડાયો નહોત તો એના ભૂતકાળ વિષે વાત કરી શકાત અને એનું પૂર્વજીવન બધી તેના હાલના જીવનનો કાયડો ઉઠેલી શકાત.

તેના વિચારો અટક્યા. તેના કેદખાનાનું લોખંડના મળિયાવાળું બારણું ખૂલ્યું. એક ગોરો માજીટ અંદર આવ્યો, અને બારણું ફરી બંધ થયું.

“કેમ શો વિચાર આવે છે ?” સાજીટ પૂછ્યું.

“ખાસ કંઈ નહિ !” દીનેશને તેના આગમનથી આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ, કદાચ તેને ઓફિસમાં ગમતું નહિ હોય માટે તેની જોડે ગપ્પાં મારવા આવ્યો છે, એમ તેણે માન્યું. પણ ખીજ જ પળે તેની એ માન્યતા ખોટી પડી. પેલાએ એને એક તમાચો માર્યો. “કંઈ ખાસ વિચાર આવતો નથી, કેમ ? ક્યાંથી આવે ? સરકારને તોપને ગોળે ઉડાવી દેવાના વિચાર હોય ત્યાં ખીજ વિચાર ક્યાંથી આવે ?” કહી તેણે ખીજે તમાચો દીનેશને માર્યો.

દીનેશ એકએક ચથેલા આ હુમલાથી અસ્વસ્થ બન્યો, પણ તેણે જૂમ પાડી કહ્યું, “બખરદાર, જો ફરી મને હાથ લગાડ્યો છે તો !”

“તો તું શું કરશે ? કર, જે કરવું હોય તે !” કહી તેણે દીનેશના મોંઢા ઉપર મુક્કો મારી. દીનેશ તે ચૂકવી દીધી, અને મોટી જૂમ પાડી કહ્યું, “બહાર નીકળ, બદમાશ ! તારું મગજ ઠેકાણે નથી, તને હાથ ચઢી ગયો છે !”

“હું બદમાશ ? હું દારૂડિયો ?” કહી ઉશ્કેરાઈ તેણે દીનેશનાં બાવડાં પકડ્યાં. દીનેશ અને તેની બાથબાથ લડાઈ શરૂ થઈ.

દીનેશ કસરતખાજ નહોતો. નાનપણમાં તે અખાડામાં જતો, પણ કોલેજમાં ગયા પછી તેણે કસરત ખાતર કસરત ભાગ્યે જ લીધી હોય. સાઈન્ટ તેનાથી બળવાન હતો. તેણે થોડા વખતમાં દીનેશને નીચે નાંખ્યો, અને દીનેશ ફરી જિજ્ઞાસા થાય ત્યાર પહેલાં તેણે પોતાના ખીલાવાળા ખૂટોની ચાર પાંચ લાતો ચોડી દીધી.

દીનેશને પોતાની પરિસ્થિતિનું પૂરેપૂરું લાન થયું. તેનાથી કંઈ પણ કરી શકાય એમ નહોતું. તે આ નરપશુના હાથમાં પૂરેપૂરો હતો. જેમ તે વધારે બેલશે,

તેમ તે વધારે ચીઘશે તે પણ ચોક્કસ હતું. આથી લાત ખાધા પછી પણ તે સૂપ રહ્યો.

“કેમ, હવે બોલતો નથી? બેભાન થઈ જવાના ટોંગ કરે છે? ફૂતરા, સુવ્વર, જીભો યા.” કહી તે દીનેશને જીભો કરવા નીચો વળ્યો. તેનું લાલચોળ ગળું તેના હાથ પાસે ભેઈ દીનેશને ગળચી દાખી દેવાનું મન થયું પણ અહામહેનતે તે રોક્યું અને મુર્ચ્છાવશ થયો હોય તેમ પડી રહ્યો.

“બિલકુલ કમતાકાત! એટલામાં બેભાન થઈ ગયો! અને સરકારને ઉચલાવી નાંખવાની વાતો કરે છે!” કહી બબડતો બબડતો, વેર બરાબર નહિ લેવાયુ તેથી નિગમ્યતો, તે બહાર નીકળી આવી ગયો.

તે ગયો, પણ દીનેશ પડી રહ્યો. તેને પોતાની પામરતાનું જ્ઞાન થયું. આવા પશુઓ તેમના પર રાજ્ય ચલાવે છે, અને તેને શુદ્ધામ તરીકે નહેતું પડે છે! બપોરે મળેલા જગવાનદાસ શેઠ જેવા લોકો આવા પશુઓને પેટપૂરતું ખાવાનું આપે છે, અને પોતાના જ દેશના લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની છૂટ અને તક આપે છે!

માર્જીટના જૂદ હજી તેને ચમચમતા હતા. એ લાતે લાતે તેણે એનું લોહી પીવાનું પણ લીધું હતું. આવા માર્જીટો, પોલીસો, સિપાઈઓ, અને તેમને નોકરીમાં

રાખનારા શેઠિયાઓ અને મૂડીવાદીઓ — તે મૌના લોકીથી તેના અપમાનનું તર્પણ થશે

માર્જનના ખૂટ હજી સમયમતા હતા એ લાતે લાતે સદાનો વિચાર કર્યો હતો ત્રીસ પાડવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ નામતા એને બપોરનો વાર્તાલાપ યાદ આવ્યો હતો લાગણી શા માટે? દુઃખ શામાટે? ખીડા ને વેદના શામાટે? શામાટે ઇન્દ્રિયો દમવી નહિ? શામાટે ઉપભોગ માટે મહેનત કરવી? શામાટે એ ઉપભોગ પછી તેનું અત્યાધાતી દુઃખ મહેવું?

આમ, વૈરાગ્યના વિચાર કરતો તે, બતીને પ્રકાશ માફક, ચાંચડ અને મચ્છરનો સામનો હોવા છતાં ઊઘી ગયો.

૨૪

ખીજે દિવસે સવારે ૭ વાગે સુખોષ અને સદા મિલના દરવાજા આગળ હાજર થઈ ગયા. મજૂરોનું ટોળું પણ આગલા દિવસ જેટલું જ હતું થોડી થોડીવારે હમેશના પોકારો થતા હતા, અને હિસાબપૂર્વક તેનો પ્રતિધ્વનિ થતો.

સ્વયંસેવકો મિલના દરવાજાની બે બાજુ લાઈનબંધ બીજા રહી ગયા હતા પોલિસો મિલના કંપાઉન્ડમાં હતા, તેમજ બહાર પણ હતા.

આખરે સાત વાગ્યાનું બૂંગળું વાગ્યું. તેની સાથે જ એક દિશામાં કેટલાક મજૂરોનું ટોળું આવ્યું. દરવાજા આગળ આવતા તેમને સ્વયંસેવકોએ અંદર ન જવાની વિનંતી કરી. તે તરફ ધ્યાન ન આપતાં તેઓ એક પછી એક અંદર ચાલી ગયા. તેમના પગ બે ચાર પથરા પડ્યા.

પણ પોલિસે કંઈ કયું નહિ. પાંચ મિનિટમાં આખો
પ્રસંગ પૂરો થયો.

પા કંતાક થયો, અડધો કલાક ગયો, પણ મિલના
મોટા ચક્કરો ચાતુ ન થયા. મજૂરોમાં હસાહસી ચાલી.

‘કોણ જાણે કયાથી લઈ આવ્યા છે?’

‘મુઆ કાળપગાઓ.’

‘કંઈ ભાંગી ન નાજી તો સાદુ! નહિ તો નુકમાનમ
વધુ નુકસાન!’

“તેમાં ક્યાં શેઠને ખીસ્તામાથી આપવાનું છે?”

“ભાઈઓ” સુજોધનો અવાજ મંભગાયો. “કાળ-
પગાઓ અદર ગયા છે, પણ કંઈ કામ ચર થયું નથી, તે
જ બતાવી આપે છે કે તેઓ ફક્ત રેખાવ પૂરતા જ
મિલમાં આવ્યા છે.”

“અને રેખાવ પણ ફેલો!” એકે હમતી હસતા કહ્યું

‘નર્મી આક્રિકાથી આવ્યા છે.’

‘ખરી વાત છે,’ સુજોધે આગળ ચલાવ્યું રેખાવ
કગવામાં પણ તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. આજ કરનાં તો
તેઓ ઘૂપ બેસી ગયા હોત તો તેમનું ડહાપણ રેખાવ દર્શાવે.
અનિવાર વાગે જેમને પોલીસ કોર્ટમાં આવડે દોષ તે.”

ભયે આવે. સા બિરાદર પ્રાણુલાલ અને દીનેશનો કેસ ચાલશે. પણ જેઓ આવે તેમણે એટલું માદ રાખવાનું કે કોર્ટ પણ પ્રકારનું ધાંધલ ન થાય. તેમને મળ થાય તો, વધારેમાં વધારે પોકારો કરી આપણે અલગમે દેખાડવો, પણ તે મિવાય બીજી કંઈ કરવું નહિ.

મજૂરોએ પણ બપોરે કોર્ટમાં શાંતિ રાખી ત્યારે ફેદીઓને લાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે “ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ”ના પોકારો કર્યા.

મેજસ્ટ્રેટ આ સાબળી ચીઢવાયો તેણે પોલીસને કહ્યું કે આ મદીઓનો કેસ સાધારણ નહોતો. કેસ ખેલતા જ દીનેશના વકીલે કહ્યું કે તેના અસીલને આગલી રાતે પોલીસ સ્ટેશન પર રહેલા માર્જીટ ઉપર વિના કારણે મારવાની ફરિયાદ કરવાની છે.

મેજસ્ટ્રેટ અમકચો: “એ સાર્જન્ટનું નામ શું?”

“નામ આપવાને પોલીસ અમલદાર તૈયાર નથી. તે કહે છે કે ગતને વખતે એક કગતા વધુ સાર્જન્ટો સ્ટેશન પર આવે છે, અને રાતના સાર્જન્ટ દિવસે આવતા ન હોવાથી એનું નામ એને જાણવું મુશ્કેલ લાગે છે.”

“પણ નામ વગર ફરિયાદ શી રીતે હોઈ શકે?”

“જો બધા માર્જીટોને હાજર કરે તો મારો અસીલ

” તેને ઓળખી કાઢવા તૈયાર છે ”

“તેનો પુરાવો છે ?”

“હા, બાણુ પરના લોકઅપના લોકોએ એ સાજ”ટને અંદર જતાં, અને પછી બહાર આવતાં જોયો હતો એ દરમ્યાન એમણે મારા અસીલની ચીસો સાંભળી હતી, તેમજ તમાચા અને લાતના અવાજો સાંભળ્યા હતા.”

“એ કંઈ પૂરતી માખીતી નથી.”

“તે ઉપરાંત મારા અસીલના શરીર પર તે હુમલાથી થયેલાં ચિહ્નો પણ છે. તેણે મારેથી લાતથી મારા અસીલના શરીર પર લીલામા પણ બાજી મવાં છે.”

“મારું, એ કેમ નોંધાવજો. હાલ તો બીજા જ કેસની વિગત છે.”

પણ એ કેસ બહુ લાંબો વખત ન ચાલ્યો. પોલીસે પકડવાને લગતી જુગાની આપી, વધુ જુગાની માટે અઠવાડિયાનો વખત માગ્યો, જે મેજસ્ટ્રેટ આપ્યો.

ફરી “ઇન્કિલાબ ઝિન્દાગીદ”ની જૂઓ પડી. મેજસ્ટ્રેટ પોલીસને આ અવાજ કરનારાઓને બહાર કાઢવાનું કહ્યું

“આઠ દિવસની મુદત માંગી છે, તે બતાવી આપે છે કે તેમનો વિચાર સજ કરવાનો નથી.” સુખોવે કહ્યું.

“અને એમના ધારવા પ્રમાણે આઠ દિવસમાં આ હડતાળનો અંત આવી જવો જોઈએ.” સદાએ કહ્યું.
 “તમે હોસ્પિટલમાં આવો છો ? વેદીની તબિયત ઘણી બગડી છે.”

“ના, હું મિલ ઉપર જઈશ. જોઈ તો ખરો કે કાળપગાઓએ શી ધાડ મારી છે.”

“તો ત્યાથી જાપાંઓને અહેવાલ પણ મોકલી આપજો. દીનેશે ખાસ કહ્યું છે કે એના જાપામાં જોઈએ તેટલો લાંબો અહેવાલ જપાવી સકાશે.”

“સારું તેની ગોઠવણ કરીશ.”

સુખોષે દોઢ દિવસમાં જોયું કે તેણે મદાને ધારી તેવી નહોતી તેની દૃઢ માન્યતા હતી કે સ્ત્રીઓ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લે છે, તે ફક્ત મોજશોખ પૂરતો જ. ધરમાં બેઠી ગ્રહેવું ન ગમે, એટલે રાજકીય વાતોમાં ન્મ લે એ મદાને એમને યશ મળે, અને વખત પણ પસાર થાય નહીં એમની જોડે કામ કરનારાઓની રમણિયાસા પણ થોડે અંગે છીએ.

વળી રાજકીય કાર્યમાં સ્ત્રીઓ અડચણકર્તા છે, એમ એ ચોક્કસ માનતો. તે કેટલીક કોલેજની છોકરીઓના મંબધમાં આવ્યો હતો, તેઓ એક વખતે મજૂર મંત્રાનની અને દેશસ્વાતંત્ર્યની વાતો કરતી હતી આજે તેઓ કેવળ ગૃહિણીઓ બની બાગકોનું મંત્રાન કરી રહી હતી.

પણ મદામાં તેણે જુદી જ સ્ત્રી જોઈ તેણે રાજકીય અને મજૂરોને લગતી ચળવળોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેમ જ અનુભવ પણ મેળવ્યો હતો. તે ઉપરાંત એની અધ્યાત્મ શક્તિ અને અડગ હિતમાદ ગાંધીની પણ પ્રથમાં પામે તેવા હતા.

દોઢ દિવસમાં તે જોઈ શક્યો, કે તેઓ પાંચે કેટલા ત્રિમથી નહોતા કરી શક્યા તે એ આટલા થોડા વખતમાં કરી શકી હતી મજૂરોને તેણે મદાસમિતિઓ બનાવી હતી.

“ આ સ્ત્રીને તો જગતની મહારાણી બનાવવી જોઈએ ” તેણે મનમાં કહ્યું.

અને ખરેખર તેમજ હવે તે જ્યાં જતી ત્યાં મહારાણી જ બની રહેતી તેની શક્તિ અને ઉત્સાહ એવી હતાં. જેઓ તેના મંત્રણામાં આવતા તે બધા કામ કરવા મંડી પડતા. તે બધા જ તેના હુકમ અનુસાર કામ કરવામાં તેમનું અહોભાગ્ય માનતા.

અત્યારે તેને વેદીની ફીકર પેઠી હતી વેદીને લાગેયો બા ઉપજી સાધારણ હતો, પણ તેણે છેક મગજ સુધી અસર કરી હતી આગવી શતે તાન આવવાનો શરૂ થયો, અને તે સવારે જાતરો નહોતો આથી, તેની સ્થિતિ ખરેખર ચિંતાજનક હતી.

હોરિપટલમાં તેને અટકાવનાર કાર્ધ નહોતું તે બધાની જાણીતી હતી વેદીના વોર્ડમાં જઈ તેણે નર્મને તેની ખમર પૂછી. તેનો તાવ વધતો જતો હતો, અને હજી તે મુર્ખાવશ હતો ડોમ્બરે તેને ખતેલ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી હતી.

“ કેટલો તાવ છે ? ”

“ તાવ તો ધણો લાગે છે ! ”

“ હું તેને જોઈ શકું ? ”

“ તેને અડકો નહિ તો ”

બન્ને જણ તેની પયારી આગળ આવ્યા આખો
ખીચીને તે નિશ્ચેતન પડ્યો હતો તેના મોઢા ઉપર શાંતિ
છવાઈ રહી હતી

એકાએક તે ચમકી તેના હોઠ હાલતા હતા તેણે
પોતાના કાન તેના મોઢા આગળ આવ્યા તાવની ગરમીથી
મોની આંખુબાંધુની હવા ગૂંચ થઈ હતી તેના હોઠમાંથી
અરપટ્ટ અવાજ નીકળતો હતો

“તે કંઈક બબડે છે !”

“બની શકે મગજ પર ઈન્જ થઈ હોય, તો કદાચ
તેને સનેપાત થાય !”

“બિચારો ! તે એટલો સશક્ત છે કે મગજની
ઈન્જ જ તેને આમ નિશ્ચેતન બનાવી શકે !” સહાથી કહેવાઈ
ગયું

“તે કોણ છે ? તમારો કંઈ સગો છે ?”

“ના માત્ર મિત્ર, અને થોડા જ વખત પર
ચથેલો પણ સરમ ઓકરો છે !”

‘તે શું કરે છે ?’

“શું કરે છે ?” સદા હતી. આ નર્સને શું કહેવું ?
મજૂર કાર્યદર એટલે શું તે તે સમજી શકશે ? મજૂરોનું
ગંગાન કરનારનો અર્થ તે જાણતી હશે ? એથી તો

જૂઠું બોલતું મારું. “મને ખાસ ખજર નથી, પણ હું
ધારું છું કે તે પત્રકાર છે. કાલે એક મલામાં હુસ્તક થયેલું
તેમાં તેને લાખું છે.”

“હા, મેં આજે જાપામાં વાંચ્યું કે મજૂરોના
ઉત્ક્રેગયેલા ટોળાએ ધણા જણને ધાપલ કર્યા, ખીજી
હોસ્પિટલમાં તેઓ ગયા લાગે છે. કારણ કે અહીં તો આ
અને એક મજૂર જેવો લાગતો એમ બે જ જણને
લાવવામાં આવ્યા હતા.”

મદા હમી. આ ઝીની બાધાર્ધ પર હસ્યા સિવાય કેમ
રહેવાય ?

“કેમ હમે છો ?” તેણે તરત પૂછ્યું.

“ચાલ, આપણે દૂર જઈ વાતો કરીએ. નહિ તો
આને ખચેલ પહેંચશે.” સદા તેને દૂર લઈ ગઈ.

“હવે ■ તારા કામમાં વળગ, અને ખીજા લોકો
શા માટે હમે છે, તેના પ્રશ્નો કદી ન પૂછતી. જો પૂછશે,
તો તારે કદી ન સાંભળવાનું સાંભળવું પડશે.” સદાએ
ટીકારથી કહ્યું.

નસંતે આ કંઈ મમળાયું નહિ. પણ મદાને વધારે
હસતી જોઈ, તે ખીજા કામમાં રોકાઈ. મદા ઝેકટર પાસે
ગઈ.

જેલમાં દીનેશ અને પ્રાણુવાવને એકમ રાખવામાં આવ્યા હતા, પણ દીનેશ જોઈ શક્યો કે પ્રાણુશાસ સાથે વાત કરવા માટે તેની પામે વિષય નહોતો.

તેનું શરીર હજી દુખતું હતું એ પાચ મિનિટના પ્રસંગે એની આખી મનોદશામાં કાળો રંગ પૂર્યો હતો. એ અપમાનના ડબ્બે તેના હૃદયમાં વિષ પ્રસરાવ્યું હતું. રાષ્ટ્રીય ચળવળ વખતે તેણે માર ખાધો હતો. પણ તે માર ખીન્ન એને પડતો હતો, તેમ તેને એ પડતો હતો. બધા જ પોલીસ અમલદારો સરખી રીતે વર્તતા હતા પણ ગર્ભ કાલે તેમ થતું નહોતું. દારૂના કેશમાં પોતાનો રોષ કાઢવા માટે જ દીનેશને શોધી કાઢ્યો હતો, અને તેને મારી પોતાનો રોષ એ રીતે પ્રદર્શિત કરી તે ચાલી ગયો હતો. એ અપમાનમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સ્થાવેલી વ્યવસ્થિતતા નહોતી, એ તો ફક્ત વ્યક્તિગત ગુંડાખાજ હતી.

આવી ગુંડાખાણ પાછળ રહેલું અંધ બળ, નરી પાશવતા તે ચૌ મૂડીવાદને આભારી છે, તે શોધી કાઢવું દીનેશ માટે અધરું નહોતું. તેને રમખાણ કરવા પકડવામાં આવ્યો છે, તે વાત તફન ખોટી છે તે તે જાણતો હતો. મિલનના મેનેજરે કે કાઉ કે તેને અને પ્રાણજ્ઞાને દરથી જોળખાવ્યા હશે, અને જેવું રમખાણ શરૂ થયું કે તેમને પકડવામાં આવ્યા.

વળી આઠ દિવસની મહેતલ માગીને પોલીસે એ વાત જોણસ કરાવી હતી. સીધેસીધી એક મહિનાની મળ કરાવતાં એમને કાઈ અટકાવે તેમ નહોતું. ગર્ભ કાઢના બે માણસોએ જુગાની આપી હોત તો, તે તેમનો ચુનો પુગવાર થઈ શકત. તેમની વિરુદ્ધ જુગાની તૈયાર કરવી મુશ્કેલ હતી

જતાપ પોલીસે આઠ દિવસની મહેતલ માગી એ ઉપરથી કેપી શકાય કે પોલીસ તેમને સજા કરાવવાને તૈયાર નથી. ફક્ત શેક કે મેનેજરના કહેવાથી, હડતાળિયાઓથી તેમને આઠ દિવસ માટે જુદા પાડવામાં જ આવ્યા છે.

મદાએ પણ હડતાળમાં કામ કરવું શરૂ કર્યું છે, તે જાણીને તેને ઘણો આનંદ થયો હતો. પણ ખીણ જ પગે તેને દિલગીરી થઈ, કે પોતે તે વખતે જોલમાં પડ્યો હતો.

ગમે તેમ તોયે સદા ત્યાં હશે, ત્યાંમુઠી હડતાળ ધણી જોરથી ચાલશે, તે નિઃસંશય હતું. બે દિવસ પહેલાં સદાએ

ન્યારે ભાવણુ આપ્યું હતું. ત્યારે તે જોઈ શક્યો હતો કે મહા મજૂરો ઉપર સારી અસર કરી શકી હતી. આજે કોર્ટમાં પણ મજૂરો એના તરફ જે માનથી અને પૂન્ય ભાવથી વર્તતા હતા, તે ઉપરથી પણ જોઈ શકાતું હતું કે તેણે તેની સ્વાભાવિક શક્તિથી તેમને પોતા તરફ આકર્ષ્યા હતા.

પણ સદાની બીજી એક વાતે ફરી તેનામાં અદેખાઈ આણી હતી. વેદી ધણો મંદિર હતો; અને જોકે સદા તેની હંમેશાં સારવાર નહોતી કરતી, પણ એની પાસે દિવસના જેટલા ભાગમાં હડતાળનું કામ ન હોય, ત્યારે તે જરૂર, એ વાત ચોખ્ખી હતી. પોતે ન્યારે જોઈમાં પડ્યો હતો, ત્યારે વેદી ઉપર ઊભી કરેલી અદેખાઈના પડછાયા લાંબા થતા હતા.

પડખાં પડખાં આવા વિચારો કરી તેનું મન બ્યાડુળ થઈ રહ્યું હતું તે વખતે પ્રાણલાલ બહારથી મંગાવેલી ચોપડી વાંચી રહ્યો હતો.

‘શું આ માણસને એવી કંઈ લાગણીઓ નહિ થતી હોય ? તેને કોઈ સ્ત્રી પ્રત્યે એવો ભાવ નહિ થયો હોય ? મારા આટલા સહવાસ દરમ્યાન એને મેં કંઈ વખત કોઈ સ્ત્રી સાથે જોયો નથી. કોઈ સ્ત્રી વિષે વાત કરતાં જોયો નથી. એના ઘરમાં પણ તે એના કુટુંબ સાથે લાગણી પૂર્વક

ભજતો નહિ. જાણે પોતે એક દેવ હોય અને કુટુંબનાં બીજાં માણસો તેની સેવા કરવા મર્જ્યાં હોય તેમ તે વર્તે છે.”

‘શ્રીઓ એના તરફ આકર્ષાતી પણ નથી. કોઈ દિવસ ઓ માથે મેં એને જોયો નથી. શું એના હૃદયમાં શ્રીઓને માટે સ્થાન જ નહિ હોય ?

‘પણ સ્થાન હોય તોયે શું ? એની આવી બેદરકારી ભરી વર્તણૂંક કોઈ પણ ઓને તેનાથી દૂર નમાડી મૂકે તેનું કુટુંબ તેને આવી રીતે કેમ વર્તવા દે છે, તે એ નવાઈ ભરેલી વાત છે એ પાઈ કમાતો નથી. મોટાભાઈ પાસે ખર્ચવા માટે એ પૈસા લેતો પણ હોવો જોઈએ ધરમા કોઈ માફસાણું હોય તો તેની કદી તેણે સારવાર કરી નથી. પણ જો તેને માથું પણ દુઃખે તો તે હોદ્દા કરી, કાણુ જાણે કેવા ય રાગ તેને લાગુ પડ્યો હોય તે પ્રમાણે વર્તે અને ધનના માણસ પાસે ચાકરી કરાવે.

‘અને તે મૌ ચાકરી કરે પણ હા ! એનો મોટોભાઈ અને નાનોભાઈ તો તેને પૂજે છે. તેને કુટુંબનો હીરો ગણે છે તેને ખાતર કંઈ પણ કરવા તૈયાર થાય છે. પોતાના કુટુંબમાંથી એક માણસને ગણને ચરણે ધરવા માટે તેઓ પોતે પણ અલિપ્ત માને છે અને તે આવો માણસ ?

‘એનામાં પોતાની શક્તિનો ખોટો ખ્યાલ છે, એટલું જ, અલગત નરીજ એને મદદ કરવું રહ્યું છે. દરેકમાં એને માન મળે છે, અને એની શક્તિના ખોટા દેવને શીંગડાં ઉગાડે છે. એ પોતાના મનમાં વધારેને વધારે અભિમાની થતો જાય છે. પણ ક્યાં સુધી ?

‘આ ઉમરે એ પ્રૌઢ માણસની માફક’ વર્તે છે. સુવાનીની ઉચ્છ્રંખલતા એને નાદાની લાગે છે. ડાહી ડાહી રીતે વાત કરવામાં એને મજા પડે છે. કેઈ સાંભળનારું મળે તો તેનો મઠ પોધાય છે. સાંભળનારું તેની મશ્કરી કરે તો તેનાથી ચીડવાય છે. આતું અકાળ માનસિક વાધક્ય તેને ક્યાં લઈ જશે ?

‘ન્યારે આપું’ જમત સર કરવાને સુવાનો ઝંઝૂમે છે, ન્યારે આવા માણસોને જુદું થવું ગમે છે. જૂની દુનિયાને અલોપ કરી નવી દુનિયા સરખાવવાને તનતોડ મહેનત કરી રહેલા સુવાનો આની આગળ ઘૂંટણિયાં તાણતા બાળકા લાગે છે. જે જુવાનોને ગર્હ કાલ ખપતી નથી, અને આજ શોભાવી લેતી છે, તેને આ માણસ હસે છે. આગને સુધારી લઈ તેની ગીકાચ ચાખવામાં આ માણસ શક્તિનો વ્યય થયેલો સમજે છે. આજમાં આવતી કાલને સુધારવાના ખીજ રોપવાં એ આદર્શવાદીઓનાં ખોટાં સ્વપ્નાં લાગે છે. વિશ્વમાં આતું અકાળ જુદત્વ વધતું જાય છે, અને સુવાનોના

માર્ગમાં આવી જિભુ રહે છે પ્રગતિના માર્ગનો બાધક થઈ પડે છે

‘આના કરતા તો વૃદ્ધો સાગ કે તેમને વૃદ્ધો કહી, ગર્ભ કાલના માધ્યમ કરી બાળુ પર ખસેડી ચકાવે છે પણ આવા યુવાનોના આગેવાનોથી તોબાહ યુવાનોના પ્રતિનિધિ થઈ યુવાનોના માનમને ન સમજી શકનાર આવા વૃદ્ધ યુવાનો પોતાને આજે મહાન માની ગયા છે . . .’

દીનેશ મામે એક હાડપિન્જર આવી જિભુ રહ્યું તે તેની સામે ચિત્રવિચિત્ર ચાળા કગતું હતું બચક મોઢા કગતું હતું આખના ખાડાઓ વધુ ઊંડા કગતું હતું એના હાત કચકચાવતું હતું એના હાકડી સમા હાથો ગમે તેમ હલાવતું હતું એના પગો કોઈ બચક વૃત્ત કરી રહ્યા હતા

પણેક દીનેશ ગભરાયો પછી તેને તે વૃત્ત વિચિત્ર હાથુ તેની હાસ્ય વૃત્તિને ગતીપત્ની થઈ આવી તે ખડખડાટ હસી પડ્યો

જાણે ઘેર શુબળમાથી પ્રશ્ન આવ્યો, તું શું હસી રહ્યો છે?”

દીનેશને તેના અવાજથી વધુ હસતું આવ્યું “તારા હાસ્ય કરવાના દિવસ પૂરા થઈ ગયા છે તે હાડપિન્જરના કાતોમાંથી કડકશ અને ઘેરો અવાજ આ યો

“તું શા ઉપરથી કહે છે ?” દીનેશે હસતું ખાળતાં કહ્યું.

“અમારો નાશ કરવા તૈયાર થનારને અમે ઝખ્ખે કરીશું, તેનો નાશ કરીશું. અને પછી ખુશાલીમાં તેમની ઉપર, તેમનાં શબો ઉપર અમે તાંડવ રચીશું.”

દીનેશને હસી. હસતું આવ્યું. “તારા નાશમાં હવે આકી શું રહ્યું છે ? તારું શરીર ક્યાં છે ? આ નર્મ હાડપિંજરમાં ક્યાં છે એક પણ ધબકતા સોહીની નાહી ? ક્યાં છે એક પણ સચકત સ્નાયુ—?”

“અમારે તેની કશીય જરૂર નથી. આ હાડપિંજર પાછળ અમારો આત્મા છૂપાઈ રહ્યો છે. તમારા જેવા કેટલાયે આવ્યા અને કેટલાયે તે આત્માને જોળી તેનો નાશ કરવા આહો. પણ આત્માને શોધવા જતાં હાડકાંની માળમાં તેઓ જ લપેટાઈ ગયા. તેઓનો જ નાશ થયો.”

“હશે મારે તારો નાશ નથી કરવો. તારાં હાડકાંઓ એની મેળે જ ઓગળશે. એની મેળે જ ધૂળમાં મળશે. એક પછી એક સંધાઓ છૂટા થશે, અને પછી તે રત્નદોળારો. અધાં હાડકાં એમ છૂટાં પડશે, ને તારા આત્માને બીલું કોઈ હાડપિંજર શોધતું ચડશે. હું તારો નાશ કરવાને માટે મહેનત નહિ કરું.”

“પણ કરે છે તેનું શું ? તેથી હું તને ચેતવણી આપવા આવ્યો છું, કે હજી વખત છે, હજી દૂર રહે અમારા વિનાશ પહેલા તારો જ નાશ થશે”

“તું તારું ઓગખાણ આપીશ ?”

‘મારું ઓગખાણ ? શા માટે આપું ? તું પોતે જ મને ઓગખી શકતો ન હોય તો મારે તે જણાવવાની શી જરૂર ? બલે તું તારી મેળે મને ઓગખવાની અને નાશ કરવાની મહેનત કર્યા કરે પણ એક દિવસ તું જ મારામાં મમાઈ જશે તું જ મારી માફક તારો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખતાર યુવાનોને મારી માફક જ કહેશે—

ચારે બાજુથી બીજા હાડપિંજરો આવી પહોંચ્યા અને એક ભયાનક ભૂતાવગ રચાર્ધ રહી દીનેશની ચારે બાજુએ તે ફરી વળી, અને વૃત્ત કરી રહી તેના પગનાં હાડ । તાલ આપતા હતા ને તેઓ તેમના દાતનો અવાજ કરી માતાં હતાં

‘તમે મૌ કાણ છો ?’ આ ભયાનકતાના અતિરેખી સહેજ ધૂળ દીનેશ પૂછ્યું.

પણ જવાબમાં તેમના વૃત્તનો ખડખડાટ જ આવ્યો તેઓ તેની આજુબાજુ વર્ણનમાં ફરી ગયા હતા, અને ધીરે ધીરે તે વર્ણન નાનું થતું જતું હતું

“તમે સૌ કાણ છો ?”

કર્ષ પણ જવાબ ન મળ્યો

વર્તુળ એટલું નાનું થઈ ગયું હતું કે તેમના તૃત્યથી હાલતી હવાનો કંડો પવન તેને લાગતો હતો. મૃત્યુની શીતળતા ભરી એ લહેરો તેના મગજમા મૂર્છા આણતી હતી.

દીનેશે ફરી એક પ્રયત્ન કર્યો. બની શકે તેટલે મોટે અવાજે તેણે ઝણ, “ફર હો. મને જવા દો!”

વર્તુળ હજી નાનું થતું ગયું કદીક કદીક તેમના હાથ અને પગનો તેને સ્પર્શ થતો હતો. હિમથી ય વધુ શીતળ એ સ્પર્શથી તે ઢાઢી ઊઠ્યો.

તેણે શરીરની બધી શક્તિ એકઠી કરી અને તે ભૂતાવળની હાર બેઠી આગપાર ચાલી ગયો.

એકાએક એ તૃત્યનો ઘોર અવાજ બંધ પડ્યો. દીનેશે પાછા ફરી જોયું ત્યાં કોઈ નહોતું. ફક્ત ઠંડરમાથી આવતો હોય તેવો ઘેરો અવાજ આગ્યો, “અમે છીએ જૂનવાણી માનસ અમને તોડનાર, અમને ફૂડ કરનાર, અમારો નાશ કરનાર નક્કી મહેનત કરે છે. મુવાનોનાં એ ખોટા બણગાં છે એ જ મુવાનોને આવતા મુમના મુવાનો જૂનવાણી કહી હમશે. તું અમારામાં સમાઈ જશે. તું ય આ ભૂતાવળમાનો એક થઈ જશે—”

દીનેશના શરીર પર એક કમકમાટી આવી ગઈ. તેના શરીરના રનાયુ ઢીલા પડી ગયા ગયા. તેના સાનતંત્ર્યો

જડ બની ગયા. ઢીલા કાઢવનું બન્યું હોય તેમ એનું શરીર જમીન પર ફસડાઈ પડ્યું.

વાતાવરણમાં ફરી ભયાનક હાસ્ય પથરાઈ રહ્યું. એ હાસ્યની ભયંકરતા અંતીમ નિદ્રામાં સૂતેલા મૂઝાને પણ જાગ્રત કરે એવી હતી.

દીનેશ ઊભો થયો. “ના, ના, હું તમાગમાં કદી નહિ સમાઈ. કદી તમારામાનો એક નહિ થાઉં”. આવતા યુગના યુવાનો મને કદી જુદા નહિ રહે. ના, ના, ના, ના—

અને તે જાગી ઊઠ્યો. તેણે ફક્ત ભયાનક સ્વપ્ન જ જોયું હતું. પણ તે સ્વપ્નનો દેખાવ બૂલી જવાય એમ નહોતો. તેના શબ્દોનાં તેને યાદ હતા.

પ્રાણુલાલ તેની જૂમ સાંભળીને તેની પાસે આવી પહોંચ્યો હતો.

“કેમ શું થયું?”

“કંઈ નહિ, આખું શરીર દુખે છે.” દીનેશ જૂકું કર્યું. પ્રાણુલાલના મોઢામાં ચેલા હાડપિંજરનું રૂપ દેખાયું. એ બેમાં કંઈક અદ્ભુત સામ્ય હતું.

“હું તો ચમક્યો.”

“ના, એવું કંઈ દુખતું નથી. પણ ચર્ચિત થયો હતો અને પાસું બદલતાં એકાએક દુખ્યું એટલે જૂમ પાડી ઊઠ્યો.”

“તો સારું.” કહી તે પાછો પોતાને સ્થાને જઈ બેઠો.

દીનેશે પાસું બદલ્યું. તેનું મગજ જૂનવાણીના શબ્દે શબ્દે વીંધાઈ ગયું હતું. શું આવતા યુગના યુવાન તેને પણ જૂનવાણી ગણશે? તેના કામેને, તેના આદર્શોને મૂર્ખાઈભર્યાં ગણશે? તેમાં તેમને જૂનવાણીની ગંધ આવશે? ના, ના, તે એવું કામ કરી રહ્યો હતો કે જગતના કોણકોણે તેમાં હિલેલ હતો. એ હિલેલ પ્રાપ્ત થતાં જ જગતને સુખ મળશે. પછીના યુવાનોને આવી વેદના સહેવાની નહિ રહેશે. મૂડીવાદ સામે, અચાન સામે, ક્રિસ્તીયાનું રચી રહેલા સમાજ સામે લડવાનું નહિ હોય. તે સૌ કષ્ટારનાં ય જમીનદોસ્ત થઈ ગયા હશે. તે સૌ કષ્ટારનાં ય ભૂતકાળની જાડી કબજામાં સમાઈ ગયાં હશે; ઇતિહાસની ગાથામાં દુઃસ્વપ્ન તરીકે ચીતરાઈ રહ્યાં હશે.

ના, ના, આ એક જ રસ્તે જગતનો હિલાર છે. આ એક જ રસ્તો સર્વ ધર્મનું, સર્વ જાતિનું, બધા સમાજનું સમીકરણ કરશે. આજની દુનિયાના મહાન વિચારકો એમાં શાશ્વત સત્ય જોઈ રહ્યા છે. તે ધ્યેયના માર્ગ માટે ભિન્ન મત હોય તો એ તેણે જો માર્ગ પકડ્યો છે, તે માર્ગ જ ધોરી રસ્તો છે. એમાં કોઈ પણ જાતની અધારમણીઓ નથી, આડા અટપટા રસ્તા નથી. એ જ રસ્તે થઈ, જમદુદારના અંતીમ ધ્યેય આગળ જઈ પહોંચાશે.

વેદીનો સનેપાત વધ્યો હતો. તેનો તાવ પણ ઊતર્યો નહોતો. ચારેક વાગે સદા પાછી હોસ્પિટલમા આવી, ત્યારે નર્સે તેની સ્થિતિથી તેને વાકેફ કરી.

“ડોક્ટરને લાગે છે કે તેના અગળ પર સખત અમર ચર્મ છે, અને જો તેને કોઈ પણ રસ્તે આરામ નહિ મળે તો તે ભાગ્યે જ શુભે.”

મરણથી મદા દેવાઈ ગઈ હતી. નર્સ તરીકે તેણે કેટલાય માણસોને મરતા જોયાં હતાં. કેટલાય મૂડઈ ઉપર તેણે તેની આંખો બંધ કરી, ચાદર ઓઢાડી હતી.

પણ વેદીના મરણુ રૂવે આવી રીતે વાવ સાંભળતાં સદાની આશ્ચર્યમાની આશ્ચ આવી.

“તમે આટલાં ચોખ્ખા હૃદયનાં છો?” નર્સ અજાણ્ય અર્થ. તેને ખબર હતી કે મદા પણ તે જ ધંધો કરતી હતી.

“ના, હું પોગી નથી. પણ આ બીયારો આ ઉમરે મરે તે ઠીક નથી”

“મરણ ક્યારે ઠીક હોય છે? પણ જન્મમરણ એ ચોક્કસ વાત છે અને તમે જીવનાને મરતાં જોયાં નથી?”

“જોયા છે, પણ—”

“તમારા કોઈ મિત્રને નહિ.”

“હા, આ મિયારો મરી જશે તો મને તેની ખોટ સાક્ષી”

“કેમ?”

“તે બીજાનું કામ કરે એવો માધુમ છે. એણે પોતાની આખી જિંદગી બીજાના લવા માટે આપી દીધી છે.”

“પણ તમે તો કહેતા હતા કે તે પત્રકાર છે!”

“હા, પત્રકાર છે. પણ તે ઉપરાંત બીજું પણ કામ કરે છે.”

“બીજું શું?”

“બેન, તમને એ સમજાવવાનો વખત કે સ્થળ નથી. અને કહીશ તો તમને તે હસવા જેવી વાત લાગશે એવું કામ કરનારને તમારા વર્ગના સમાજ રખડેલ, ધંધેલ વિનાશી ખોટું વૃત્ત બિલુ કરનારા કહે છે.”

“ એટલે ? ”

“ સમજાવુ ? સમજશો ? ગર્ષ કાને મજૂરોની સભામાં થયેલા રમખાણ વિષે તમે વાચ્યુ છે તમે તે આજના સવાગના એક જાપામાં વાચ્યુ હતું અત્યારે સાંજે આ જાપુ નીકળે છે, તેમાં તે વિષે શું આજ્યુ છે, તે વાચ્યુ ? વાચી મંભળાવુ ? ” સદાનો અવાજ તીખો હતો. વેદીની માદગીને લીધે, અને સતત કામને લીધે, તેના ચાનતણુઓ તીવ્ર બની ગયા હતા નસને આ સો વિચિત્ર લાગ્યુ પણ તેણે જ જિજ્ઞાસા બતાવી હતી એટલે માભળવુ એમ તેને લાગ્યુ.

“ માભળો મજૂરોની હડતાળનો આજે બીજો દિવસ શરૂ થયો પહેલે દિવસે મિલના શેડે જે પ્રેમથી, અને સહૃદયતાથી હડતાળસમિતિના સભ્યોને પોતાને ઘેર આમત્યા હતા, તે પ્રેમ અને સહૃદયતા તેમણે ફરી સાંજે બતાવી અમે ખોટો આક્ષેપ નથી મૂકતા માનવાને અમને મપૂર્ણ કાગણુ મળે છે, કે ગર્ષ કાલે માંજે લાલ મેદાનમાં થયેલા રમખાણ પાછળ એ શેડની સહૃદયતાની લાગણી જ હતી.

‘ કાર્ષક એ માણસોએ સભામાં ધાધન કરવાની શરૂઆત કરી હડતાળના નાયકોના ભાષણોમાં અનેક કગવા માડી પણ શોધી કાઢતા વાગ ન લાગી કે તે માણસો શેડની એ સહૃદયતાના દરિયાગ હતા . ”

અને સદાએ આજો હેવાલ નસને વાંચી સંગળાવ્યો.

"આ જાણ પ્રમાણે તો એમ ક્ષણે જ દે પોલીસે, જ રમખાણ મચાવ્યું. તેમણે મજૂરીને અને આ માણસને માર્યા."

"હા, તોફાન કરી ઉચ્છિન્નકાર બહુમાત્રોને મજૂરો પકડે, નાસવા ન દે, તો પોલીસ એમની વધારે ન બાવ?" સદાએ કડવાસથી કહ્યું.

નસ' વિચારમાં પડી ગઈ. સ્વચારે તેણે જાણમાં ખીજી જ કંઈક વાંચ્યું હતું. તેમાં તો એમ લખ્યું હતું, કે સમાધાન ન કરવા બદલ મજૂરોના નાણક ઉપર મજૂરો પક્ષા ગુસ્સે થઈ ગયા હતા, અને એમનું ટાણું તોફાન ઉપર ચડી ગયું હતું. ચારે નથીને, પોલીસને એવા તોફાનની ખબર પહેલેથી પડી દોવાથી તેમણે દૂંઝ વખતમાં એ તોફાની ટાળાને વીંચેરી નાંખ્યું.

"ત્યારે એ સવારના જાણમાં વાંચ્યું તે તદ્દન ખોટું?"

"હા, દુનિયામાં જે અનેક ભુલાખૂં ચાલી રહ્યાં છે, તેમાં એ એક વધારે."

"ત્યારે મારે કાલથી એ જાણું બંધ કરવું પડ્યું ને?" નસ' કહ્યું. તે ચાલતી ચાલી હતી કે જાણમાં જે ભારે છે, તે બધી ખરી ખબરો આવે છે. એક જ પ્રાંતમાં ને

આવા ઊલટા મમાચારો બનાવી શકાય, તે તેને તદ્દન નવુ લાગ્યું.

“હજી બીજું માલજવું છે?” કડવાચથી સદાએ વહું
 “માલજો” અને સદાએ દીનેશને જોલમા પડેલા મારનો
 હેવાલ વાચી મંભગાવ્યો.

નમ્ર તેની મામે ડાળા ફાડી જોઈ રહી. “આ બધું
 માત્રું કે?”

“હા પણ તે વિશે એક પણ શબ્દ તમારા કાલ
 સવાગના ડાપામાં નહિ આવે વાચકોને દુખ થાય અને
 તેમનું મન ઉશ્કેગમ એવી વાતો આપીને તેઓ વાચકોનો
 આખો દિવસ બગાડવા માગતા નથી.”

“પણ આવા બિચાગઓને શા માટે તેઓ આમ
 નિર્દય રીતે માર માગતા હશે?”

“તેમને પૂછી આવો તેઓ બરાબર મમજાવી શકશે.
 બાકી સાચી રીતે, તેમના બમાડ મચળથી આવા માચાભોલા
 અને નીડર યુવાનો જોઈ શકાતા નથી.”

‘તમે તેમને ઓગણો છો?’

“કોને દીનેશચંદ્રને? હા, જેમ આ ચતુર્વેદીને ઓગણ્ણું
 છુ તેમ તેને પણ ઓગણ્ણું છુ. બન્નેનું એક જ દિવસે
 ઓગણ્ણાણ ચણુ આજે એક હોસ્પિટલમાં છે અને બીજો
 જેનમાં છે.”

“ પણ એમને કંઈ વાંદ તો હોવો જ નોઈએ ? ”

“ હા, કેમ નહિ ? ધણો મોટો વાક, ધણો મોટો દોષ તેમની મોટી જૂલ એ જ કે ગરીબોની તેમણે મિત્રી કરી મજૂરો સાથે ફર્યા, તેમને માટે લડવાની તૈયારી કરી અને તે કાની સામે ? શીમંતો સામે, પૈસાદાર સામે, સમાજના નેતાઓ સામે આ દોષ, આ પાપ કંઈ નાનુસનું નથી આ મજૂરોની દોસ્તી કરી, મમાજના એ દેવો સામે થવા માટે કદાચ આ છોકરાની જિંદગી જશે, પેલાને છ બાર મહિના કેદ મળશે ”

“ અરે ! પણ એમને એમ કગવાની શી જરૂર ? બીજું કંઈ કામ નથી ? દીનેશચંદ્ર તો નોકરી કરતા હતા તે આમાં શા માટે જોડાયા ? એમાં એમને શા ફાયદો થાય ? ”

“ ફાયદો ? કેનો ફાયદો ? કેવળ પોતાના જ ફાયદા સાડુ જીવન આપવામાં આવ્યું કે ? આઈપીને મોજ મજામાં જ જીવન સમાઈ જતું નોઈએ ? ”

“ તા, એમ નહિ પણ — ”

“ દુનિયાના મોટા ભાગના લોકોને પોતાના નિકટના મિત્રો અને સગા વહાલાં મિત્રાથ બીજાં કોઈની પડી નથી પણ આવા યુવાનોને મન આપ્યું કયકયેલું જગત એમનું

કુટુંબ છે દુનિયાના ગરીબો એમના માતપિતા કગ્તા ય વધારે ત્રિય છે તેમના રક્ષણ માટે તેમજ લાલ અને હિતને માટે તેઓ પોતાની જિંદગીની દરકાર ન કરતા શ્રીમંતો સામે માયા જાયકે છે શ્રીમંતો તેમને આવી રીતે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે કેટલાક જણા સુધરી પણ જાય છે કેટલાક વધારે બગડે છે જેમ એક વખત જેલ જઈ આવેનો ચોર ફરી જેલ જતા ખીતો નથી, તેમ એક વખત શ્રીમંતોને હાથે પીડાયેલો માણસ હમેશને માટે તેમનો દુશ્મન બની જાય છે, અને ગરીબોની માથે કે તેમને મોખરે ગદી, પોતાનું આખું જીવન લડતમાં વ્યતીત કરે છે ”

નર્મ આ સૌ સાબળ્યા કરતી હતી તેને આ કઈ નવું જ મલગાયું અત્યાગ મુધીની તેની જિંદગીમાં તેણે પણ પોતાના મિત્રો અને મગા સિવાય બાબીની દુનિયાની દરકાર કરી નહોતી એવી રીતે ખીમઓની દરકાર કરનાર આવા યુવાનો પણ જગતમાં પડ્યા છે, તેની તેને આજે જ ખબર પડી

રાષ્ટ્રીય અગવળ વખતે અનેક માણસો જેલમાં ગયા છે, તે એણે જાપામાં વાચ્યું હતું પણ દેશને ખાતર, દેશના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર એમ કરવું એ યોગ્ય હતું અસબના વખતમાં હજારો મૈનિકો પોતાના દેશ અને ધર્મ ખાતર પોતાના દેહનું બલિદાન આપતા હતા પણ ગરીબોને ખાતર, શ્રીમંતો સામે થનાર માણસો પણ દુનિયામાં છે, તે

તે જાણતી નહોતી ખરી રીતે જોવા જતા ગરીબોની દુનિયાની જ તેને ખતર નહોતી તે બિખારીઓને ઝોળખતી હતી, પણ તે સિવાય પણ ખીજ ગરીબો છે તે એ નહોતી જાણતી.

“એ જીવન પણ વીતાવવા જેવું છે હાથે કરી ફવામાં ન પડવા વિશે આપણી કહેવતની ચોપડીઓ મ્હે છે પણ આ યુવાનો હાથે ખરી ગરીબાર્થને આમત્રે છે શ્રીમતાર્થને અજાણી મ્હે છે ”

“તમે એ બધાને કેવી રીતે ઝોળખો છો ? ” નમને ને પ્રશ્ન કર્યાનો મૂઝવતો હતો, તે એણે પૂછ્યો.

હડતાલનું વાતાવરણ ગંભીર થતું જતું હતું મુખ્ય કાર્યકર્તાઓમાંથી બે જણ જોલમા અને એક દવાખાનામાં પડ્યો હતો રામચરણનો પત્નો ન હતો.

હડતાલ તથા તોફાનના સમાચારો જાપામાં જપાર્ક ચૂક્યા હતા. એની અસર મધ્યમ વર્ગના લતામાં થઈ હતી, કામદારોના લતામાં પણ થઈ હતી પણ બે બિન્ટી જ અસરો હતી એક વર્ગ ક્ષાર્ક ગયો હતો 'જોયુ આ હડતાલ પાડવાનું ફળ ?' એ પ્રશ્ન સૌના મુખ બચાવત કરી ગયો હતો એ બૌને હડતાળિયાઓની મૂર્ખતા ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો અથવા દયા આવી હતી. અને પોતાને કશું લાગતું વળગતું ન હોવા છતાં એનો ડર તેમને ડરી ગયો હતો.

પણ કામદારોના લત્તામાં એવું ન હતું. સારાની પોલિસોની ચુડાચાહીથી તેઓ બિઝનેસ બિઝનેસ હતા કેવળ રામમિલમાં જનારા જ નહિ, કેવળ એ સભામાં હાજરી આપનારા જ નહિ, કેવળ એકાદ લત્તાના નહિ પણ રહેર અમસ્તના મજૂરલત્તાઓમાં હોદ્દા મચી મર્ષ હતી કેવળ કાપડની મિલના જ નહિ, પણ બીજી ફેક્ટરીઓનાં કામદારો પણ અંદર અંદર વાતો કરી રહ્યા હતા, “આજે એમને વારો તો કાલે આપણો.”

“અને એ તો ન બોલીએ એમ વધારે ચમકી ધામે.”

‘પણ એ રોકવું મત્થાનાશ જાય તે પોલિસ બોલાવી દાખ્યો હતો મગદૂર તો આવવું હતું ને સામે મોઢે. આ તો જાણે સરકારે એનો પોતાનો.’ ‘અરે, સગકાર વળી બીજો કયો આવવાનો હતો? એ બધા અંદરના ને અંદરના સાળાબનેવી ભેગા થયા એટલે સગકાર જોઈ નહિ આજે?’

‘આ સંચાળાયા તોડીફોડીને એક દાંડા માર કરી નાખવા જોઈએ. માળા કમાય છે આપણી ઉપર ને પાછા પાટુ થ આપણને મારે છે.’

‘તોડવાથી તો કંઈ ના વળે. પણ મૌ મંપ કરીને બધી મિલ કારખાના નામે થોડા દાંડા ઝોટી દઈએ તો જીવે મળ.’

‘હા, હા, એ વાત ખરી કાંધી તમે, શેણાભાઈ’
અને સાંભળનારા પ્રત્યેકના મનમાં એ ‘ખરી વાત’ નો
પડધો પડ્યો

આ જ વાત આ રાજ્યોમાં કે બીજા રાજ્યોમાં લેતે લેતે
ચર્ચા થઈ હતી કેઈ મોઢા બહાર લાનતુ તો કેઈ હોઠ
પર તો કેઈના મનમાં જ એનું ધમમાણું મચતું પણ
આજ લગીના મૌના અનુભવો એ જ હતા મૌ
શક્તિયાઓની અને સરકારની એવર શોષણ અને દમનનીતિના
ભોગ બનેલા હતા મિલકુલ બધુતર વિનાના એ મૌ
કામદારો, તેમને કશું સમજાવતાં પહેલાં જાણે મમજી ચૂક્યા
હતા બહુ બોલ્યા વિના બંડ પોકારી રહ્યા હતા અને
છતાં આજલગી વર્ષો થયા તેઓ જડતી જેમ દબાયેલા
જ રહ્યા હતા આવે કોક કોક પ્રમંગે તેમના લોહી આજ
પહેલાં પણ ઊકળી ગયા હતા પણ પાછા ઠંડા પડી ગયા
હતા

પણ આજે જુદો જ જુવાળ હતો આગરી
દડતાલોમાં મળેલી નિષ્ફળતા યાદ કરી નિગરા ચર્ચને
એમી રહેવાનું તેમને ન સૂઝતું પણ પાછલી નિર્મળતા
તોડી છોડી, ફરી એકવાર એકમંપ ચર્ચ, મગણિયા ચર્ચ
ઝૂમવવાનો તેમને ઉત્સાહ વ્યાપ્યો જોડે, આ અદ્ભુત
દેરકાર સાચી થવા પામ્યો હતો એનાં કારણોની એ

કામદારોને પોતાને જ પૂરી માહિતી ન હતી તેઓ કેવળ એટલું જાણતા હતા કે આ શહેરના યોગદાતા લુવાનો — પેલા સમાજવાદી કહેવાતા લુવાનો માથે ગતોની રતો મહિનાઓ લગી વાતો કર્યા પછી તેમનામાં ઘણી બધી સમજ, નવી શક્તિ અને જાગૃતિ આવી હતી.

‘તમારા પોતાનામાં જ કાલિના બીજ છે એ જીનાનિયાઓએ તો કેવળ એને બહાર આવડ્યા છે. આજે એ પકડાઈ ગયા હોય, કાપલ થયા હોય, કે જતા ન્યા હોય પણ એથી તમારા કાલિના બીજ નાશ પામવાના નથી. હવે એમની જરૂર પણ નથી એકવાર એ બહાર આવે, એમાંથી કશુંગો ફેરે એની જ જરૂર હતી હવે કાલિની મદદ વિના તમે કદમ બરી શકશો. તમે તમારા પોતાના જ આગેવાન છો તમારે બહારના કાલિની રો વળીની શી જરૂર છે?’

મહાએનની આ વાણીએ તેમનામાં આત્મભાન જાગૃત કર્યું.

માનના સુમન કામદારોના જંગી સુપ્રમમાં એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળ્યો બધી મિત્રો, બધા કારખાનાના કામદારો એમાં સામેલ થયા ‘દુનિયાના મજદૂરો એક રો’ નો મજનમેદી મુર માણ લાવો

મહા મગ્ધમ પૂરુ થતા હોસ્પિટનમાં પહોચી ત્યારે રાતના નવ થવા આવ્યા હતા બપોરવાળી નર્સ ન હતી પણ બીજી એક નર્સ વેદીના બીજાના આગળ ઊભી હતી

વેદીની સ્થિતિ વધારે ગભીર બની હતી તેને મનેપાત શરૂ થયો હતો. તેના શબ્દો સ્પષ્ટતાથી મમળતા ન હોતા તે છતાં મહા, પોતાનું નામ ઘણી વખત સાબળી શકી તેને બીક લાગી તે ડોક્ટર પાસે ગઈ ડોક્ટરે તેને ન ગભગવાનું કહ્યું “ સનેપાત છે, પણ તેથી કંઈ ગભરાવાનું કારણ નથી એનું શરીર એવું મરમ છે કે એ એને ટેકા આપશે આજ રાતના આરામ પછી કાલ મવારે તેના શરીરની સ્થિતિ સુધરવા માડશે ”

“ ડોક્ટર, તમે માત્રવન આપો છો, પણ મારું મન તે માનવા તૈયાર નથી ”

“એ તો દરેક દરદીના સગા એમજ માને છે કે ડોક્ટર તેમનાથી કંઈક છુપાવે છે પણ તમે તો નહીં છો તમે જાતે જ સમજી શકશો કે એવી મગજની ઈજાથી સનેપાત થાય એમા ધણું ગભરાવાનું કારણ નથી જો કાલ સવાર પછી આરામ ન થાય, તો જ આપણે વિચાર કરવાનો છે ત્યાં સુધી રોગને એનું કામ કરવા દીધે જ છૂટકો તમારે જોઈએ તો તમે અહીં રાત રહો જોઈ કંઈ કામ પડે, તો તમે તરત આવી શકો” ડોક્ટરે સૂચવ્યું.

“ઉપકાર ડોક્ટર” કહી સદા પાછી વેદી પાસે ગઈ નર્મને મદાનું આ આશ્રય જવું ન ગમ્યું.

‘તમારા શા સુગા થાય છે?’

“માગ બાઈ થાય છે.” સદાએ ટૂંકામાં પતાવ્યું.
 “ડોક્ટરે મને અહીં રાત રહેવાની પરવાનગી આપી છે. હું આશા રાખું છું કે તમને કંઈ વાધો નહિ આવે.”

“મને શો વાધો આવે? પણ દુઝીને કોઈ પણ રીતે ખસેલ કરતા નહિ કહી નહીં આવી મઈ.”

મદા વીજળીની ઝાંખી જતીના પ્રકાશમાં વેદી સામે જોઈ રહી તેના અસ્પષ્ટ જળકાટ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કંઈ સમજી શકાયું નહિ જિનગી તે રોતાના જ વિચારમાં પડી. “આ મારો બાઈ જ છે ને! મારા બીજાં ખરા મગાવહાલા ક્યાં હશે તેની મને ક્યાં ખબર છે?”

તેઓએ તો કચારનું મારા નામનું સ્નાન કરી લીધું હશે. તેમણે નક્કી કરી દીધું હશે કે હું જો જીવતી મળું તો મારું ઓળખાણ કે સગાઈ પણ સ્વીકારવી નહિ.

“પણ એવા સગાંઆ મારે શા કામનાં? તેમનાં નાનાં નાનાં જીવનની ગૂંચો ઉઠેલવામાં ય અશક્ત નીવડનાર મગાંઓથી દૂર થવાથી, મને ઊલટું સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું છે. કાઠિયાવાડના નાનકડા ગામમાં જન્મેલી હું, જો ઘેરથી નાસી છૂટી નહોત તો અહીં કદી આવી શકત? જગત કેદલું વિશાળ છે, તે જાણી શકત? અને એ વિશાળ જગતના પોલાણમાં કેવું કેવું દુઃખ ખીચીખીચીને લયું છે, તે ચે કચાંથી જાણી શકત? ત્યાં રહી હોત તો મારાં અને મારાં મગાવહાલાનાં દુ ખોથી ગલરાઈને મજા વાદ કરત, દુ.ખ વિસારવા ભગવદ્ભજનનું ઓસડ પીત, અને ધરડી ડોશી ચાત ત્યારે એ નાનકડા મમાજની રાણી ચર્ચ બધા ઉપર જો હુકમી ચલાવત.

“પણ તેથી મને શો ફાયદો મળત? એ ઘડપણમાં મને સુખ ન મળત. એ જીવાનીમાં સુખ ન માણી શકત. મારા જેવી માધારણ વર્ગની સ્ત્રીને પરણવા સિવાય બીજો કાર્ધ રરતો જ નહોઈ શકે. હું કોઈકને પરણત. એ પૈસાદાર હોત તો હું મોભાદર ને પ્રતિષ્ઠિત ગણાત. એ મરીબ હોત તો મારે ચે બીજાના ઓશિયાળા ચર્ચને ગહેવું પડત.

“એ જીવનથી છૂટી તે સારું જ કયું”. મોટી બેને પણ એ જીવનમાંથી છુટકારો મેળવ્યો નહોત તેા મારે પણ ત્યાં જ રહેવું પડત.

“એ બેન અત્યારે ક્યાં હશે? પણ શા માટે મારે એ બેનનો પણ વિચાર કરવો પડે? મારાં સર્ગાવહાલાં તેા આ બધાં છે. જગતના કોઈ પણ માણસ કરતાં મારા કુંડુંબીઓ વધારે છે. આખો મજૂર અને કિસાનવર્ગ, આખો દમિત અને શોષિતવર્ગ મારાં સર્ગાં છે.

“હા, કેટલાંક સર્ગાઓને હું સારી રીતે પીછાતું છું. તેઓ મને પીછાણે છે. તેઓ મારા ઉપર અને હું તેમના ઉપર આધાર રાખું છું. એ સૌ લોકમાં અને મારામાં જે એક સમાન વસ્તુ છે, તે કદી દૂર થવાની નથી. ગરીબાઈમાં સડ્યાં સડ્યાં તેઓ સૌ શ્રીમંતોને જાણે, અજાણે ધિક્કારે છે. હું પણ તેમને ધિક્કારું છું. તેમનામાં કદાચ વ્યક્તિમત ધિક્કાર વધારે હશે. મારામાં વર્ગીય ધિક્કાર વધારે હશે. પણ એ તેા, એ ગરીબો અને મારા ઉછેર, અનુભવ અને પરિસ્થિતિમાં બેઠ છે, એને લીધે. બાકી મારો આ ગરીબવર્ગ માટેનો પ્રેમ વધારે, તેટલો શ્રીમંત વર્ગ પ્રત્યેનો ધિક્કાર વધારે એ તેા ચોક્કસ છે.

“પૂર્વજીવનના કોઈક મને ‘હવે મને તેા મને ઓળખે? મારાં માતાપિતા, બાઈબેન, મને ઓળખીએ શકે?” તેને

મનમાં હસવું આવ્યું. ‘તેમનામાં નહોતા સંસ્કાર, નહોતી દયા, નહોતો પરમાર્થ; તેમનામાં હતો ફક્ત સ્વાર્થ.’

“અને એ સ્વાર્થ જોવામાં ય તેઓ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરતા નહોતા. એક હાથથી દૂર એમનાથી કેપી શકાતું નહિ. પોતાના જ ઓળખીતા અને મર્ગાવહાલાઓને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તેઓ હથિયાર બનાવતાં. એમ કરતાં જો સગાઓને ખજર પડતી, તો તેમનો ધિક્કાર મેળવી લેતાં.

‘એ નાની નાની સ્વાર્થવાતો, એ મૂર્ખાઈભરી કૂપ-મંડૂકતા હજી ય એમનાં જીવનને કારી રહી છે. ગામડે ગામડે અને ખોરડે ખોરડે એનો એ અધિકાર નજરે પડે છે. એમને પ્રકાશ જોતા આંખે અંધારાં આવે છે. એમની આંખો એ પ્રકાશ જોવા આહતી નથી.

“એમને કેમ સમજાવવું કે એ પ્રકાશથી દેવાઈ જતાં તેઓ જ વધારે પ્રકાશ માંગશે, અંધકારથી વધારે દૂર જવાની ઈચ્છા કરશે ?

“એમને કેમ સમજાવવું કે નાની નાની સ્વાર્થ વાતોમાં આખું જીવન સમાપ્ત કરવું એ જીવન વેડફી દેવા જેવું છે. એ જીવનમનો થોડો ભાગ પોતાના કરતાં વધુ કમલાગી માણસો પાછળ જો વાપરે તો તેમને જે આત્મમંતોષ થશે, જે સુખ મળશે, તેથી વધુ સુખ મેળવવું અધરું થઈ પડશે.

“પણ તેમને એ શીખવતા હજી વર્ષો થશે એ અશિક્ષિત, અસંગઠારી વર્ગ પોતાના જ્ઞાનના કાદવમાં ઊડા ઊડે જતો જાય છે પણ તેની તેમને ખબર પડતી નથી તેમને ટાઈ જેવો મદવા આવે છે, તો તેમને તેથી પીડા થાય છે, અને વધુ ઊડા જાય છે

“તેમના ઉપર જોડકાં કરી શિક્ષણ પ્રસંગવતું? તેમનામાં મારી મચડીને સરકાર ઘોડવા? શી રીતે તેમને સમજાવવું કે તેઓ જીવે છે, તેનાથી સાડુ જીવન તેઓ જીવી શકે એમ છે?

“એના કરતાં સહેજના મજૂરો પણ આગળ વધેલા છે તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ અને સમાજનો સ્વાર્થ સમજે છે તે માટે લડે છે પોતાના આખા વર્ગની ઉન્નતિ માટે તેઓ પોતાની નાની નાની વસ્તુઓ જતી કરે છે

“પણ ગામડામાં એ કયા છે? ગામડામાં ઐક્ય કયા છે? એક જેડૂત ખીજ જેડૂતના ખેતરમાં વધારે પાક જોઈ જાય છે શાકુકાર બને જેડૂતના ખેતરમાં જરાયે પાક જોઈને બળે છે બાકી પણ તે જેડૂતોના પાકમાંથી ભાગ લેવા, દેવનો દૂત થઈ આગળ આવે છે અને જેડૂત પોતાના જેડૂતભાઈ પર દ્રેષ રાખી, આ શાકુકાર અને બાકીને તેમના દેશ આપે છે. શાકુકારને ન છૂટે, બાકીને જાણી જોઈને.

“પણ એ ખેડૂતને કેમ કહેવું કે શાહુકાર અને બ્રાહ્મણ બન્ને તેના દુશ્મન છે. બન્ને તેની મહેનતના લોહી પર જીવનાર જળો જેવાં છે. તેના ખરો મિત્ર તો તેના હાથ નીચે કામ કરનાર શેજીઓ છે. તેને કેમ સમજાવી શકાય કે એ જો ખેડૂતો સાથે મળે તો શાહુકારોને અને બ્રાહ્મણોને ભાગવું પડે? બ્રાહ્મણોને એમના જ દેવાનો આશ્રય શોધવા જવું પડે?”

“પણ એમને સમજાવના કાણુ જાય? ગામડામાં જવું એ કંઈ સહેલું નથી. શહેરમાં મૂડીવાદીઓ મજૂર કાર્યદરને ધણી હેરાનગતી પહોંચાડી શકે નહિ. પણ ગામડામાં તો તેને કંઈ જ પરા ન દે. ત્યાંના નાના નાના સરકારી અમલદારોનું જોર શહેરના સાટસાહેબ કરતા પણ વધારે છે. ત્યાંના શાહુકારનું જોર અહીંના લક્ષ્યાધિપતિ કરતાં ય વધુ છે.”

“એ શક્તિશાળી માણસોની સામે ઝઝૂમવું એ ધણુ દુષ્કર છે. ત્યાં રહી ખેડૂતોનું સંગઠન કરવા માટે ધણી મુશ્કેલીઓ અને ધીરજ જોઈએ એ ગંદકી અને અસ્વચ્છતામાં રહી સરકાર અને શિક્ષણ આપવાનું કામ કોઈને પણ કંટાળો આપે એવું છે.”

“એ કગવા માટે ક્યાં છે એવા સ્વયંસેવકો જે સામ્યવાદી વિદ્વાનનું જુદું શિક્ષણ લઈ ખેડૂતોનું સંગઠન કરે અને તેમને હિસાનકાંતિ માટે, શ્રમજીવીકાંતિ માટે તૈયાર કરે?”

“હું ધારુ છું કે મારે જ ગામડામાં જવું બને તો અહીંથી બીજાઓને લઈ જવા ત્યાં બીજા તાલીમ લઈ કામ કરનારા મળી શકશે

“પણ ત્યાં મને કાણુ ગહેવા દેશે? અપરિણીત સ્ત્રીને આ ઉંમરે ત્યાં સ્થાન નથી મારી ઉંમરે કાંઈ સ્ત્રી પગથિ નહિ હોય તો તે ત્યાં ચુકે-ન કહેવાય હું તેમની મહાનુશ્રુતિ મેળવવાને મદને તેમનો તિરસ્કાર મેળવું તેમની સ્ત્રીઓ પણ મને કાણુ જાણે ટ્રવી ધારે!”

“વેદી કે દીનેશ પણ નહિ જઈ શકે તેઓ પણ પગથેના નથી ન પગથેલા માણસોને ગામડામાં કામ કરવાનો હક્ક નથી જો તેઓ ત્યાં કામ કરવા જાય તો સાગતાવગગતા શ્રીમતો તેમને લપટ અને ચારિત્ર્યહીન તરીકે ગણાવવાની તક જરાય ન ચૂકે

“પણ હા દીનેશને તો મા છે તે જઈ શકે જરૂર જઈ શકે દીનેશને હું આ વિષે વાત કરીશ તે અને તેની મા કાંઈ પણ ગામડામાં જઈ ત્યાં કેન્દ્ર બનાવી, બાળુબાળુના તાલુકામાં કામ શરૂ કરે તો જરૂર ફતેહમદ બની શકે કાલે જરૂર દીનેશ સાથે હું આ વિષે વાત કરીશ તે જરૂર જવાને તૈયાર થશે

“પણ જશે? એની મા વિરોધ નહિ બતાવે? તે ખોતે પણ જવા સજી હશે? કાલે બપોરે જ એણે જીવનના

મોજશોખની વાતો કરી હતી. એને ગામડામાં એ મોજશોખ નહિ મળે. એના શોખીન સ્વભાવને ગામડામાં નહિ શવે.

“ તોયે હું એને સમજાવીશ. જ્યાં તો માડું. નહિ. તો હું ખીજા કોઈકને જિભો કરીશ. આ વેદી પરણ્યો નથી. નહિ તો તે આદર્શ સ્વયંસેવક બની શકે. ખેડૂતોમાં જરૂર માનીતો ચર્ચ પડે. એ પોતે ખેડૂત હતો અને રહી. શકે એવો છે.

“ પણ એને પરણાવવો જોઈએ. કેને ખબર કે એ પણ કોઈ છોકરીને વ્યાહતો નહિ હોય? આ હંમરે એને સ્ત્રીના વિચારો ન આવ્યા હોય તેટલો છેક જક તો એ નહિ હોય —”

“ મદા, સદાએન ! ” વેદીએ એકાએક જૂમ પાડી. મદા વિચારતંત્રામાંથી જાગી જાડી. પોતાનું નામ જ એના મોઢામાં ?

નર્મ પણ તેની જૂમ સાંભળી દોડી આવી. “ શું થયું ? ”

“ કંઈ એકદમ જૂમ પાડી ઉઠ્યો.”

“ કદાચ મનેપાતનું જોર વધ્યું હશે.” કહી તે પણ ત્યાં બેઠી.

પણ વેદીએ ફરી મોટેથી જૂમ પાડી. સદા ફરી વિચારમાં પડી. એનું નામ તે લવી જાડ્યો એથી એને

વિચિત્ર લાગ્યું. હા, તેઓ સારા મંબધમા આવ્યા હતા. પણ સનેપાતમા કોઈ પ્રિયજનનું નામ માંલગવાને બદલે તે એનું નામ કા બોલી બીડ્યો ?

“ કદાચ તેને કંઈ ખરાબ સ્વપ્નું આવ્યું હશે એને મેં કંઈ ઓછો ધમકાવ્યો છે ? એનું ગાડાવાળાનું મુનિયન મેં જ સુવાડી દીધું મેં જ એનો ઉત્સાહ ગમી દીધો મેં જ એને એની વિચારમરણી ખોગી છે, એમ સમજાવ્યું મેં જ એનામાંથી એનો આત્મવિશ્વાસ ઓછો કરાવ્યો. છતાં મારા કલા પ્રમાણે તેણે હમેશા કયું છે એનામાં એક જાતની ભક્તિ છે તે ધણા ઓછામાં હોય છે તે દિવસે જાવણમા એણે ગોટાળો કર્યો ત્યારે પણ તેણે મને કંઈ દિવગીરી દર્શાવી હતી ! જાણે એમ કરવાથી હું જ ગુસ્સે કે નારાજ થઈ થઈ હોઉં તેમ તે વર્ત્યો હતો અને કેમ—

‘ સદાએન, તમે કહેશો તેમ જ હું કરીશ ! ’ ફરીથી વેદી બોલી બીડ્યો.

“ એ શું કહે છે ? ’ નસે પૂછ્યું.

“ બરાબર સમજ પડતી નથી ! ’ સદાએ જુદું કહ્યું.

પણ વેદી લબ્ધે જતો હતો “ સદાએન તમે કહેશો તેમ જ હું કરીશ ના ના, દીનેશ પર બદેખાઈ નહિ કરું દીનેશ મારા કગતા ધણે અડિયાતો છે તે

ભણેલો છે, સંસ્કારી છે, પ્રતિષ્ઠિત છે. એને સારા સારા લોકો ઓળખે છે. તમે એની મારા કરતાં વધારે દરકાર કરો તે હું સમજી શકું છું.

“એ નશીબદાર છે. હું કમનશીબ છું. જન્મથી જ હું કમનશીબ છું. મારે માટે કંઈ જ રહેતું નથી. ખીજા મારે જોઈતી બધી વસ્તુઓ લઈ જાય છે. મારે તે જોયા કરવું પડે છે. તમે એ દીનેશ પાસે આશીર્વાદો જશો ?

“પણ હું તમને છોડવાનો નથી. તમે જ્યાં જશો ત્યાં હું આવીશ. દીનેશ મને લાત મારી કાઢી મૂકશે, તોયે હું બહાર ઓટલા ઉપર પડ્યો રહીશ. મને એમાં સરમ કે નાનમ નહિ લાગે. એમાં મારું હું અહોભાગ્ય સમજીશ. કારણકે તમે એ એ ઘરમાં રહેતા હશો.

“તમે બે જણા જમતના ઉદ્ધારની જે જે યોજનાઓ કરશો, તે હું બહાર બેઠો સહિષ્ણીશ. તમે જ્યારે એ યોજનાઓ, એ મંકલ્પો સિદ્ધ કરવા જશો, ત્યારે હું ય તમારી પાછળ પાછળ આવીશ, અને તમને મારાથી થઈ શકતી મદદ કરીશ.

“પણ તમે એમ એક છોડી દેશો, એ હું માનતો નથી. તમને મારે માટે સહુભાવ છે તે હું જોઈ શક્યો છું. મારી જોડે જે કંઈ પણ માયાથી વત્સુ” હોય તે તમે એક

જ હો। પહેલે દિવસે તમે મારી માથે વાત કરી ત્યાગ્યી
હું તે જાણું છું

“ તે દિવસે તમે મને મારી જૂલ બતાવી હતી પણ
કેવી રીતે? મારતગ ધમકાવીને બતાવે તેમ નહિ પણ માતા
નાના બાળકને બતાવે તે રીતે હું તે કેમ જૂલી શકું? તે
જ દિવસથી તમે મારી માતા, મારી મોટી બેન છો।
તમે જે માર્ગ બતાવશો, તે માર્ગે હું જઈશ તમે જે
કહેશો તે હું કરીશ તમારી દરેક આજ્ઞા હું અનુમરીશ
દરેક આદેશ માથે ચઢાવીશ પણ મને છૂટો ન મૂકતા
મને તમારાથી દૂર ન કરતા તમે જ્યાં જશો ત્યાં
આવવા તૈયાર રહીશ તમે કહેશો તો મજબૂરીની બોલી
કરતા વધારે બચાંકર નકંઠા આવીશ જેલ કરતા અધમ
જહનમમા અનુસરીશ

“ પણ મને છોડતા નહિ સદાબેન! ” તે અટક્યો
જાણે બોલી યાકી ગયો હોય તેમ હાથ લાગ્યો

સદા બેઠી અને તેના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો કપાળ
તાવથી ધગધગતું હતું

‘ એ જાગી જાયો ’

‘ કંઈ વાધો નહિ ’ અદાએ દડતાપૂર્વક કહ્યું નર્સ
તો તે માંબળાં ડધાઈ જઈ વેદી સુ બોલી ગયો, તેની

તેને કંઈ સમજ પડી નહોતી. સમજવાની તેને કંઈ જરૂર નહોતી. એણે કોઈકના લવારા સાંભળ્યા હતા. કોઈક પૈસાની વાતો કરતું તો કોઈ ઓની વાતો કરતું. આ સિવાય બીજા કોઈ વિષયના લવારા બાબે જ કોઈ કરતું. સદાને આવી રીતે વેદીના દપાળ ઉપર હાથ મૂકેલી જોઈને તેને ખાસ કંઈ વાંધો નહોતો. ફક્ત તેને ખલેલ ન પહોંચે તે તેને જોવાનું હતું.

પણ ખલેલ પહોંચી નથી, તે જોઈ શકાય એમ હતું. વેદીની હાંફ નરમ પડી હતી. એના હોઠ પથ્થુ હવે હાલતા ન હતા. એના મોઢા ઉપર શાંતિ અને સંતોષ પથરાઈ રહ્યા હતા.

કથાય સુધી સદા તે રીતે ત્યા બેસી રહી વેદીના
 હવારાએ તેના વિચારિને જુદી જ દિશામાં દોર્યા એને
 ખ્યાલ નહોતો વેદી તેને ખાટની બધી ચડાત્યા શાખી ગયો
 હતો એને એ પણ ખ્યાલ નહોતો કે દીનેશ તરફ જતાવેલી
 સહાનુભૂતિ તથા મમતાનો વેદી કે બીજો કોઈ જોડો અર્થ
 સર્જ શકે ખરી રીતે જોવા જતા, તેને દીનેશ માટે
 વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર તરફ જે લાગણી હોય તે સિવાય ખીજ
 કોઈ લાગણી હતી જ નહિ વેદી પ્રત્યે પણ તેવી જ લાગણી
 હતી બિલકુલ તેને તેની લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરતાં લાગ્યું
 કે વેદી જેટલો પ્રમાણમાં આછો શુદ્ધિશાળી હતો તેટલી તેની
 પ્રત્યે સદાને વધારે લાગણી હતી દીનેશ સાથે તકરાર કરી
 ચકાય વેદીની સાથે તો નહિ જ વેદી માથે તકરાર કરે
 તો સદા જાણતી હતી કે તે બે દિવસ ઊંધે નહિ અને ત્રીજે
 દિવસે સવારે આવી તે પોતાનો વાંક નહોતો તોય માફ માગી

ખાય. સારે તેને નિરાંત થાય. આથી જ, વેદીની મરજતને લીધે જ સદાને તેના પ્રત્યે વધારે લાગણી હતી.

પણ દીનેશને તે ચાહતી હોય તેવું વેદી ઉપરાંત બીજું કોઈ માનવું હોય તો? રામલાલ એમ માનતા હશે? મોટે ભાગે તો નહિ જ. પણ કેને ખબર? અભાર સુધી તેને ક્યાં ખબર હતી કે વેદી પણ એમ માને છે?

બને દીનેશ શું ધારતો હશે? તે શું મનમાં ગર્વ લેતો હશે કે સદા તેને ચઢાય છે? સદાએ નક્કી ક્યું કે પહેલી તકે દીનેશને મળી, બધી વાત કરી, આ ગૂંચને ઉકેલી નાખવી. જોઈએ તો તે ગૂંચને તોડી નાંખવી. પણ વધારે ગૂંચ એકઠી થવા દેવી નહિ.

સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે ફરે એટલે તેમની વચ્ચે પતિ પત્નીનો કે પ્રેમી પ્રેમસીનો સંબંધ હોવો જ જોઈએ એમ શા સારુ સૌ માની લેતાં હશે? એ રીતે તો તે રામલાલના ઘરમાં એકલી રહે છે તેનો પણ લોકો ખરાબ અને ખોટો અર્થ કરતાં હોવાં જોઈએ. તેણે નક્કી ક્યું કે બીજા દિવસથી રામલાલનું ઘર છોડી દેવું. જગત તેણે ધાયું હતું તેટલું આગળ વધ્યું નહતું.

તેને બીજા પુરુષ મિત્રો યાદ આવ્યા. બધાને તેને માટે એવી લાગણી હોય એવું તેને માનવાને ખાસ કારણ નહોતું. છતાંય તે એટલું તો જોઈ ચકી હતી, કે તેની હાજરી

તેમને પ્રિય હતી. તેને એકલીને મળવા ધણા જણા આવતા ધણી વખતે તેની પાસે કોઈ મિત્ર હોય ત્યારે ખીજો પુરુષ મિત્ર આવતો તો બન્નેને ઠીક લાગતું નહિ વાર્તાલાપ એકદમ અટકી જતો. અને આખરે એક કે બીજો જતો ત્યારે છૂટથી વાત ચર્ચ શકતી.

આથી તેને મનમાં હમણું આવતું પણ કોઈએ તેની આગળ એવી છૂટ લીધી નહોતી કે જેથી તેમની લાગણી વિષે તે ચોક્કસતાથી કહી શકે

હા, પણ એક મિત્ર એવો મળ્યો હતો કે જેણે તેને આવા મિત્રોથી ચેતવી હતી. તેણે જ તેને મંત્ર શીખવ્યો હતો કે લાગણીને સંયમમાં રાખી શકાતી ન હોય તો ડામી દેવી નેના શબ્દો તેને બરાબર માદ હતા “મદા” તેણે તેને જણાવે કોઈ જડ વસ્તુને સંબોધતો હોય તેમ કહ્યું હતું. “લાગણી એ મનુષ્યને મળેલી મહાન લલાણી ગણાય છે પણ તે પશુઓની સહજવૃત્તિનું કેવળ શુદ્ધ અર્થે સ્વરૂપ છે. મનુષ્યને મળેલી લલાણી તો એનું મગજ છે. એની તર્કશક્તિ છે. ખડુંખોડુ પારખવાની શક્તિ છે પણ હૃદય અને મગજ વચ્ચે હંમેશા યુદ્ધ ચાલે છે. હૃદય સેંકડો વર્ષની પોતાની સર્વોપરિતા ઊઠી દેવાને તૈયાર નથી ને મગજને પોતાના હક્ક જોઈએ છે એ હૃદય અને મગજના યુદ્ધમાં મનુષ્ય બરાબર ખાન ન આવે તો કાયર કાયર થઈ જાય છે. મોટે

ભાગે વેવલી લાગણી જ વિજય મેળવે છે તે મગજને તેના હાથ નીચે રહેવું પડે છે આથી જ માણસ મૂઝવણમાં પડે છે, ગૂંચવણમાં પડે છે શુદ્ધિનું મખતોલપણ સાચવી શકતો નથી અને નાહકે દુખી થાય છે તેને બદલે સામ્યવાદ તેને શુદ્ધિપ્રધાન થતાં શીખવે છે, વેવલી લાગણીઓને વશ ન થતા શુદ્ધિ જોને સાચું કહે તેને અનુસરવાનું શીખવે છે, પાસ્તવિક અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી તે પ્રમાણે વર્તવાનું કહે છે "

આ શબ્દો સદા કદી ખૂલી સકી ન હતી એને મત્ત તરીકે તેણે સ્વીકારી લીધા હતા કેમકે, એ શબ્દોના ઉચ્ચાર નારના જ જીવનમાં તે એ સત્યનું મૂલ્ય રસપ જોતી હતી એ ચિત્રકાર મિત્ર — મિત્રથી ૫ વધુ સ્વજન — તેના પ્રત્યે લાગણી પ્રેમ નહોતો રાખતો એમ કાણુ કહી શકે? અને છતાં એ લાગણી, એ પ્રેમે કદી તેની શુદ્ધિ કુંઠિત કરી ન હતી કદી તેની શક્તિ રૂધી ન હતી તેણે સદાની જીમી ચીતરવા પાછળ કંઈ ઓછા કનાક ગાળ્યા ન હતા એના બહત પાછળ ઓઢો સમય, ઓછી શક્તિ ખરચી ન હતી તેનામાં લાગણી ન હતી એમ કાણુ માને? હા, એની લાગણી-ઓને તે સંયમમાં રાખી શક્યો હતો

અને એમ ન થાય તો એને ડામી દેવી જોઈએ ખીજું થાય પણ શું? એને મુક્ત વિહાર તો નજ કરવા દેવાય

સદા આ મિત્ર પાછળ આજે શુ શુ કરવા તૈયાર ન હતી? જો એ મળે તો સર્વસ્વ આપી દેવા એ તૈયાર હતી કેમકે એ સર્વસ્વ આપવામા જ તે સર્વસ્વ પામવાની હતી

મામ્યવાદનો પહેલો પાઠ જેની પાસે શીખી હતી—
હેનો પાઠ પશુ તેની જ પાસે શીખવા તે તલસતી હતી.
“પશુ એ ક્યા હશે અને હાથ લાગે તોય મને સ્વીકારવા આજે એ તૈયાર હશે? એને એક સીની કપાથી પડી હોય? આખા જગતના કલ્યાણમા એક સદાની શાંતી પડી હોય?”

“અને છતાં હું કમ્યુનિસ્ટ થવા મથું છું એનો ક્ષયો પશુ મૌને કમ્યુનિસ્ટ બનાવવાનો નથી શુ? તો જરૂર એ મને નહિ તરછોડે એનું કર્તવ્ય જ મને નહિ તરછોડવા દે” સદાને અપૂર્વ શાંતિ થઈ

‘એન! હવે સૂઈ જાવ દરદીને શાંતિ વળી છે’
નર્મો તેનું ધ્યાન બેચુ

મહા ઝબકીને જાગી પશુ તેજ કણે તેને માદ આબુ કે આજે રાતના માર વાગે તો નવી હડતાલકમિની અને નવી વ્યૂહ રચનાનો વિચાર કરવા આજે સૌએ રામલાલ-ભાઈને ત્યાં મળવાનું છે એથી જેવી તે જાગી તેવી જ જાગી

મધરાતે રામલાલભાઈને ત્યાં મળેલાં આ થોડાંક જાણે આખી ધગતીને ડાલાવી ન નાખવાનાં હોય એટલી એમના ચહેરા ઉપર ગંભીરતા હતી. આ મળેલા જીવાનોમાંના ધણુના પગિચામાં રામલાલ, સુબોધ કે સદા આ બે દિવસમાં જ આવ્યાં હતાં. એ નવા બિરાદરોમાંથી મોટા ભાગના — લગભગ બધા કામદાર હતા. કેવળ એક જ ‘નવશક્તિ’ પ્રેમભાથી દીનેશની ધરપકડના ખખર સાંભળી નોકરી છોડી ચાલી આવેલો મધ્યમ વર્ગનો જીવાન હતો.

મદાનું કહેવું તદ્દન સાચું હતું. મુખ્ય કાર્યકર્તાઓના પકડાઈ જતા મજદૂરોમાંથી જ કામ કરનાર મળી આવશે, એ કેવળ આદર્શવાદી સ્વપ્ન ન હતું. હમણાં જ થોડા કલાક પૂર્વે વીતેલી સાંજે તેણે જ્યારે મજદૂરોને એ જ વાત કહી હતી ત્યારે તેણે કંઈ તેમની ખુશામદ કરી ન હતી.

પણ તેને પૂરી જાણ હતી, ગણતરી હતી અને છેલ્લા બે દિવસ દરમિયાન તેણે એના અંકુર જોઈ લીધાં હતા. અત્યારે પોતાની એ લવિષ્યવાણી સાચી પડેલી જોઈ એને ખૂબ સંતોષ થયો.

રામલાલભાઈએ અતિશય કુશળતાપૂર્વક આખી પરિસ્થિતિનું બધાનું દ્રઢકાર્મ રજૂ કરી દીધું અને આગળ પગલાં કેમ ભગવા તે સમજાવવા માંડ્યું. “હવે આપણે જો વધારે સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ નહિ ધારણ કરીએ તો આપણું કામ નહિ ચાલે. આપણે તુરતાતુર નવી હડતાળ કમિટી સ્થાપી દેવી જોઈએ અને એમાં વધારે સખ્યા આપણા આ નવા કામદાર બિરાદરોની ગહેવી જોઈએ. भारी સલાહ તો છે કે એના એક મંત્રી તરીકે આપણે આ નવા બિરાદર, જેમને હું તો છેલ્લા સાડાચાર ત્રસથી જોળખું છું અને જેમનામાં भारी વિશ્વાસ છે એ યસીનને નીમવો જોઈએ. બીજું આપણે આવતી સવારે ખૂબ વહેલા દરેકે દરેક કામદારઆવમાં પહોંચી જવું જોઈએ અને જે જે મિલ હડતાલ પર જાય તેના કામદારો અમુક જ એક ઠેકાણે ભેગા થાય તેવું કરવું જોઈએ. રોજ સાંજના આપણે બને તેટલી મિલોના ઝાપા આગળ સામુદી સભાઓ ભરવી જોઈએ અને રોજ સવારે સરધસ કાઢી રામમિલના ઝાપા સુધી દૂરકદમ કરી આવવી જોઈએ.

“રોજ બુલેટિન પ્રસિદ્ધ કરવું જોઈએ અને આપણી સત્તાવાર ખબર એમા આપની જોઈએ.

“એક બીજી ફંડ કમિટી નીમવી જોઈએ અને એમાં તો મારા જેવા ચહેરીનો ઉપયોગ પણ તમે કરી શકો છો. જોકે, આપણી મોટામાં મોટી મુશ્કેલી આ જ રહેશે. આપણી ખાસે બહુ ફંડ બેશું ચલુ મુશ્કેલ જ છે. અને એટલા પૂરતી આપણે વધારે જહેમત ઉઠાવવી પડશે, વધારે ભોગ આપવા પડશે. આ બહુ કરવા એક સ્વયંસેવક દળ તો જોઈશે જ જોઈશે.”

સુખોદ રામલાલબાઈની એકેએકે સલાહ સૂચનાની ધીગતવાર નોંધ લઈ રહ્યો હતો. તેની બાણી જોઈ રામલાલ એભ્યા, “સુખોદ! શક્ય હોય તો કાલે ને કાલે દસ પંદર મિટિંગો કરો, સરખસો કાઢો અને લસે લસે પત્રિકા વહેંચો એક દિવસમાં જ વાતાવરણ એવું ગરમ બનાવી દો કે પરમ દિવસે સામાન્ય — ‘સર્વામાન્ય હડતાલ દિન’ જાળવી શકાય. કેમ શુ લાગે છે, કાશીભ ?”

અને મૌ એકર્મત થયા વિખરાયા ત્યારે અઢી વાઝ્યા હતા.

ત્રીજા દિવસની મવાર હતી મિલને આપે આમણા બે દિવસની જેમ પિકેટિંગ કરવા ઊભા રહેવાની આજ્ઞા જરૂર ન હતી આજ્ઞા ત્યાં આપોઆપ ભારે મેદની જામી ગઈ હતી આજ્ઞા એકવીસ મિલોના કામદારોએ હડતાલ જાહેર કરી હતી એમ્પ્લીસે મિલના કામદારો ત્યાં ટોળે મળ્યા હતા.

બે ચાર મિલોવાળાએ પોલિસોના સંરક્ષણ હેઠળ મોટર-નેરી ભરીને કાળપમાઓને મિલમાં ઘુસાડ્યા હતા જોકે આગણ બને દિવસ જે અનુભવ થયો હતો તે એ મિલ માલિકો માટે તો કેવળ નિરાશાભર્યો હતો નવા કારીગરોને રોકવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે માયા જગજા, માલ બ્રમજો ને ફનેલી થઈ તે વધાગની નવા અમુવારને ઘોડો ઝોળખી કાઢે છે નવા કારીગરને પણ તેમ સમો ઝોળખી કાઢે છે.

કામદારોનું ટોળું ચાંત ન હતું. પણ તોફાનીય ન હતું. કોઈની બળભેરી વિના તે સંયમી અને વ્યવસ્થિત હતું. આજે કોઈ અજબ જવાબદારીનું લાન એકાએક તેમનામાં કંપાથી પ્રકટી નીકળ્યું હતું. આજે આટલો શટ શટ ઉતસાહ તેમનામાં સાથી બાપ્તો હતો ?

‘ હડતાલો અમ મહાદેવની વક્તની મિલબાની ’

એકાએક એક રણભેરી સરખો તીક્ષ્ણ આકાશબાપો મૂર નીકળ્યો. અને આખી માનવમેદનીએ એ કીધી લીધી.

થોડી મિનિટમાં જ લાલ શાહીથી જાપેલાં ચોપાનિયાં જોડી રહ્યાં. કાણુ વહેંચી ગયું, ક્યારે વહેંચી ગયું તેની કોઈને ખબર પણ ન પડી. પણ એ કાગળિયાં વહેંચાયા પછી પોલિસો અને સી. આર્ધ. ડી.ઓની આખો વધુ કતરાતી બની હતી એટલી વાત નહોતી.

એટલામાં સલામયદાનને ચારે ખૂણે ચાર લાલ વાવટાઓ ઊંચા ફરકવા લાગ્યા. પોલિસો એમની પાસે, દોડી પહોંચ્યા ને એમની જડતી લીધી. પણ એમની પાસે કશું જ વાંધા ભરેલું ન હતું.

એવામાં મોટા રસ્તા પરથી એક મોટર મયદાનમાં દાખલ થઈ. મોની આખો એ લાણી વળી. પણ સલામ અવ્યવસ્થિત થાય તે પહેલાં તો એ મોટર આવી ગિબી

અને અંદરથી એક સી નીકળી. સીધી મંચ ઉપર બઈ બિભી. એણે બોલવા માંડ્યું :

“ મજદૂરોની જમાત આજે જાગી બેઠી છે એની સામે થનારના બુદ્ધિ બેઠી જશે. બાલે પછી તે ગમે તેવી પ્રયંડ સયતાની ચકિત હો.” એને આ પહેલા જ વાક્યે મજદૂરોનાં હૃદય સદાએ હવાલે લીધાં. પછીનાં એકેએક વાક્યે એ હૃદયોને નીચોવી લીધાં. અને ન્યારે તે બોલી રહી હારે એક પ્રયંડ મહાનદ એ હૃદયોમાંથી બેલટી રજો હોય તેટલો વેગ દેખાતો હતો. એ વેગમાં સમસ્ત જૂનવાણી તથાઈ જશે એવી જાણે આગાહી થઈ રહી હતી.

મો મવમાન્ય હડતાલ દિનની તૈયારીઓમાં પડી ગયા હતાં. છતાં સદા શક્ય હોય ત્યારે વેદીને દોરિપટલમાં મળી આવવાનું ચૂકતી ન હતી. હવે વેદીની તબિયત સુધારા ઉપર હતી અને એથી સદાની અને વિષેની ચિંતા ઓછી થઈ હતી. તેમ છતાં, વેદી પાસે વધારે ખેતવા મળે અને એકાતે, નિરાતે બણી વાનો કરી વેદીના હાથનો ભાર હળવો કરી શકાય તો કરવાની તેની આગ્રહતા ઓછી ન હતી. પરંતુ તે પોતે જ હડતાલની પ્રવૃત્તિની અંદર એટલી ખૂંપી ગઈ હતી કે એમાંથી એટલો મમય, એટલી નિરાત મેળવવી મુશ્કેલ બન્યું હતું. અને જે થોડો સમય તે વેદી પાસે જતી ત્યારે વેદી પણ હડતાલના જ સમાચાર જાણવા પ્રશ્નો ઉપર પ્રશ્નો પૂછતો હતો.

આથી, સદાને ઠીક થતું કે વેદી તાવના ઘેનમાં ભડે ગમે તેટલું લબ્ધો હોય પણ હવે તે ચાંત પજો લાગે છે.

અને જે વાત દર્મ્ય મથેલી છે, તેને ફરી ખણીખણીને ઉપર લાવવાની શી જરૂર છે ?

આ વિચારે તે વેદીને અગેનો મનનો ખ્યાલ દૂર કરીને કેવળ હડતાળના કાર્યમાં જ મગી રહેતી વેદીને મળવા આવતી ત્યારે પણ એ જ વાતો કરી મંત્રોષ માનતી

તેમ છતાં આજે કાણુ જાણુ એકાએક વેદીએ પોતે જ સદાને પૂછ્યું, “સદામેન ! તમે રાજ આવો છો અને રાજ મૂંઝા મૂંઝા પાછાં જાવ છો, તો આવો છો શું કરવા ?”

મદાને આ પ્રશ્ન ન સમજાયો એમ નહિ પરંતુ આક્ષેપનો ઇન્કાર કરતી તે બોલી, “કેમ ? રાજ આખો વખત બોલું છું તો હું ક્યે દિવમે મૂંઝી મૂંઝી ઊભી છું તાગી કને ? આજ લગીનું માત્ર બધું બોલ્યું હવામાં મથું કે શું ?”

“સદામેન ! હડતાલ સિવાયની બીજી કશી વાતો જ કરવાની તમારે નથી હોતી ?” વેદીએ આજે એકાએક દિમ્બત બેગી કરી પૂછ્યું.

“બીજી ? અત્યારે તો બીજી શી વાતો હોય ?”

વેદી ખમિયાણો પડી મથો પણ તરતજ નેનામાં અણધારી ચતુર્ગર્ધ પ્રકળી નીકળી તેણે ફેરવી નાખી કહ્યું,

“વાહ ! પ્રાણુકાલ અને દીનેશ જેલમાં મળડે છે. એમની તો કશી જ વાતો તમે કરતા નથી ?”

“હા, હા, એ તો આ ધમાલમાં તને કહેવાનું રહી જ ગયું. પણ ખાસ જેલમાં સળડવા જેવું થાય એવું લાગતું નથી. હજી કેમ મુલતવી રહ્યો છે અને હડતાલના આલવા ઉપર એનો આધાર છે.” સદાએ સાજી દીનેશને માર્યાની તથા કેસને અંગેની બીજી વાતો પણ વેદીને કહી અને પોતે આજે કે આવતી કાલે દીનેશને કાચી જેલમાં મળવા જશે એમ પણ જણાવ્યું.

‘દીનેશને સદાએન જેલમાં મળવા જશે ? હું પોતે અહીં પધારીમા છું. . . . સદાએન મને રોજ મળવા આવે છે. . . . હડતાલની વાત કરી જિભા જિભા પાછા જાય છે. એવી જ મુલાકાત દીનેશ સાથે પણ થશે ? કે જુદી જ ? વધારે લાવલરી ? વધારે જિમજમકાલરી ?’ વેદીના મનમાં ગડમચલ શરૂ થઈ.

“દીનેશની બા પણ આજે તો દીનેશને જોવા આવવાના છે. એ જિયારા એટલા માયાળુ છે. જેલમાં દીકરાને મળવા જતા ય દીવાં પડી ગયા છે ! પણ મેં એમને હિંમત આપી ને હું માથે જાઉં તો દીનેશને મળવા એ તૈયાર થયા છે. કેલું જાણે એમને માગ ઉપર શીય મમતા જમી ગઈ છે.” સદાએ આજે ઘણું દિવસે

પાછી અગત વાત જાણે શરૂ કરી હતી. પણ વેદી જે વાત ધ-ઘટો હતો તે જ આ વાત હતી કે બરાબર બેઠી?

દીનેશની બાની સદા ઉપર મમતા જામી હતી ! એ વાક્યે વેદીના માઠા મગજને હચમચાવી મૂક્યું.

“ મહાભેન ! મને યાદ છે કે હું જલદી સાંજે થઈ જાઉં પછી—” વેદી મહામહેનતે કશું બોલવા જતો હતો.

“ હા, તું જલદી સાંજે થઈ જાય પછી મારે તને ધણી વાતો કરવાની છે ”

“ વાતો ? શી વાતો ? ” વેદીના ચહેરામા અસામાન્ય અધીર્ગમ હતી ચિંતા પણ હતી

“ વાતો નહિ, યોજનાઓ. આપણે હવે આપણા કામને કેવી રીતે વિશાળ પાયા ઉપર લઈ જવું જોઈએ, એની યોજનાઓ ”

“ પણ મારે તો કાર્પવર્સ મુનિમન્ટું કામ અધૂરું છે, તે પૂરું કરવું જ જોઈશે ”

“ હા એ કામ અને તારા બીજાં કામ બરાબર ચાલે એટલું તારે કરવું જ જોઈશે. પણ તને આશ્ચર્ય થશે કે આ યોડા દિવસમાં જ દરેક ધંધામાંથી યોડાકે યોડાકે ભુવાનો એવા તો બહાર આવી ગયા છે કે એ લોકોને જો કોઈ બરાબર દોગ્ગાગ અને દૂધ આપનાર હોય તો તેઓ પોતાની મેળે જ બધું આગળ ચલાવી શકે. ”

“સદાએન ! સાચે જ તમે એક જ સૌને દોરનાર અને હુંકે આપનાર છો” વેદીના મુખ ઉપરની ફિક્કી રેખાઓ રંગ પકડતી હતી. તેની શુષ્ક આંખોમાં પાણીનો અળકાટ આવતો હતો.

“હું ઇચ્છુ કે હું સૌની ગિરાદરી જાળવનારી અને હુંકે આપનારી બની ટકી રહું.” સદાના કંઠમાં આજે અણધારી કેમળતા હતી

સદાએ વેદીને કપાળે હાથ મૂક્યો. વેદીએ એક મૂક નિશ્વાસ લીધો, અને કેક ઊંડા પાણીમાં ડૂબી ગયો હોય એમ યાત પડી રહ્યો. સદા જીઠી. પોતે જવાની નિશાની કરી પણ વેદી એમને એમ જ યાત મૂક પડ્યો રહ્યો.

કેાણ જાણે, એના દિલમાં અનહદ આનંદ કે અદમ્ય ઉત્પાત ઉજાળા લઈ રહ્યો હતો ?

૩૪

દીનેશની મા ગોદાવરી દીનેશને મળવા સદા તથા સુખોદ સાથે જેવને ઝાપે આવી પહોચી લોકોની ઠઠ જોઈ એનામા હિંમત આવી ને સૌની સાથે અંદર દાખલ થઈ સુખોદ પ્રાણુલાલ પાસે ગયો. ગોદાવરીને લઈ સદા દીનેશ પાસે ગઈ

દીનેશને ગોદાવરી અને સદાને બેગા થઈ પોતાને મળવા આવેલાં જોઈ લારે કૌતુક થયું, અનહદ આનંદ થયો. સદાએ ખૂમ જલદી જલદી હડતાલની, વેદીની, પોતાની અને બીજા મિત્રોની ખબર આપી દીધી જતાં જતાં બોલી, “તું જલદી છૂટી આવે તો તારે માટે મેં એક બહુ જ મહત્વનું કામ શોધી રાખ્યું છે”

“મારે માટે ?”

“હા, તારે જ માટે.” અને સદાએ ગોદાવરીની સામે જોઈને હસીને પૂરું કર્યું, “અને બા પછી એમાં સહમત જ છે.”

ગોદાવરીના જવાબની રાહ જોયા વિના જ સદા સુખોદ પાસે આવી ગઈ દીનેશ અને તેની મા એકલા પડ્યા. બંનેના મગજમાં હજી સદાનું છેલ્લું વાક્ય જ રહી રહ્યું હતું.

“સારી છોકરી છે. મેં નહોતી આશા રાખી કે તે આવી હશે.” ગોદાવરીથી સદાના જતા તરત જ બોલાઈ ગયું.

“બધા જ પહેલાં એમ માને છે, પણ એના સબંધમાં આવતાં બધા જ પોતાનો અભિપ્રાય બદલે છે.” દીનેશ તત્કથતાનો ડાળ કરી જવાબ આપ્યો.

“એને વિશે ઝૂંઝૂમીને તે કહે પણ હવે તો હું માની શકું જ નહિ એની રવત ત્ર રીતભાત જ કહી આપે છે કે તે કહે એક અને કરે બીજું, એવું કરે જ નહિ આ એક દાંડામાં મેં એને ઝાળખી લીધી. રતન તે કાઈ છપ્પું રહેતું હશે?”

“હા બા સાચી વાત છે.” દીનેશ બૂલી ગયો કે પોતે આગલા વાક્યમાં જ તત્કથતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. “હું છૂટીય પછી તેને આપણે ત્યાં સર્પ આવીશ”

“આપણે ઘેર ? અપણા આવા નાનકડા અધારા ઘરમાં ?”

“એમાં શું ? મજૂરોની વચ્ચે રહી કામ કરનારને નાના અધારા રહેઠાણો લેવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે. એને તે ખરાબ નહિ લાગે”

“પણ એ પોતે તો સારા ઘરમાં રહેતી હશે, અને માનતી હશે કે તું મેં સારા ઘરમાં રહેતો હશે”

“એને તો ઘર છે જ નહિ અને તેને ખબર છે કે મને શો પગાર મળે છે એટલે તે પગારમાં કેવીકે આરડીમાં રહી શકાય તે સારી રીતે સમજે છે જાનની તે દેખીને ખુશ થશે કે હું દેખાવને માટે ખોટો ખર્ચ કરતો નથી”

“તે તો તું કરતો નથી, એ હું જાણુ છું નહિ કેદ, નહિ વ્યયન, નહિ બીડી તમાકુની ટેવ કે સીગારેટની ટેવ”

“બા, હવે મારે મારા વખાણુ નથી સાંભળવા તું મેં પૈસી કહેવત જેવું કરે છે કે વરના વખાણુ કોણુ કરે કે વગની માં પણ સાંભળ, મારે આ જોલમાં બહુ વખત નહિ ગહેવું પડે”

“કેમ, બીજી જોલમાં લઈ જશે ?” ગોઘવરીના પેટમાં શાગ પડી

“હા બીજી જલમા” દિનેશે હમતા કહ્યું “પણ આના કરતા મોગી જલ એ જલનુ નામ હિંદુસ્તાન ”

“એટલે ? મને ન મમજ પડી.”

“એટલે કે અમે થોડા વખતમા રૂગી જઈશું ”

“પણ તુ તો હમણા કહેતો હતો કે તમે બીજી જલમા જશો ? ”

“અરે, બા, તુ એટલુય ન મમજ ? હિંદુસ્તાન દેશ બીજી જલ જ છે ને ? ત્યાં આપણે ધારીએ તેવું કયા કરી શકાય છે ? બહાર નીકળીએ તો ચે જલ જોટલી જ બહો”

“એમ કહે ને, ત્યારે, મને તુ આમ ગોળ ગોળ કહે તેમા સમજ ન પડે”

‘ આ છૂટવાનું કારણ જાણે છે ? ’

‘ શું ? ’

“ કે જો અમને છોડે નહિ તો આખા દેશમા એવી મોટી હડતાળ પડે કે સુતરનું એક વાર કપડું પેદા નહિ શકાય ”

“ હાય, હાય, તો લોકો પહેરશે શું ? ”

“ હાસ્તો, એટલું જ નહિ, પણ કાપડિયાઓ લોકોને વેચશે શું, અને કાપડિયાઓને મીલમાલિકો વેચશે શું ? ”

આથી જ તેમને ન છુટકે અમારી ચરતો કબૂલ કરવી પડશે, અને અમે છટીશું !”

“સારું, બાઈ તું છટે તો સોમ નાલા મારે બીજું કે જાણુ નથી તાગ કારણોમાં મને કે સમજ પડતી નથી અમે ભૈરાઓ ધરતું કામ જાણીએ બહારની વાત, તમે મરદો જાણો.”

‘સદાબેન, સ્ત્રી જ છે ને? પણ તે તો બહુ સમજે છે’

“તે એ સમજે એ જાણેના લોકો અમને બહુ આવડે મારું જાણતર ઓછું મને તો મારું ધર બહુ અને મારે છે રો જલો પરમેશ્વર આપે તો તેની વહુ અને છોકરા જલાં’ તેણે આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું

“બા, તું ચે તોખાહ છે હજી તને આશા છે કે હું પરણીશ? આ પ્રાણસાલ અને સુબોધ નથી પરણ્યા નથી પરણવાના રામલાલભાઈને તું ઓળખતી નથી તમારા જમાનામાં તે દાદા યવા હોત તે પણ પરણ્યા નથી આ સદાબેન પણ પરણ્યાં નથી કારણ કે તેમને બીજા ધરખાર વિનાના પ્રાણસોને ધર વસાવી આપ્યા પછી ચોતાનું ધર માંડવું છે’

ગોદાવરીનું મોહું પડી ગયું “મે તને ભણાવ્યો, એ જ ભૂલ કરી તારી કાકીનું ઘર બે. કેવું બરેલું છે ! સુરેશ તારાથી પાંચ વર્ષ તાનો છે. તોય પરણ્યો છે, અને તેને નાનકડો કાકો છે.”

“હું ય પરણ્યો હોત તો અત્યારે તને એક વઢકણી વહુ અને બે ચાર, કચ્ચા પચ્ચા હોત. તું જ કંટાળી ગઈ હોત.”

“હું શાની કંટાળી જઈ ? એવી સરસ એક હીરા જેવી વહુ શોધી લાવત !”

“ત્યારે શોધી લાવ એ હીરાને આપણે વીટીએ મઢીશું તો ચળક ચળક કરશે, અને લોકોને લાગશે કે આપણે લક્ષ્મીપતિ છીએ”

‘તારે તો એ નીત્યની મરઠરી બાકી એવી સરસ છોકરી મળી શકે એમ છે !”

“પણ બા તેં વિચાર કર્યો કે એક વધારે મોદાને ખવાડવાને આપણે ખાવાનું કંઈથી લાવત ?”

“વહુ તો ઘરમાં લક્ષ્મી ચર્ધને આવત એ એના ખાવા બેરુ લઈ આવત.”

“હશે, પાછી તુ ચીડવાશે. હું જેલમાથી બહાર નીકળું”
પછી ખીજી વાત. મને તું તારા હીરા એક પછી એક
બતાવજે. જે વધારે ચમકતો હશે, તેને આપણે વીંટીમાં
જડીશું.” દીનેશે માને ખુશ કરવા કહ્યું.

“હા, બાઈ સારું.” મા પણ ખુશ થઈને જતા
જતાં બોલી.

સદા દીનેશની મુલાકાત લઈ પાછી ફરી ત્યારે રસ્તામાં તેને એક વિચાર સતાવી રહ્યો હતો. પોતે આજે જ સવારે વેદીને અને અત્યારે દીનેશને પોતાને ન જાણે એવી વાત કરી આવી હોય એમ એને લાગવા માંડ્યું હતું. શું સાચે જ પોતે એ બંને જણ પરણી બંધ એમ ઇચ્છતી હતી ? એથી કંતિનું કાર્ય શુ આગળ ધપશે એવી પોતે મથુતરી કરતી હતી ? અક્ષબત, એમને કેવળ સુખી ગૃહસ્થો બનાવી દેવા તો એ નહોતી જ ઇચ્છતી.

પણ આ વિચાર પોતાના જ મનને એક આડકતરે પડેલા તો ન હતો ? પોતાની નિર્જળતાનો સ્પર્શ તો ન હતો ? નહિ તો એકે દિવસે આટલી અધીરાઈપૂર્વક એકાએક વેદી, દીનેશ બંનેના મગજ ઉપર આ વીજળી ફેંકવાની શી જરૂર હતી ?

વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર આવી ત્યારે રામચરણ કેટલાક નવા મિત્રોની સાથે મદાની રાહ જોતો અમુક સ્થળે બેઠો છે એવી ચિટ્ટી મળી સદા બધું બૂલી જઈ ચિટ્ટી અનુસાર નિમત્ત સ્થળે પહોંચી ગઈ

“રામચરણ તને ધન્ય છે અહીં કેટલાકના મનમાં તો તું હડતાલથી બચવા ક્યાંક સરકી ગયો હોઈશ એવો વિચાર આવ્યો હતો. પણ મને ખબર હતી કે તું પોતે કામદાર છે — પ્રોસિગરિયટ છે મધ્યમવર્ગના જીવાનિયા એની જેમ આવેશમાં ને આવેશમાં તું બેચાર્જ આવેતો નથી ’

રામચરણ માથું નીચું રાખી શાત રવો

રામચરણ હડતાલની શરૂઆતમાં જ એકાએક અદરખ થઈ ગયો હતો. એ સીધો મુંઝઈ પડેાંચો હતો. એ અનેક સમાજવાદી અને કમ્યુનિસ્ટ કાર્યકર્તાઓને આગમતો હતો. તેણે ત્યાં જઈ અહીંની પરિસ્થિતિથી તેમને વાંકે ક્યાં અને એક બે દિવસમાં સદા, ગમલાલ, મુબોધ પણ પકડાઈ જશે એવી ભીતિ જાહેર કરી સમજાવ્યું કે ને બે વધુ જણા આવી શકે, અને ગુપ્ત અથવા ખુલ્લી રીતે માર્ક કરી શકે દોરવણી કરી શકે તો આવ્યો મામલો સુપરી જાય એમ હતો. એ અનુસાર પણ નવા કોમરેડ્સ આવી પડેાંચ્યા હતા.

પાંચે જણા અત્યંત જૂની ઝોળખાણુ હોય એવી નિકટતાથી સર્વમાન્ય હડતાલની વાતોમા ગૂંચાઈ ગયા. દગમિયાન રામલાલ, સુખોષ, કાસીમ તથા નૂરમહમદને ચિટ્ટી લખી ખેલાવવામાં આવ્યા. સૌ આવી જતાં વીગતે વાતો શરૂ થઈ.

મુખર્મિના કામદારોની વતી આ નવા કૉમરેડઝોની ખાત્રી સાંભળી અમદાવાદના કાર્યકરો તાબુબ થઈ ગયા. સાચે જ શુ એકી સાચે એકે દિવસે મુખર્મિ, પૂના, સોલાપૂર અને અમદાવાદમા જંગી સર્વમાન્ય હડતાલ પડશે? ખીજા શહેરોના કામદારો અમદાવાદના કામદારોની સહાનુભૂતિનો દિવસ જિજ્વશે? અને હડતાલ વધારે લખાય તો આખા દેશભરમા પણ હડતાલકિન જિજ્વી શકાશે? ટેટલું બબ્બ !

અને એવી જ રીતે અમદાવાદના કાર્યકરોની મુસંગઠિત યોજનાની વીમતો જાણી મુખર્મિના ખિરાદરો અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. સાચે જ શુ આ મૂઠ્ઠીબર માનવીઓએ ચાર દિવસમા જ શહેરના તમામ કામદારોને એકઠા કરી દીધા હતા? દરેકે દરેકે મિલ, કારખાનું, એટલું જ નહિ પણ, બસ ડ્રાઈવરો અને ઘોડાગાડીવાળા સુદ્ધાં વિરાટ હડતાલમાં જોડાવાના હતા ?

મૌને લાગ્યું કે હડતાલનો બે દિવસમા અંત આવી, જ જવો જોઈએ અને એકવાર જો એની જંગી શરૂઆત

યર્ષ ગર્ષ તો એને કાળૂમા રાખવી બિયમાસેના કે સરકારને
માટે પણ મુશ્કેલ ઘર્ષ પડવાનું છે

હડતાલ કમિટીને મદદ કરવા જુદી જુદી સમિતિઓ
નીમી આ સમિતિના નામ છૂપા રાખ્યાં અને આખું
તત્ત્વ વ્યવસ્થિત ચાલે એવી યોજના ધડી વિજયતી આશા
સહિત સૌ ફૂટા પડ્યા.

“વેદી ! એક વાત કહું ?” મદા આજે અસામાન્ય રીતે મીઠું શિખત કરી વેદીને પૂછતી હતી

વેદીનો તાવ આજે છેક બિતરી ગયો હતો એના મોઢા ઉપરથી તાવનો ધાક બિતરતો જતો હતો. સદાની વાત કરવાની આ હબથી તે ખૂબ આનંદિત થયો

“કહોને એમા પૂછવાનું શું છે ?”

“પૂછવા જેવું હશે, ત્યારે જ પૂછવું હશે ને”

‘તો પછી કહી જ નાખો’

“જો, સર્વમાન્ય હડતાલ દિન ઉજવાઈ જાય એટલે હું અહીંથી જતી રહેવાનો વિચાર કરું છું.”

“હડતાલ અધૂરી મૂકીને ?”

“જે ત્રણ દિવસમાં જ હડતાલનો ફેંસલો આવી જશે એમ લાગે છે. ‘જનરલ સ્ટ્રાઈક’ (સામાન્ય હડતાલ)ની વાતથી મિલમલિક મંડળ ગભરાઈ બેઠું છે અને શનિવારે બપોરના તે લોકો મળનાર છે. અને ત્યાં લગી તો ફેંસલો થઈ જશે.”

“તો પછી તમારે બાગી જવાની શી જરૂર ?”

“એટલે શું હડતાલ ચાલતી હોય તો બાગી જઈ એવી હું છું એમ ને ? વાહ બાઈ !”

વેદી બેઠી પડી ગયો. “ના, સહાએન. તમારે જવું જ શું કામ પડે એમ હું પૂછું છું. આ હડતાલમાં વિજય મળ્યા પછી તો કેટલું બધું કામ થઈ શકશે ?”

“હા, પણ તેમ છતાં માન કે મારે જવું જ પડ્યું તો ?”

“ક્યાં જવું પડશે ?”

“ગમે ત્યાં”

“તો હું ચ સાથે આવીશ.” વેદીએ નિરાશ થઈ કહ્યું.

“પણ પછી તારા ગાડાવાળા અને લોરીવાળાનું શું થશે ?”

“તે હું બીજા ગમે તેને સોંપી દઈશ.”

“એમ તે કંઈ ચાલે ?”

“ના, તમે બધું ઉલાળીને ચાહ્યાં જાવ ને હું બધાઈ રહું? હું તો તમે જરો ત્યાં આવીશ, તમારી સાથે.”

“પણ માન કે હું પરણીને કાઠકિને ઘેર ચાલી જવાની હોઉં તો?”

વેદીનું મોહું પડી ગયું. તે થોડીવાર કંઈ બોલ્યો નહિ. પછી ધીમે બવાજે બોલ્યો :

“તમારા બનેના મિત્ર તરીકે હું તમારી સાથે જ આવીશ. એ નહિ કબૂલ કરે?”

“એ કાણ?”

“કેમ તમારા પતિ!”

“મારા પતિ?” સદા પાચ દસ સેકન્ડ પહેલાંની વાત બૂલી જઈ આમ આશ્ચર્યપૂર્વક ચાથી પૂછે છે તે વેદીથી સમજાયું નહિ.

સદા ખડખટાટ હતી પડી. એથી બમડું વેદીને વધારે ખરાબ લાગ્યું.

“વેદી, તું પરણી જાવ તો શું જોડું?” સદાએ વેદીને રીઝવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ આ પ્રશ્નથી તો તે બગરો વધુ ચીડાયો.

“હા, બધાને પરણાવતા જ કરો રહ્યો છે હવે કંઈ ધંધો તમારે? બસ પરણવાની જ વાત. ના, પણ

સદાખેન, સાચુ બોલો. તમે ખરેખર અહીંથી જતા રહેવાના છો ?”

“ તને શું લાગે છે ? ”

એટલામાં નમં અંદર દાખલ થઈ. સદાએ સિદ્ધતથી વાત ફેરવી દઈ નસંને પૂછ્યું, “ કેમ તમારું જાણુ શું કહે છે ? ”

“ મેં તો એ જાણુ બંધ કયું છે, અને બીજુ જાણુ મળ્યું નથી ”

“ તો સાબળો હડતાળે એવું સ્વરૂપ પકડ્યું છે કે હવે, મિલ્લમાલિકોને બધી શરતોનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી વળી પેલા માર મારનાર સાઈન્ટે પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કર્યો છે એટલે તેને એ યોગ્ય સજા થશે. અને છેલ્લી સારી ખખર એકે તમારા દરદીને હવે આરામ થવા લાગ્યો છે ”

“ ડોક્ટરના કહેવા પ્રમાણે તો હું આઠ દિવસમા સારો થઈ, બહાર નીકળી શકીશ ”

“ હાસ્તો, હવે રૂઝ આવે એટલી વાર. એક વખત ધા રૂઝ પર આવવા લાગ્યો, એટલે ધણા દિવસ નહિ. જોઈએ.”

“ ત્યારે તો આજે સારો દિવસ છે.” નસેં કહ્યું.

“પણ બહુ ખુશી થવાની જરૂર નથી. જે દિવસનો પહેલો અર્ધો ભાગ સારો જાય તેનો બીજો અર્ધો ભાગ દેટલીક વાર એટલો જ ખરાબ જાય છે.” સદાએ કહ્યું.

“ના, મને તો એવી નિરાશાવાદી વાતનો વિચાર કરવો જે ગમતો નથી.” વેદીએ કહ્યું.

“તું શા માટે એવો વિચાર કરે? ખાસ્સા બિહાનામાં બાપ્પા દિવસ પડ્યા રહેવું હોય તેને નિરાશા શી?” સદાએ મસ્કરીમાં વાત ઉઠાવી. પણ તેને પોતાના આગલા વાક્યથી બીક પેડી હતી. કદાચ બાકીનો દિવસ ખરાબ જાય તો?

મતા ગોદાવરી બેન પામે ગર્ભ તે તો તેને જોઈ
અડધા અડધા થઈ ગયા “હાકી તમે ધર સારું ગણો છો”

‘ હા બેન પહેનાંની ટેવ પડી છે પણ દ્રવે સરીર
ધણુ ચાલતું નથી ક્યારે વડુ આવે ને મારો જાગ ઉપાડી
લે તેની રાત જોઈ છું

‘ તો દીનેશભાઈને પગલાવોને ? ”

તે દું ક્યાં ના કદું છું પણ એની છદ એ છેડને
નથી ને ”

એ તો જ્યાં જ ન પરણવાની વાતો કરે પણ
આખરે પરણી જાય

‘ તો તમે એને સમજાવોને ’

“હું એને કેવી રીતે મમળાવું ? હું પોતે જ પગલેવી નથી. એટલે મીઠા માગ મોમા જ મારા સબ્બે તે પાછા ફરે.”

“પણ બેન, તમેયે પરણો તો. કોઈનું પણ ધર શોભાવો.”

“જુઓ, કાકી — પણ તમને કાકીને બદલે બા કહું તો ચાલશે ? કાકી તો તદ્દન મુખાર્ધ ભરેલું લાગે છે. કાગળ કે માગ ને દીનેશભાઈના બાપ કદી જિંદગીભરમાં મળ્યા જ નહોતા; તો ભાઈ ક્યાથી હોઈ શકે?”

“હા, બેન, બા કહેશે તોય શું જોડું ? હુમ મારી દીકરી જેવી જ છે ને ? દીનેશના સહુ ભાઈબધ મારા દીકરા દીનેશ ન હોય તો સૌ મારું કામ કરે, મને તેની જોડ ન આવવા દે પહેલા એ જેલમા ગયો હતો, ત્યારે ૫ જરા એમ ન લાગવા દે કે દીનેશ ધગમા નથી

“એ તો બા, દીનેશભાઈની લાયકાતને લીધે એના મિત્રો મળ્યા છે તમારે જેમ તમાગ દીકરાને પગલાવવો છે, તેમ માટે મારા ભાઈને પગલાવવો છે તમે કોઈ સગમ છોકરી શોધી કાઢો તો હું કોઈ પણ રીતે તેને મમળાવીશ”

“બેન, તારા મોમા સાકર બેઠ એ તો હું કાલે લઈ આવું દીનેશ જેવો ન્યાતમાં છોકરો છે ક્યા ? આજ કાલ બધા જ મોટી મોટી વાતો કરે, પણ દીનેશની કીંમત

બધા જ મમળે છે. એ આગળ જતા શુનું શુ કરશે, તેની મોંને આસા છે” ગોદાવરીએ કહ્યું એની આંખો આગળનું સુનેરી ભવિષ્ય ભવ્ય હતું તેમા દીનેશ સોનારૂપાથી મટેવો હતો આલુમાલુ અનેક નોકગ્યાકરો તેની તહેનાતમા ઉભા હતા, ને તેના હુકમની શહ જોતા હતા.

મદાને તેનું સ્વપ્ન તોડવાનું ઠીક ન લાગ્યું દીનેશને પચ્છાવી, ગામડામાં મોકલવાનો તેનો વિચાર હતો, તે એણે ગોદાવરીને ન કહ્યો તે કહેત તો ગોદાવરી જ લમની વિરુદ્ધમા જાન તે જ કહેત કે એનાથી તો એનો છોકરો કુવારો કે તે બંને નહો

“મારુ ત્યારે બા, તમે તમારૂં ધ્યાન રાખજો હું માગથી બનવું કરીશ” કહી મદા જીરી “મારે, બપોરે પેના બધા આવવાના છે, એટલે જતુ છે હવે દીનેશભાઈ માટે છોકરી બોલાવો ત્યારે મને બોલાવજો હુંય લાભીની પમંદગીમા મદદ કરીશ”

“મારુ, બેન, તને ગમશે તે દીનેશને પણ ગમશે તને જ હું બોલાવીશ મારી શોધી કાઢેલી છોકરી એને નયે ગમે”

સદા ઘેર ગર્હ ત્યારે રામલાલ એક નવા જ આદમીની સાથે કાર્મિક ગુફનગો કરી રહ્યા હતા. મદાને જોઈ રામલાલે મીઠાશપૂર્વક અંદર બોલાવી પેલા નવા પુરુષ સાથે ઓગખાણ કરાવી. “આપણા દેશની ગેરકાયદેસર કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના આ સૂત્રધાર છે. અહીંની હડતાલની વીગતો જાણવા અને શક્ય હોય તેટલી મદદ કરવા આવ્યા છે.”

સદાને નીદેંશી રામલાલે નવા આગતુકને કહ્યું. “આ બહેન અમારે અહીં થોડા જ મહિનાથી આવ્યા છે. પણ અમારી અહીંની આખી પ્રવૃત્તિના પ્રાણ જેરા એ બની ચૂક્યા છે.”

મદા અને નવા આગતુકની આખો, મદાએ ખડમા પ્રવેશ કર્યો તે જ દષ્ટિ ચમકી ઊડી હતી અને એ વીજળીનો

આંચકો અનુભવ્યો હતો. પણ બનેએ સંયમપૂર્વક આ નવેસરથી વિધિમરતી ઓળખાણ કરી લીધી અને સામસામું સિમન કર્યું.

તેણે જણાવતાજની પરિસ્થિતિ અને વ્યવસ્થા ઉપર ઝીણવટથી વિચાર કરવામાં રોકાયાં. અને છતાં મદાનું ચિત્ત તેમાં રોકાવા કરતાં આ નવા આગંતુકમાં જ વધારે રોકાયું હતું. એને આજે કામની ઝીણી ઝીણી વાતોમાં રસ પડતો ન હતો. આ વાતો પોતાના જ કામને વિજય અપાવનારી હતી, તેમ છતાં તેના ચિત્ત ઉપર તે આ ઘડીએ નવા આવનારનું મોહું જ ક્રાંતરાઈ રહ્યું હતું.

એના મોહા ઉપર અવિરત કામના ઓળખની સખ્ત રેખા ઊપસી આવેલી દેખાતી હતી. હૃદયમાંનો મૂડીવાદી સમાજરચના પ્રત્યેનો ધિક્કાર જાણે મુખ ઉપર પણ જમાવટ કરી એકો હતો.

મદાના મનમાં હજી પ્રશ્ન ઊઠ્યા જ કરતો હતો કે, 'આ એ જ હશે કે બીજો જ કોઈ?'

અને 'એ જ, એ જ એ; બીજો કોઈ નહિ.' એમ જવાબ પણ પોતાની મેળેમેળે આપી પોતાને સાંત્વન દઈ રહી હતી.

એ દલાકની વાતો પછી સૌ છૂટા પડ્યાં.

મદાના મન પર એક જ સખ્ત પ્રકાર પાથરી રહ્યો હતો : 'પુરુષા.'

કેટલાય યુગો પહેલા તે તેને મળી હતી તેણે તેને જીવન કેમ અને કોને માટે જીવવું તે શીખવ્યું હતું તે ત્યારે જોમ તેમ કરી, પોતાનું હરણપોષણ કરતી હતી. પુરુરવા ચિત્રકાર હતો. તેણે તેનું ચિત્ર ચીતર્યું હતું, અને ચીત્ર ચીતરતા ધણી ધણી વાતો કરી હતી એ વાતોએ તેના જીવનમાં પનડો આણ્યો હતો એને નવદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હતી વિશાળ જગતને એ નવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈ શકી હતી

તેણે તેને સમાજવાદના પાઠો શીખવ્યા. તેણે તેને ઊંડી ચાલીઓમાં રહેતા ગરીબ મજૂરોના જીવનનો ઇતિહાસ કહ્યો એ ચાલીઓના અંધકાર ભેદી, તેને તે ત્યાં લઈ ગયો, એ મજૂરોની દુઃખદ અને ધ્યાનનંદ સ્થિતિ જોવા

ત્યારે તેને લાગ્યું કે જગતનો એક વર્ગ એવો છે કે જન્મથી મરણ સુધી ગુનામીમાં જૂખમરામાં, વેદનામાં ગદ્ગદીમાં રહે છે જીવનની સારી વસ્તુઓથી તે અલિપ્ત જ રહે છે

ત્યારે તેણે મનમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જીવનભર એમને તે ગુલામીમાંથી અને ગુનામીમાંથી અનુમરતા હુ ખોમાંથી બચાવવા ત્યારથી તેણે તે જ જીવનધ્યેય બનાવ્યું હતું

પણ તે પુરુષના ને આજના પુરુષમાં કેટલો ભેદ હતો ?

‘કંઈ નહિ, માજે સભામાં તો તે જરૂર મળશે’
તેણે તેના મનને મનાવ્યું

કેવો મરસ માણસ છે ? સાચે રહેવા મળે તો એની શક્તિની પૂરી ખગર પડે અદ્ભુત છે’ ગમલાસે કહ્યું

સદા શાંત જ રહી

‘ત્યારે હું તેને પહેલા મળ્યો ત્યારે તે યજ્ઞવલ્કમાં બહુ ભાગ ન લેતો તું અહીં આવી ત્યારે દીનશ

ચળવળમાં જેવો ભાગ લેતો હતો, તેવો — પ્રસંગ પડ્યે મદદ કરતો. પણ બાકીનો વખત તે ચિત્રકાર તરીકે કામ કરતો, અને એ દ્વારા તે લડતને મદદ કરતો. એના કેટલાંય જીવનચિત્રો પરદેશમાં પણ ખ્યાતિ પામ્યાં છે. કેટલાય ચિત્રકારો ગરીબ જીવનનું ચિત્ર ચીતરવામાં તેની પાસે પ્રેરણા પામ્યા છે. તે ચીતરતો, ત્યારે એ ચિત્ર જીવતું દેખાતું. તે જીવનની કંગાનિયત પોકારી પોકારીને બોલી બેસતી. તેની કરુણા હૃદયમર્મોન્મીલી.”

“હું ધારું છું કે હું પણ તેમને મુબારકમા મળી છું” મહામહેનતે શાંતિ રાખતા સદાએ કહ્યું. “એ મુબારકના જ છે ને?”

“હા, પહેલા મુબારકમા હતો. પણ ચારેક વર્ષથી, આખા દિવસે તેણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું છે હવે તે ચીતરતો નથી; ફક્ત આજ કામમાં પરોવાયેલો રહે છે”

“ચાર વર્ષ?” એ સમય સદાને યાદ આવ્યો. ચાર વર્ષ પહેલા જ તે પુરુષવાને પહેલી મળી હતી થોડો વખત તેના સંબંધમાં આવી હતી, અને પછી ચાલી ગઈ હતી. કારણ કે તેની પાછળ તે ગાડી થઈ ગઈ હતી તે જે કહે તે કરવાને તે તૈયાર હતી. પણ તેના જીવનમાં એવી રીતે કોઈ સ્ત્રીને સ્થાન નહોતું. આખા ગરીબ જગતની સ્ત્રીઓ તેની માતા હતી. તેમના પર તેને વદાલ હતું. તેમને ખાતર

જ તે જીવતો તેમની કાઈ એકને માટે તે દુઃખની વિશાળતા રૂધી રાખવાને તૈયાર નહોતો.

મદા એન્લી હતી તે પોતાના ઓરડામા ગર્ભ અને ગડી પડી તે ખૂબ ગડી વર્ષોના એકર્ષ કરેલાં આંસુઓ ખગખગાટ વહેવડાવ્યા જીવનભર એક પુરુષની તેણે વાટ જોઈ હતી પણ તે આવ્યો ત્યારે તે તેને ઓગળી પછી નહિ શકી, એ વિચાર માત્ર અશ્રુસરિતા વહેવડાવવા પૂરતો હતો.

તેનું મગજ એટલું નિર્ણય મની મધુ હતું કે તેને કઈ વિચાર જ ન આવતો થોડી થોડીવારે તે મદામહેનતે શાત થતી, પણ બીજી જ પળે ફરકા ખાતી, રડી પડતી તે પોતાને, પોતાની સ્મૃતિને ક્ષમા ન આપી શકી.

આખરે તે શાત થઈ તેણે પોતાની એક એક ઉધાડી એની અદરથી કંઈક જૂના કાગળિયા કાઢ્યા દરેક કાગળિયા એના જ લખેના દસ્તાવેજોમા અધુર પડેલા હતા આર વર્ષ પહેલાં જેટલો લખેતો એક કાગળ પણ એમાં દેતો તેણે તે શોધી કાઢ્યો જીવન કાગળોમાં તે સાતમા લાગેલો હતો તેણે તે વાંચ્યો 'માગથી તમને મોડું પણ બનાવી

શકાય એમ નથી. તમારા આટલા શિક્ષણ પછી, આટલા સહવાસ પછી, આટલી જીવી જૂમિકા ઉપર પહોંચ્યા પછી આવી અવનતિ થાય, ત્યારે મારાથી તમને શી રીતે મોડું બતાવી શકાય? હું તમારા આગળ હંબી બની રહું, તમને સૌને છેતરું, પણ મને હું કેમ છેતરી શકું? મારો પોતાનો ગુન્હો હું કેમ વીસરી શકું? હું કેમ બૂલી શકું કે એક પુરુષના પ્રેમ માટે હું આખા જગતની વિસ્મૃતિ કરી શકી? હું કેમ બૂલી શકું કે નસામાં ચઃચૂર બનેલા માણસની માફક મને કશાનું બ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. એ વિસ્મૃતિની વિસ્મૃતિ કેવી રીતે કરી શકું?

“એથી જ હું આજે આલી જાઉં છું કારણ કે આવતી કાલે તમે આવવાના છો અને હું તમને મોડું બતાવી શકું એમ નથી. તમે ઘણી વખત જ્યારે મારી સાથે સામ્યવાદી, ચિત્રની, સંગીતની વાતો કરતા ત્યારે, હું તમાગ મોઢા ઉપર આશાના બાવો જોતી હતી તમારા મનમાં શું થતું હતું, તે હું સમજતી હતી. હું જોઈ શકતી હતી કે તમે મારે માટે મોટી આશા બાંધી રહ્યા છો. હું મામ્યવાદી થાઉં એટલું જ નહિ પણ તમારા એ કાર્યમાં સક્રિય સામીલ થાઉં એવી તમારી હઝળઓ તમારા મોઢા ઉપર મુદ્રિત થતી હું જોતી હતી. તેથી તમને આ ગૌ કહ્યા પછી તમારું નિરાશાભર્યું મુખ જોવાની મારામાં હિંમત નથી

“ માટે પુરુષ, આશીર્વાદ આપો કે મારે માટે એક દિવસ એવો આવે કે જ્યારે તમે ધારો અને ધરો છો એટલી મજબૂત અને અલિપ્ત થઈ, તમારી પાસે આવું અને શિક્ષણના બીજા કમ માટે તૈયાર થાઉં ”

આ પત્ર વાચતા વાચતાં તેને શાંતિ થઈ પુરુષની આખરી મુલાકાત ન કરી શકવા માટે તેણે પત્રમાં મૂલ્ય એકગર કર્યો હતો. હા, તે મજબૂત અને અલિપ્ત થઈ શકી નહોતી, અને તેટલા પ્રમાણમાં તે શિક્ષણના દ્વિતીય ક્રમની દિક્ષા માંગી શકે એમ નહોતી છતાં ય, તે પુરુષની પાસે ફક્ત શિક્ષણ જ માટે જઈ શકાય ? તે આટલા બધા પુરુષ કાર્યકરો સાથે રહી કામ કરે છે તો તેની સાથે રહીને કેમ નહિ ?

પણ તે તેની માથે ગ્રહી આટલી સારી રીતે કામ ન કરી શકે તેનો પુરુષ માટેનો પ્રેમ તેની કામ કરવાની શક્તિ ઓછી કરે કાર્ય કરતા પુરુષ માટે વધારે દરકાર કરાવે તે પોતાની નિર્જાળતા સારી રીતે જાણતી હતી. “ના, પુરુષ સાથે રહીને કામ કરવાની શક્તિ મેં હજી મેળવી નથી તેની માથે રહી કામ કરવાથી, હું ઓછું કામ કરીશ, અને તેને એ તથા કામ કરતા અનરોધીશ ” તેણે નિશ્ચય કર્યો એ નિશ્ચયથી, એની ગ્યસ્થતા વધી

પુરુષવા સદાને ત્યાં જોઈ ચમકી ગયો હતો. તેણે મદાને ત્યાં જોવાની જરાય આશા રાખી નહોતી.

સદા તેના જીવનમાં એક અદ્ભુત સ્વપ્ન મૂકી ગઈ હતી. એ સદાને જૂલી શક્યો નહોતો. મદા ફરી મળે, અને એ સ્વપ્ન ફરી શરૂ થાય, તે દિવસ માટે તે સદા ઝાપ્તો.

તે દિવસ આવ્યો. ત્યારે તે તેને માટે તૈયાર નહોતો. મદાને એકાએક મળવાથી તે મભગઈ ગયો હતો. તેણે કદી વિચાર કર્યો નહોતો કે સદા મળે તો ક્યાં અને કેવી રીતે મળશે વિચાર કર્યો હોત તો એ તે આંધે એકાદ સ્થળે મળશે, તેનો તેને ખ્યાલ ન આવી શક્યો હોત.

સદા તેને પ્રથમ મળી ત્યારે અર્ધશિક્ષિત, બોળા, ભલી ગરીબ બાલિકા હતી. જુએક મહીનાના તેના સહવાસમાં તે

સ્ત્રી બની શિક્ષણ મેળુ યુ વધુ જ્ઞાન મેળવવાની જિજ્ઞાસા
 ટેળવી અને તે એકાએક ચાની ગર્ધ ત્યારે ને પોતાનો
 નિચાટ કરી શકે એવી હતી

જતા જતા તે એક પત્ર લખતા ગર્ધ હતી, એ
 પત્ર હજી કપાક તેણે મધરી રાખ્યો હતો તેના થોડા
 અતિમ વાક્યો હજી તેને યાદ હતા તેણે તેમાં પોતાની
 કાર્યવિશા વર્ણવી હતી આશિષ આપે કે એવો દિવસ
 આવે કે જ્યારે તમે મને ધારો છો અને ઈચ્છો છો તેવી
 મજબૂત અને અલિપ્ત થઈ તમારી પામે આવું અને
 તમારા શિક્ષણના દ્વિતીય ક્રમની દિક્ષા માગુ

પણ એની પાસે દ્વિતીય ક્રમ હતો ? પહેલો જ
 ક્રમ તેણે અપૂર્ણ રીતે શીખ્યો હતો ?

પણ ત કપાથી શીખવી શકે ? તે પોતે જ તેમાં
 પારગત નહોતો પોતે જ તમા અપૂર્ણ હતો હા, તણે
 સંભળે ધણી શીખવ્યું હતું પોતાને જે જે હજી શીખવાનું
 હતું તે ય તે શીખ્યો હતો એમ તેણે તેના ઉપર અસર
 થવા દીધી હતી કદાચ હવે સદા તેનાથી ય આગળ
 નીકળી ગઈ હોય તો ? તેને શી રીતે ક્રમ મળી શકાય ?

આ બીકે જ તે નામી છૂંચો હતો બધા જિલા
 થયા તે તક સાધી તે ઘર બહાર નીકળી ગયો હતો

તેને ફરી સદાને મળતાં પહેલાં વિચાર કરવાનો મમય જોઈતો હતો.

મન સામ્યવાદી કાર્યકર થઈ છે, તે માંભળ્યું તેથી તેની બીક વધી હતી. જે કાર્યદિશા મદાએ તેના પત્રમાં નક્કી કરી હતી, તે દિશામાં તે ધણી દૂર પહોંચી હતી.

પણ તેણે તેના જ શિક્ષણ પ્રમાણે લાગણીઓ દૂર કરી હોય તો ? લાગણી વગરનું જ જીવન એ સુખી જીવન, એ તેનો અર્થ, જે એ પોતે હજી સિદ્ધ કરી શક્યો નહોતો, તે એણે તિદ્ધ કર્યો હોય તો ? છતાં ગમે તેમ કરી હવે, સદાને મળવાની હિંમત એકઠી કરી હતી. વખતસર તે સભામાં આવ્યો.

તે સભા આગલા દિવસોના જેવી સભા નહોતી. જે આગલા દિવસની મલાઓ સરોવર સમી હોય તો આ મહામાગ મમી હતી સાજના છાપાઓમાં બીજા શહેરોમાંથી આવેલા આગેવાનો વિશે ખબરો આવ્યા હતા. તેઓ શું કરવા માંગે છે, તેની અટકળો પણ આવી હતી આથી જેમણે જેમણે તે વિશે સાંભળ્યું હતું તે સૌ આવ્યાં હતા.

આ ઉપરાંત ખીજે દિવસે સહેરની સૌ મીલોમા મહાનુભાવ માટે મામુદાઈક હડતાળ પાડવાની હતી એટલે ખીજી મિનોના મજૂરો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.

એ સભાનું પ્રમુખપદ કિશોરીલાલ નામના વૃદ્ધ કાર્યકરને આપવામા આવ્યું હતું અખિન ભારત મજૂર મંદળના તે મંત્રી હતા, અને આખું જીવન તેણે આ જ ક્ષેત્રમા ગાળ્યું હતું.

તે જો વખતે આખા દેશમા પાડવાની હડતાળનું મહત્ત્વ સમજાવતા હતા તે વખતે મદદ ત્યાં આવી પુરુરના એકદમ જાનો થયો, અને તેની પાસે ગયો. “સદાએન, તમે મને ઓગળો છો ?”

મદદને, તેને તેની પાસે આવતો જોઈને સહેજ શર્માય થયો કેટલાય વખતથી વાટ જોએવી ક્ષણ પામે છેક પાસે આવી રહી હતી પ્રશ્નની સાદાઈથી તે ખુશ થઈ પુરુરવા તે જ હતો તે જ સાદાઈ, તે જ સામાન્યની રીતભાવના બધનથી અગ્રગો.

હા, ઓળખું છું, કેમ નહિ ?” સદાએ હમી જવાબ આપ્યો. વર્ગોના મીનથી એ બે વચ્ચે જે પડ બધાપું હતું તે તૂટી ગયું.

તમને હું અહીં મળીશ, તેનો મને ખ્યાલ નહોતો.’ પુરુરવાએ કહ્યું.

“ મને થે ખ્યાલ નહોતો કે હું તમને આમ એકાએક મળીશ ”

બન્ને ખડખડાટ હસી પડ્યાં. આનુબાનુના ડેટલાક શ્રીતાઓએ તેમની તરફ ગુસ્સાથી જોયું. પણ આનુબાનુના વાતાવરણથી તેઓ ઘણાં દૂર હતાં. તેમની ગુસ્સાની નજર એમને અસર કરી શકે એમ નહોતી.

“ તમે માનશો, મને એમ જ લાગ્યા કરતું હતું કે તમે મારા એકદ સ્વપ્નમા જ આવી ગયા હતાં ” પુરુરવાએ કહ્યું “ હજી તમે મને સ્વપ્નમા મળ્યા છે કે ખરા, તે મારાથી મમજી શકાતું નથી. ”

“ આવી આનુબાનુની પરિસ્થિતિમા પણ તમને સ્વપ્ન લાગે છે ? ” સદાએ મામે પૂછ્યું. બન્ને આ જગતમા ફરી આવી પહોંચ્યા હતા

“ હા, ખાસ કરીને આવી પરિસ્થિતિમા. મેં એમ જ ધાર્યું હતું કે હું તમને કોઈ મજૂરની સભામા મળીશ ”

“ ખોટી વાત. ”

“ ખરેખર. ”

“ આપણે પછી વાત કરીશું. અત્યારે આપણે આનુબાનુના લોકોને ખબર કરીએ છીએ ” સદાએ કહ્યું.

“ આપણે અહીં કામ જ શું છે ? કોઈ જગ્યાએ જઈ આપણે વાત કરીએ તો ? ” પુરુરવાએ સૂચ્યું.

“આપણા કરતા આ સૌ મહાન લોકો છે. તેઓ આ મહાનું કામ આપણી ગેરહાજરીમાં પણ સારી રીતે ચલાવશે.”

“પણ મારાથી એમ કેમ જઈ શકાય ? હું તો—”

“તમે મોટા આગેવાન, પત્રી કે ? પણ તમે અહીંથી છાનામાના ચાલ્યા જશો તો કાંઈ વધી નહિ લે.”

“તમાગમાં જરાય ગંભીરતા આવી નથી.”

“હજી ય નહિ ? જો મારા મોઢા સામે જશે તો તને ખબર પડશે કે—પણ એ બધી બહાર જઈને વાતો કરીએ ચાલો.”

“તો હું રામનાથભાઈને કહીને આવું.” સદાએ કહ્યું. પુરુરવાના ચહેરા પર એક વાદળી આવીને આંધી ગઈ. સદાએ તે સાંજના ઝાંખા અજ્ઞાણમાં જોઈ નહિ

બંને જણ ત્યાંથી નીકળી પાસે એક બાગ હતો ત્યાં ગયા.

“તમે સારી પ્રગતિ કરી છે” પુરુરવાએ કહ્યું.

“તમે એક વખત મને ‘તમે’ નહોતા કહેતા.”

“હું જાણું છું, પણ માનાયે’ બદલવન વાપરવું જોઈએ.”

“એ માન મારે જોઈવું નથી”

‘તો હું એ આપવાને પણ બેસી રહી નથી.’ આ તો મને લાગ્યું કે મહાન આગેવાનને માન આપવું જોઈએ માટે તમે કહી સંબોધતો. પણ મારી જીભને ડુંકારો વધારે પ્રિય છે.”

“તમે આટલા વખતમાં આવા ને આવા જ રહ્યા જગત્ ગંભીરતા નહિ.”

“જો સદા, દહાડાના ભ્રમત અદારે કલાક મારે ગંભીરતાથી વાત કરવી પડે છે. એકેએક નાનીમોટી વાત ઉપર ગંભીરતાથી વિચાર કરી, ગંભીરતાથી નિર્ણય આપવો પડે છે. પણ પછી તો ગંભીરતા છોડી શકાય કે નહિ?”

“ના. ગંભીરતા ઋણવવા ચોખ્ખ તમારી ઉમર થઈ છે. હવે તો તમારે ચોવીસે કલાક ગંભીર રહેવું જોઈએ.”

“ભલે, પણ પછી તને જ એ નહિ ગમે.”

“તમને તે ક્યાંથી ખબર પડી?”

“હું તને ઝોળખું છું. આજની સદા જન્મી, ત્યાગ પહેલાંની સદાનેય હું ક્યાં ઝોળખતો નથી? પણ જવા. દે. એ વાત.”

“કેમ?”

1

“એ સ્વપ્નની સુંદર સ્મૃતિ ઢંકાયેલી જ બસે પડી. એ સ્મૃતિના અંગારા એમ જ બસે રહ્યા.” સદા ચૂપ રહી, એને લાગ્યું કે તેણે જ એને આવી રીતે કહી ગંભીર બનાવ્યો છે. એનું પરિણામ તેને જ ભોગવવાનું ગ્રહેશે. “એ સ્મૃતિ, જે હમણાં કહ્યું તેમ હમેશાં મધુર અને સુંગ્ગ સ્વપ્ન નથી રહી તે મારા જીવનમાં આવીને સાત સરોવરમાં પથરો નાખ્યો તારા ગયા પછી મારું જીવન મેં ફેરવી નાખ્યું. રમુજી પુરુરવા, મિનકાર પુરુરવા અદસ્ય થઈ ગયેલ. ગંભીર, શીશુર, કાર્યકર પુરુરવા જન્મ્યેલ. એ વર્ષો દરમિયાન મેં રાત દિવસ નથી જોયાં, દાહતડો નથી જોયાં. મારા મોઢા સામુ જીએ તો હું પહેલના ડેખાવડા હોવાનો મર્વ લઈ ચકું એવો રહ્યો નથી મોઢા ઉપર કરમલી પડવા માંડી છે. અંજો જાંડી છિતરવા માંડી છે પણ એ બધું તને કહીને શું કામ?”

પુરુરવા અટકી ગયેલ તે વધારે જોતી ન લાગ્યો. એનું હૃદય ફાંધાઈ મધુ હતું તેજી કટનાં વર્ષો પછી પોતાની નિર્ગળતા ઉપરથી રમુજી પડ ગયેલું હતું. એની લાચળીવચતા, એના નાન સ્વરૂપમાં સદા મામે મૂકી હતી. એ ચૂકતા એજે આત્માજિમાનની શોદ છોડી દેતી હતી. એ પ્રેમ હેઠળ તેનું હૃદય અરણ્ય આમ્યું.

સદાએ આવી આશા રાખી નહોતી પુરુરવા તેને માટે
 આટલું સહેતો હતો તે તે ક્યાંથી માની શકે ? તેને પર્યટ
 સભો જડ માનવું આવેલું તેનું મગજ આ નવી વાત બ્યારે
 પ્રભુ વખતે ગ્રહી શક્યું, ત્યારે એને પુરુરવાની 'ઢંકાયેલી
 પ્રેમભૂતિ'ના દર્શન થયા, તેણે 'પુરુરવાનો હાથ પોતાના
 હાથમાં ધીધો.

તેઓ જાને ક્યાંય સુધી આમ ને આમ ગ્રેસી રહ્યાં
 તેમનાં મૌનમાં તેમણે વર્ષોની વાતો કરી નાંખી.

આખા દેશમાં અમૂતપૂર્વ પડનાર હડતાળની તૈયારી થઈ રહી હતી. બધે એ જ વાત ચર્ચાઈ રહી હતી.

શનિવારે બપોરે મિલમાલિકાની સમિતિએ એ હડતાળ સમિતિના સભ્યોને બોલાવ્યા.

એમની મસલત પેલા શેઠ અને મેનેજર અને નાનીથી હડતાળની સમિતિ વચ્ચે થઈ હતી તેવી નહોતી. બન્ને બાજુએ કસાયેલાં બેળાં હતાં.

પણ એક બાજુએ હતું સંગઠિત બળ, બીજી બાજુએ હતો સ્વાર્થ. એક બાજુએ હતી સ્વાતંત્ર્ય માટે કુરબાનીની ભાવના, બીજી બાજુએ હતો બને તેટલો વધુ નફો લેવાનો લોભ. પહેલી બાજુ જીતે અને બીજી બાજુ હારે તેમાં કે નવાઈ નહોતી.

એ મસલત બાંધાએક કલાકમાં પૂરી થઈ.

હડતાળ સમિતિના સભ્યો બહાર આવ્યા ત્યારે તેમનાં મુખ પ્રસન્ન હતાં. તેમને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો હતો. તેમની એકેએક માગણીનો સ્વીકાર થયો હતો. તેમની શરતો પાળવાનો ફાલ અપાયો હતો.

તે સમિતિને પ્રથમ અભિનંદન આપનાર પુરુરવા અને સદા હતાં. સમિતિએ સદાને પણ ઘટતું અભિનંદન આપ્યું. સમાજવાદી સંસ્થાનો આ પહેલો વિજય હતો. રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું એક અંગ હોવા છતાં, જહાલ પક્ષોને પોતાના સાથમાં લઇ, તેણે દેશભરના ઇતિહાસમાં લાઘવ અક્ષરે લખાઈ રહે તેવી ફતેહ મેળવી હતી. તેમા સદાનો ફાળો નાનો મુનો નહોતો.

“સદાએન, મેં સાંભળ્યું છે કે તમે હવે મુખ્યાલમાં કામ કરવા જાઓ છો.” વેદીએ કહ્યું. તે આજે સવારે જ હોસ્પિટલમાંથી છૂટ્યો હતો.

“ના મુખર્ષ જેવા મોટા શહેરમાં ધણા કાર્યકરો છે. હું ને પુરુરવા એકાદ ગામડામાં જઈ રહેવાનાં છીએ.”

“હું ૫ તમારી સાથે આવીશ.” વેદીએ કહ્યું.

“તો અમને તેટલું વધારે નુકસાન થશે” મુખોએ કહ્યું.

“હવે તમે આટલો વિજય મેળવ્યો છે, એટલે તમને ધણા નવા સભ્યો મળી રહેશે.” વેદીએ કહ્યું.

“આપણી સમાજવાદી સભાની ઓફીસ માટે મોટું રથળ લેવું પડશે.”

“અને હવે દીનેશ પણ પહેલા માફક ગપ્પા મારનારો નથી રહ્યા એવા કાર્યકરોનો તમને સાલ મળશે.”

‘એનું ઠેકાણું નહિ’ સુબોધે કહ્યું “એનું મેન્ટુ ઠેકાણે હોય ત્યાં સુધી જ તે સારો”

“કેમ, હજી તમારો એને માટે અભિપ્રાય સુધયો નથી?” સદાએ હમતા કહ્યું “હું તો માનું છું કે તેનું મેન્ટુ ઠેકાણે આવી ગયું છે”

“હા, કાલે સવારે હું એને મળવા ગયો ત્યારે તે ગામડામાં જઈ કામ કરવાની વાત કરતો હતો બધાને જ ગામડામાં જવાનું મન થશે, તો શહેરો ખાતી થઈ જશે” સુબોધે બખાળતા કહ્યું

“કે વાધો નહિ અમે ગામડામાંથી થોડાક માણસો શહેરમાં મોકલી આપીશું” પુરુશ્વાએ કહ્યું

“તમે ક્યારે અહીંથી જવાના છો?”

“સોમવારે ત્રાણવાય અને દીનેશ છટે ત્યાર પછી”

+

+

+

તે જ દિવસે સુબોધે દીનેશને સદા અને પુરુશ્વાની વાત કહી ત્યારે તેને જળવાર તો પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગી

પણ ખીજી જ પળે તે બોલી બિઠ્યો, “જો હું જેમ બહાર હોત તો આ લોકોના અવનન અને લમની વાત માન જાપામાં પડેની આવત”

ભારતની ૪૧ વર્ષની સેવાનો જ્વલંત ઇતિહાસ

ચેરમેન:—

શેઠ ગમકૃષ્ણ દાલમિયા

વાઈસ ચેરમેન:—

ડૉ. ડી પી જૈતાન

પેટન —

ડૉ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

મુ'બદ શાખાના

ડીરેક્ટર:

વીર નરીમાન

મુ'બદ બ્રાંચ મેનેજર

હરીદાસ નગ્ગેરામ

આશર

લોકપ્રિયતા તથા પ્રગતિના

દ્યોતક આંકડાઓ

ચાલુ વીમા:—

આશરે રૂ. ૫ કરોડ

ચુકવેલા દાવા:—

આશરે રૂ. ૧ કરોડ ૪૫ લાખ.

હેલ્થ ૧૧ માસમા લગભગ સવા

કરોડનું હામકાજ કંપનીએ કરી

નાખ્યું છે.

બોનસ

રૂ. ૧૭-૮ લાખાતીના વીમા ઉપર

રૂ. ૨૨-૮ લાખીના વીમા ઉપર

એજન્ટો તથા ઓર્ગેનાઇઝરો ભેઠાં છે.

બ્રાંચ મેનેજર,

ભારત ઇન્સ્યુરન્સ કંપ લિ.૦

૧૫ અ એલફિન્સ્ટન સરકલ

કોટ : મુ'બદ

છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી મહાગૂજરાતમાં
ઘેર ઘેર વંચાતું માસિક પત્ર

યુવક

૮ હરશેજની એક પાઈમા તમારા ઘર
આગણે પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને
નવાયુગની પુનરચના ફેલાવે છે

૮ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપૂર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો,
નિબંધો અને જીવનચરિત્રો તેમજ
ચાલુ બનાવો વિશે વિવિધ વાચન
એમા આપવામા આવે છે

ઊંચા ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો
સુધડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂઠા ઉપરનું
ખેરંગી કવચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પર દેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો —

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

સૂરજ, સોસરી અને વેગવંત શૈલીમા જગતની આજલગીની સમસ્યાઓ, તેના હિંદુલના પ્રયત્નો, આજના વર્તમાન જગતની વેદનાઓ, તેના ધમપછાડાઓ અને તેને આપણા જીવન સાથે શો ને કેવોક સંબંધ છે તે બરાબર સમજાવે તેવા પુસ્તકોની જૂખ સૌને છે.

એકલું મૂંઝાવું બસ નથી, એકલું અકળાવું પૂરતું નથી.

અનિષ્ટનું ખડન અને ઇષ્ટનું નરસર્જન આવશ્યક છે.

આ દષ્ટિ બરાબર ધ્યાનમાં રાખી આ ગ્રંથમાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે. બાળક, સ્ત્રીઓ, યોક્ષક લાલેલાઓ, શ્રમજીવીઓ, શુદ્ધિજીવીઓ અને જ્ઞાનના તમામ પિપાસુઓ તથા અભ્યાસીઓને વધારેમાં વધારે રસ અને લાભ મળે તેવાં તેજદાર પ્રકાશનો આ દ્વારા થાય છે.

આ ગ્રંથમાળાઓ તેજસ્વી છે કેમકે તેમની પાછળ ચોક્કસ દષ્ટિ છે, પવટવાની તમજા છે, ધગશ છે અને નવસર્જનની શ્રદ્ધા તથા યોજના છે.

સંપાદકો -

ચંદ્રલાલ ભટ્ટ

ભોગીલાલ ગાંધી

નવી દુનિયા કાર્યાલય : ગાંધીરાડ : અમદાવાદ

ચાલો વિચારીએ ગ્રંથમાળા

ખાળકો તથા ઓછું બજેટમાંએને ખાસ ઉપયોગી
વાર્ષિક ૪૦૦ પાનાં : લવાજમ માત્ર ૧ રૂપિયે

પહેલે વરસે સાત પુસ્તકો આપ્યાં છે. જેમાંથી એક મુંબઈ
સરકારે જપ્ત થયેલું જાહેર કર્યું છે. નંબર ૧ તથા ૪ પુસ્તકો
ખલાસ થયાં છે. બાકીનાનો સેટ મળશે.

૧	૨
કોમરેડ લેનિન ચિંતનની વેદી પર	ચિંતનની વેદી પર
(વિશ્વકાન્તિકારની જીવની)	(જૂનોની શહીદીની કથા)
છટક કિં. ૦-૩-૦	છટક કિં. ૦-૩-૦

૩	૪
નરવીર ચાલો વિચારીએ	ચાલો વિચારીએ
(ગેરીબાદીની વીર કથા)	(મજૂર કુટુંબની વાર્તા)
છટક કિં. ૦-૩-૦	છટક કિં. ૦-૨-૦

૫	૬
દરિયે દવ લાગ્યો ધિરાદર બધુ	ધિરાદર બધુ
(જેને સરકારે જપ્ત કર્યું છે.)	(રશિયન જુવાનની જીવની)
છટક કિં. ૦-૬-૦	છટક કિં. ૦-૨-૬

૭
કકળતું કેંગો

(સપરેલી ગોરી પ્રજાએ સ્વામ લોકો ઉપર
ગુન્જારેલા સીતમોની બીજણ કથા)

છટક કિં. ૦-૫-૬

બીજું વરસ પૂરું થયું

હજી ગ્રાહક થઈ જવ

૧

એક હતો છોકરો

લે. ચંદ્રલાઈ ભટ્ટ

એક છોકરાની રોમાંચક સમર્પણની વાતો છે

છટક કિં. ૭ આના

૨

ટ્રોફસ્કી

લે. રતિલાલ મહેતા

રશિયાની ક્રાંતિમાં ટોચ ઉપરના ચોક્કસમાંના એક વીર પુરુષનું
આ ટૂંકું જીવન અત્યંત ગ્રાહ્યદાયી છે. છટક કિં. ૭ આના

૩

રાતું રુસ ભાગ. ૧

લે ચંદ્રલાઈ ભટ્ટ

રશિયાની ક્રાંતિ આખી દુનિયામાં અજોડ છે. આ
રોમાંચક ઇતિહાસ એક અત્યંત રસદાયી વાતો કરતાં
પણ વધારે આકર્ષક અને રસપ્રદ બન્યો છે. ક્રાંતિના
ચિત્રો અદ્ભુત રીતે રજૂ કરે તેવી શૈલી છે.

(એક સિલ્કુટ ચિત્ર તથા

આર્ટ પેપર ઉપર છપાવેલા

પાચ આકર્ષક ફોટોઓ સહિત)

છટક કિ. ૧-૦-૦ (પાકું પૂકું)

"

૦-૧૨-૦ (કાચું પૂકું)

[૨]

ચાલો પલટીએ ગ્રંથમાળા

વિદ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ તથા જ્ઞાન પિપાસુઓને ખાસ ઉપયોગી
વાર્ષિક ૮૦૦ પાના • લવાજમ માત્ર ર રૂપિયા

આ ગ્રંથમાળાનું વર્ષ પૂરું થયું છે. બીજે વરસે આ ગ્રંથમાળા
બંધ કરી છે. નીચેના ચાર પુસ્તકોમાંથી ફક્ત ૧ હુંજ પુસ્તક
મળી શકશે.

૧

માનસ વિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ

લે અંદ્રભાઈ ભટ્ટ

[શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીની પ્રસ્તાવના સહિત]

આ પુસ્તક તદ્દન નવી દ્રષ્ટિએ માનસવિજ્ઞાનના દષ્ટિકોણમાં બંધ,
નીતિ અને સમાજરચનાને સ્પર્શ કરે છે છૂટક કિં ૧-૪-૦

૨

રશિયન નારી

લે અંદ્રભાઈ ભટ્ટ

[શ્રી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયની પ્રસ્તાવના સહિત]
રશિયન નારી કાતિ પહેલા કેવી દીન દીન દશાએ હતી, તેમાંથી
તે આજે કેવી વચસુવન્તી સ્વતંત્ર, અને અદ્ભુત શક્તિશાળી
બની છે તેની આતેજના આ પુસ્તકમાં નારીની મુક્તિ અર્થે
મથતા દરેક વાચક જ જોઈએ. છૂટક કિ. ૦-૧-૦

ડોકિયું

લે. ચંદ્રલાલ લાલ

ચાર ભયંકર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. આ વાર્તાઓ ભયંકર કે કેમકે કાલ્પનિક નથી, સાચી છે. એટલું જ નહિ પણ એમની દ્વારા પ્રચલિત સમાજો નિષેધ કરેલા એવા કેટલાય ભયંકર પોપડાઓ જાંચા કરી તેમાં ડોકિયું કરવાનો પ્રયત્ન છે. છટક કિં. ૦-૧૦-૦

૪

૧૯૧૮ પછી

લે. રામભાઈ પટેલ

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ના અંત સુધી જે ભયંકર ખૂનખાર વિશ્વયુદ્ધ થયું તેના ઝેરમાથી જગત હજીય છૂટ્યું નથી. એ યુદ્ધને અતિ થયેલા સુત્રેહના કરારો તદ્દન ઢંગી અને પોકળ જ નીવડ્યા છે. દિનપ્રતિદિન દુનિયા હજી વધારે ભીષણ બાવિ સંભ્રામ બણી ધસડાઈ રહી છે. ચાથી? કેવી રીતે? કાણ કોને ધસડી રહ્યું છે?— આ બધું સમજવા માટે, ૧૯૧૮ પછીનું આખી દુનિયાનું રાજકારણ સરળ રીતે સમજવા માટે આ પુસ્તક વાંચો જ વાંચો.

છટક કિં. ૧-૪-૦

[દ્વિતી પૃષ્ઠ]

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા

અબ્માસકો તથા કૅલેન્જિયનો તથા સમાજવાદ, ગાંધીવાદ, નાઝિવાદ, ફાસીઝમ, કમ્યુનિઝમ જેવા રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકરણમા ગ્સ લેતાં તમામ માટે ખાસ.

વાર્ષિક ૧૧૫૦ પાના લવાનમ કાચુ પૂઠુ ૩ રૂપિયા
પાકુ પૂઠુ ૪૫૫ રૂપિયા

પહેલુ વરસ પૂરુ થયુ છે—ન ૩ તથા હિન્દ કયે રસ્તે
સિવાયના પુસ્તકો ખનાસ ચર્ચ ગયેલ છે

૧

મોરિસ હિલ્સ કૃત
પલટાવું રશિયા સમાજવાદ તર ગમાંથી વિજ્ઞાન
છટક કિ ૦-૧૪-૦

૨

ફ્રિડિક એન્ડ્રસ કૃત
છટક કિ ૦-૧-૦

૩

કાર્લ માર્ક્સ કૃત
કમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું
છટક કિ ૦-૬-૦

૪

એક ઉદામ નવસકથા
લાલ મોરચા
છટક કિ ૧-૦-૦

૫

એક અપૂર્વ જીવનકથા
લેનિન
છટક કિ. ૧-૮-૦

૬

નવ નવસિકાઓ
નિધાસ
છટક કિ ૧-૦-૦

ઉપગત

જવાહરકૃત

હિન્દ કયે રસ્તે ?

૦-૨-૦

બીજા વરસનાં પ્રકાશનો

૧

સમાજવાદ શા માટે ?

અ. હિં. મહાસલા સમાજવાદી પક્ષના મંત્રી
શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ કૃત અમૂલ્ય ગ્રંથ
સમાજવાદ વિષે સમાજવાદ ઇચ્છનાર, ગાંધીવાદ અને સમા-
જવાદ વચ્ચેનો સચોટ ભેદ જાણનાર ઇચ્છનાર તથા સમાજ-
વાદનો અભ્યાસ કરવાની રૂઝગાર કરવા ઇચ્છનાર માટે આ
એક જ પુસ્તક ગૂજરાતીમાં છે.

પાકું પૂઠું ૧-૦-૦

કાચું પૂઠું ૦-૧૨-૦

૨

લાલ પંડ્યાયા

લે: સુદામા

ચીનની સ્ત્રીશક્તિ, જીવનો, લશ્કરી નિપાહીઓનો લોહી
ઉઠાળે તેવી સાચી કથાઓ તથા જાપાનની ક્રાંતિકારી કળામય
વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ વાંચી ગયા પછી કદી નહિ અનુ-
ભવેલો રોમાંચ જરૂર અનુભવશે.

પાકું પૂઠું ૧-૦-૦

કાચું પૂઠું ૦-૧૨-૦

૩

ખેડૂતોની સમસ્યા

‘હિન્દુસ્તાન ગામડાંઓમાં વસે છે. ખેડૂતો એ એનું સાચું
હીર છે.’ આવી જાદવી વાતો કર્યા છતાં, આપણા ખેડૂતોની
દુર્દશાનો સાચો ખ્યાલ લાગ્યે જ આપણને થાય છે. તેમની
દુર્દશાના મૂળમાં રહેલાં ભયંકર અનિષ્ટોની લાગ્યેજ આપણને
જાણુ છે. અને એના ઉપાયો વિષે તો આપણા નેતાઓ પણ
લાગ્યેજ બેધક્ક માર્ગદર્શન કરાવે છે. આ મંથ આ

સમસ્યાના અભ્યાસીઓ અને તે ક્ષેત્રમાં ગૂંજાત, મહારાષ્ટ્ર તથા બંગાળમાં જાતે કાર્ય કરી રહેલા શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી. લાલજી પેન્ડસે તથા શ્રી સૌમ્યેન્દ્ર ટાગોર જેવા પ્રસિદ્ધ રાજકીય કાર્યકર્તાઓને હાથે તૈયાર થયો છે.

છૂટકે કિ કાચુ પૂઠું ૧-૦-૦ પાકું પૂઠું ૧-૪-૦

૪

ક્રાન્તિને કિનારે

લે સનતકુમાર વીણુ

ક્રાન્તિને કિનારે ઊભેલા જુવાનોની આ નવલકથા છે. માનવી જીવનની અંતરની લાગણીઓ ન્યારે તેના રાજકીય આદર્શોની સાથે અથડામણમાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી કેવો પ્રયત્ન આઘાત જન્મે છે અને એમાંથી તેઓ શી રીતે પસાર થાય છે તેનું આલેખન કરતી આ નવલકથા તદ્દન મૌનિક છે, પ્રવાહી છે, પ્રાસાદિક છે.

છૂટકે કિ રૂા. ૨-૦-૦ પાકું પૂઠું

૫

સોવિયેટ સમાજ

[નૂતન સંસ્કૃતિનો ઊગમ]

લે નીરુ દેસાઈ

આજના નવીન રશિયા વિષે અનેક વાતો થાય છે, ગપ્પા ફેલાય છે, અનુમાનો બંધાય છે આ પુસ્તક વાંચી ગયા પછી ત્યાંના અમત્કારી પરિવર્તન વિષે તાજાની થવા છતાં કરો સઘળ, કરી શકા નહિ રહે છેક છેઢી હકીકતો તથા માહિતીથી પૂર્ણ છે.

છૂટકે કિ રૂા. ૨-૦-૦ પાકું પૂઠું

ત્રીજે વરસે

[૧]

ચાલો વિચારીએ ગ્રંથમાળા

વાર્ષિક : ૪૦૦ પાના લવાજમ ૧ રૂ.
રશુન માટે ૧૧ રૂ. પરદેશ ૨ શિ

[૨]

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા

વાર્ષિક ૧૧૦૦ પાના : લવાજમ કાચુ પૂઠું ૩ રૂ.
પાકુ પૂઠું રૂ. ૪

રશુન માટે રૂ. ૪ (કાચુ પૂઠું) રૂ. ૫ (પાકુ પૂઠું)
પરદેશ માટે સિસિંગ ૬ (") શિ ૮ (")

મુખ્ય લેખકો :

શ્રી. ચંદ્રલાલ ભટ્ટ, શ્રી. દિનકર મહેતા,
શ્રી. નીરુદેસાઈ, શ્રી સુદામો તથા શ્રી. અનામી

ચાલો વિચરીએ ગ્રંથમાળા

[વર્ષ ત્રીજું]

[અક્ટોબર ૧૯૩૭ થી શરૂ થયું છે.]

‘વાર્ષિક ૪૦૦ પાનાં : ફક્ત એક રૂપિયો લવાજમ

[૧]

રાતું રસ ભાગ ૨

રશિયન ક્રાંતિનો આ બીજો ભાગ એટલે રાતો રુસનો રથુરંગ — જેમાં વિશ્વનો વટોળ વાચકોને મુગ્ધ કરી વિના નહિ રહે. સુદર ફાટા સહિત.

લેખક : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

[૨]

રાતું રસ ભાગ ૩

રશિયન ક્રાંતિનો આ આખરી હપ્તો ખૂબ જ રામાયક બન્યો છે. ભરપૂર ચિત્રો સહિત.

લેખક : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

[૩]

આવતી કાલે

‘હું’ ગરીબ કેમ છું ? હું કુઝળી કેમ છું ? મને ખાવા પીવા પહેરવા અને મોજ કરવા કેમ કશું નથી ? અને પેલા... એનાં છેકરાંઓ તો રાજ હહેર હડાવે છે ! સાચી ?’
વિહુના આ પ્રશ્નો રજૂ કરતી એક નવીન દગની પરીકથા.

લેખક : મુદામી.

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા

[વર્ષ ૩ જી]

[ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ થી શરૂ]

વાર્ષિક ૧૧૦૦ પાનાં : કાચું પૂઠું ૩ રૂા : પાકું પૂઠું રૂા. ૪
શહીદી

દુનિયાની ક્રાંતિના વિરલ પ્રસંગોને કસાયેલી કલમે પહેલી-જ
વાર આલેખાયેલાં જોશો — અત્યંત આકર્ષક

લેખક : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

ગાંધી અને લેનિન

આ બંને મહાપુરુષોનો સંવાદ, બંનેના સિદ્ધાંતોનો રહસ્યપૂર્ણ
નીચોડ — તદ્દન નવીન શૈલી — બિચકુલ માલિક દર્શિ

લેખક : દિનકર મહેતા

પોપડા નીચે

આપણા રૂપાળા દેખાતા સમાજના પોપડા નીચે કેવું ભયંકર
માતનાપૂર્ણ જીવન જીવાઈ રહ્યું છે તેનું સચોટ ભાન કરાવતી
સામાજિક વાર્તાઓ. ' ડોકિયુ ' વાંચી ગયેલાઓને આ વાંચ્યા
1 વના નહિજ ચાલે.

લેખક : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

ધૂંધવાતી ધરતી

ખેડૂતોની ક્રાંતિની એક અપૂર્વ, ઓળસભરી, રસપ્રદ નવનકથા
અનન્ય ખેડાણ અણધારી કુશળતા

લેખક : અનામી

ચીની ઇન્કિલાબ

ચીનની ક્રાંતિનું સિનેમા ચિત્રોની શૈલીમા વેગપૂર્ણ બધાન
નવીને કંપના નવીન શૈલી

લેખક : નારુ દેસાઈ

नवी दुनियानां प्रकाशने।

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા		૧૪ ડાહિયુ (વાર્તાઓ) ૦-૧૦-૦	
વર્ષ ૧		૧૫ ૧૯૧૮ પછી ૧-૪-૦	
૧ પવટાતું ગશિયા ૦-૧૪-૦		*	
૨ સમાજવાદ તરગ માયી વગાન ૦-૬-૦		ચાલો વિચારીએ ગ્રંથમાળા	
૩ કમ્યુનિસ્ટ વગડેરનામુ ૦-૬-૦		વર્ષ ૧	
૪ લાય મોર-૧ (નવ-લકથા) ૧-૦-૦		૧૬ કોમરેડ લેનિન ૦-૩-૦	
૫ લેનિન ૧-૮-૦		૧૭ ચિતનની વેદી પર ૦-૩-૦	
૬ નિશ્વાસ (નવલિ-કાઓ) ૧-૦-૦		૧૮ નરવીર ૦-૩-૦	
*		૧૯ ચાનો વિચારીએ ૦-૩-૦	
વર્ષ ૨		૨૦ દરિયો દવ લા-પા (જમ) ૦-૬-૦	
૭ સમાજવાદ શા માટે? ૧-૦-૦		૨૧ મિગદર બાબુ ૦-૨-૬	
૮ લાલ પડછાયા (વાર્તાઓ) ૧-૦-૦		૨૨ કમળતું કોંગો ૦-૫-૬	
૯ ખેડૂતોની સમસ્યા ૧-૪-૦		વર્ષ ૨	
૧૦ સોવિયેટ સમાજ ૨-૦-૦		૨૩ એક દતો છોકરો ૦-૧-૦	
૧૧ ક્રાંતિને કિનારે (નવલકથા) ૨-૦-૦		૨૪ દ્રોહસ્ત્રી ૦-૬-૦	
ચાલો પલટીએ ગ્રંથમાળા		૨૫ ગર્લુ રુસ વા ૧ ૧-૦-૦	
૧૨ માનસવિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ ૧-૪-૦		ઉપરાત	
૧૩ રસિયન નારી ૦-૧૦-૦		૨૬ હિન્દ કય રસ્તે? (પ. જવાહર ફત) ૦-૨-૦	
		૨૭ ક્રાંતિની દીકરીઓ ૦-૧-૦	
		૨૮ કિસાન બડો ૦-૦-૬	
		૨૯ મલખારના કિસાન બડો ૦-૦-૬	
		૩૦ મજૂર ૦-૦-૩	

લોક નાદ

[અભય નિવાસ દ્વારા પ્રકાશિત]

લોક માનસને તેના અનેક વહેમોમાંથી જગાડી લોકસમાજના સતત ચાલતા એક ધારા શોષણની સમજ આપવાનો અમારો હેતુ છે.

ખેડૂતો તથા મજૂરો—તમામ શ્રમજીવી વર્ગોના ખાસ પ્રશ્નો અને સામાન્ય શોષણની વાતો અમે રજૂ કરીશું.

તદ્વન સહેલી લોકભાષામાં નાનકડી પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરીશું.

“જવાબ આપો” (ત્રણ પૈસા) એ પુસ્તિકા લોકનાદનો પહેલો અવાજ છે.

આમપ્રજામાં ક્રાંતિશીલ સાહિત્ય ફેલાવવા મુશ્કેલીનારોઓની આર્થિક મદદથી આ ચાલે છે.

સહાય કર્યો ?

નવી દુનિયાનાં પ્રકાશનો

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૧

૧ પવટાતુ ગણિયા ૦-૧૪-૦

૨ સમાજવાદ તરગ-
માથી વિજ્ઞાન ૦-૬-૦

૩ કમ્યુનિસ્ટ ગાંધેનામુ ૦-૬-૦

૪ લાલ મેરુ (નવ-
લકથા) ૧-૦-૦

૫ લેનિન ૧-૮-૦

૬ નિધાસ (નવલિ-
કાઓ) ૧-૦-૦

*

વર્ષ ૨

૭ સમાજવાદ શા માટે? ૧-૦-૦

૮ લાલ પડછાયા
(વાર્તાઓ) ૧-૦-૦

૯ ખેડૂતોની સમસ્યા ૧-૪-૦

૧૦ સોવિયેટ સમાજ ૨-૦-૦

૧૧ ક્રાંતિને કિનારે
(નવલકથા) ૨-૦-૦

ચાલો પલટીએ ગ્રંથમાળા

૧૨ માનસવિજ્ઞાનનો
દષ્ટિકોણ ૧-૪-૦

૧૩ રશિયન નારી ૦-૧૦-૦

૧૪ ડાકિયુ (વાર્તાઓ) ૦-૧૦-૦

૧૫ ૧૯૧૮ પછી ૧-૪-૦

*

ચાલો વિચારીએ ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૧

૧૬ કામરેડ લેનિન ૦-૩-૦

૧૭ ચિંતનની વેદી પર ૦-૩-૦

૧૮ નરસીર ૦-૩-૦

૧૯ ચાલો વિચારીએ ૦-૩-૦

૨૦ દરિયે ફવ લાગ્યા
(જમ) ૦-૬-૦

૨૧ મિરાદર બધુ ૦-૨-૬

૨૨ કંકણતુ કોંગો ૦-૫-૬

વર્ષ ૨

૨૩ એક હતો છોકરો ૦-૬-૦

૨૪ દ્રોહરૂપી ૦-૬-૦

૨૫ ગતું રુસ ગા ૧ ૧-૦-૦
ઉપરાત

૨૬ હિન્દ ક્ય રસ્તે?
(પં. જવાહર કૃત) ૦-૨-૦

૨૭ ક્રાંતિની દીકરીઓ ૦-૧-૦

૨૮ કિસાન બડો ૦-૦-૬

૨૯ મલખારનાં કિસાન
બડો ૦-૦-૬

૩૦ મજૂર ૦-૦-૩

લોક નાદ

[અભય નિવાસ દ્વારા પ્રકાશિત]

લોક માનસને તેના અનેક વહેમોમાથી જગાડી
લોકસમાજના સતત ચાલતા એક ધારા શોષણની
સમજ આપવાનો અમારો હેતુ છે

ખેડૂતો તથા મજૂરો—તમામ શ્રમજીવી
વર્ગોના ખાસ પ્રશ્નો અને સામાન્ય શોષણની વાતો
અમે રજૂ કરીશું

તદન સહેલી લોકભાષામા નાનકડી પુસ્તિકાઓ
પ્રસિદ્ધ કરીશું

“જવાબ આપો” (ત્રણ પૈસા) એ પુસ્તિકા
લોકનાદનો પહેલો અવાજ છે

આમપ્રજામા ક્રાંતિશીલ સાહિત્ય ફેલાવવા
મરછનારોઓની આર્થિક મદદથી આ ચાલે છે

સહાય કર્યો?

સ્થાપના ૧૮૬૪

નરોત્તમદાસ ભાઉ

ઝવેરી

તાર :
'દાસનરોત્તમ'

*

ચોખ્ખા હીરાના
આકર્ષક
હિઝાઈનના
દાગીનાઓ

*

છૂટક તેમજ
જથ્થાબધ
હીરાના
વેપારી

ટેલિફોન

૪૨૪૩૩

૨૦૫૬૫

*

લેટ આપવાની
વસ્તુઓ
માટે

*

સોના ચાંદીના
સુંદર
દાગીનાઓ
માટે

લેમિંગ્ટન રોડ [ઓપેરા હાઉસ]

[શાખા શેખ મેમન સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨]